

ЧЕРНІГІВ 2024 Випуск 9(12)

Чернігівські старожитності

науковий збірник

Національний
архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній»

ЧЕРНІГІВСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

Збірник наукових праць

Випуск 9 (12)

Чернігів
Видавництво «Десна Поліграф»
2024

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (протокол № 11 від 16 грудня 2024 р.)

Редакційна колегія:

Інна Непотенко – к.і.н., заступник генерального директора з наукової роботи Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»,

Валентин Ребенок – к.і.н., старший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. / Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів Ч-49 стародавній». Чернігів: Десна Поліграф, 2024. Випуск 9 (12). 216 с. : 32 іл.

ISBN 978-617-8145-45-3

Збірник наукових праць видано за результатами Міжнародної наукової конференції «Історико-культурна спадщина: Русь-Україна-Європа», яка проходила 24 жовтня 2024 р. у Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній». Збірник уміщує тематичні статті, присвячені пам'яткоохоронній діяльності в Європі і Україні та локальній історії.

Видання розраховане на фахівців у галузі охорони культурної спадщини, науковців, музеєзнавців і поціновувачів історико-культурних надбань.

*Є суб'єктом у сфері друкованих медіа. Ідентифікатор медіа – 30-05117
(протокол 26 від 10.10.2024 р. рішення № 2839 Національної ради України
з питань телебачення і радіомовлення)*

Усі права застережено. У разі цитування матеріалів посилання на «Чернігівські старожитності» обов'язкове

УДК 94(477.51)(062.552)
ББК 63.3(4УКР-4ЧЕР)я54

ISBN 978-617-8145-45-3

© Автори статей, 2024
© Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», 2024

ЗМІСТ

Пам'яткоохоронна діяльність в Європі та Україні

1. *Ситий Ю., Скороход В., Рижий В.* Виявлення залишків курганів на території Передгороддя Чернігова 5
2. *Васюта О.* До питання про матримоніальні зв'язки князя Олега Гориславича. . 16
3. *Дубина М.* Статус Чернігівських земель на Русі в останній чверті IX – сер. XI ст. 32
4. *Шугалій О.* Археологічні дослідження 1970-х рр. навколо Спасо-Преображенського собору XI ст. 37
5. *Дядечко О.* Голосники Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів. . 44
6. *Ігнатенко І.* Роль будівельної артілі В.К. Дуніна-Борковського у відродженні цегляного зодчества в Чернігові у XVII ст. 49
7. *Дробязко Н.* Археологічні знахідки з садиби Пилипа Орлика в Батурині. 58
8. *Черненко О., Новик Т., Луценко Р.* Будинок Чернігівського магістрату XVII-XVIII ст.: археологічні дослідження 64
9. *Глухенький А.* Степан Подобайло як лицар українського козацтва та ктитор Іллінського монастиря. 73
10. *Миколайко Т.* Чудеса ікони Іллінської Богородиці як джерело світської та духовної історії Чернігова другої половини XVII та XIX ст. 77
11. *Скруха С.* Значення військово-політичного союзу гетьмана Богдана Хмельницького і кримського хана Іслам-Гірея III та його наслідки у Зборівській та Берестецькій битвах 85
12. *Чирська М.* Михайлівська церква XVII ст. – унікальна архітектурна споруда на території НІМЗ «Поле Берестецької битви» 90
13. *Гейда О.* Політика призначення ігуменів монастирів Чернігівщини у другій половині XVII ст. 96
14. *Ванжула О.* Раритети козацької доби з музейного фонду Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» 103
15. *Степанець О.* Археологічні дослідження поля Берестецької битви 110
16. *Сергєєв С.* З історії чернігівських дзвонів 116
17. *Кудлай Т.* Формування колекції Богородичних ікон НІКЗ «Гетьманська столиця». 123
18. *Шевченко О.* Фігурна посудина з колекції НМІУ: до історії походження. 127
19. *Гаркуша А.* Страстний цикл у монументальних розписах (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору м. Чернігів 132

20. <i>Бугера І.</i> Композиції на північній та південній стінах бічних нефів чернігівського Троїцького собору: стилістичні особливості, дата створення . . .	142
21. <i>Котельницький Н.</i> Діяльність земської ліберальної фронди північної України у галузі просвіти (70-ті рр. ХІХ ст.)	151
22. <i>Нижник Л., Степанова О.</i> Парафіяни П'ятницької церкви ХІХ – поч. ХХ ст. Рід Ходотів та народжені у ньому видатні особистості	163
23. <i>Безпалько В., Форманюк Т.</i> Портрет київського, волинського та подільського генерал-губернатора І.І. Васильчикова з колекції Національного музею історії України	183
24. <i>Пилипів Л.</i> Архітектурно-мистецькі особливості пам'ятки світового значення Георгіївської церкви на «Козацьких могилах»	187
25. <i>Непотенко І.</i> Цифрова культурна спадщина: Україна-Європа (виклики та перспективи)	192
26. <i>Герасимчук Т.</i> Історичний аналіз повоєнного видання міста Кам'янця-Подільського	198
27. <i>Місечко Т.</i> Формування фондової колекції Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в умовах воєнного стану (2022-2024 рр.)	205
28. <i>Михеєнко Н.</i> Моніторинг температурно-вологісного режиму П'ятницької церкви ХІІ – початку ХІІІ ст. у Чернігові	208
29. <i>Сніжок З.</i> Василь Різниченко «Нариси з історії Чернігово-Сіверщини». Презентація книги	214

ПАМ'ЯТКОЗХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ В ЄВРОПІ ТА УКРАЇНІ

УДК 902.2: 904.5 (477.51-25) «9»

Юрій СИТИЙ

науковий співробітник,
Національний історико-культурний
заповідник «Гетьманська столиця» (Батурин)
yurisytyi@gmail.com

В'ячеслав СКОРОХОД

старший науковий співробітник,
ІА НАН України (Київ)

Віталій РИЖИЙ

молодший науковий співробітник,
ІА НАН України (Київ)

ВИЯВЛЕННЯ ЗАЛИШКІВ КУРГАНІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПЕРЕДГОРОДДЯ ЧЕРНІГОВА

У статті аналізуються матеріали досліджень О.В. Шекуна 1988 р., А.Л. Казакова та П.М. Гребеня 1989 р. по вул. Куйбишева, 13 та досліджень В.М. Скорохода 2021–2022 рр. по вул. Ремісничій, 18. Проведений аналіз матеріалів залишків курганного могильника Чернігова X ст. вказує на щільність розташування курганів. Щільність виявлених залишків курганів свідчить про існування суцільного курганного поля, що півколом з півночі охоплювало забудову міста X ст. Найбільш ранні матеріали, виявлені у розкопах, вказують на час появи курганів на цій території Передгороддя Чернігова – перша половина – середина X ст.

Ключові слова: Чернігів, кургани, археологічні дослідження, X ст.

Дослідження, проведені наприкінці XX – на початку XXI ст. на території чернігівського Передгороддя, значно доповнюють відомості про курганний некрополь давньоруського Чернігова. Нові результати дозволяють ставити і вирішувати ряд питань існування курганного могильника Чернігова та населення, що його залишило. Б.О. Рибаків писав: «У формах і деталях похоронного обряду, у поховальних спорудах міститься цінна інформація про світорозуміння тогочасних людей. ... Кореляція цих зрушень зі змінами у господарстві та соціальній структурі суспільства дозволяє встановити та ви-

тлумачити причину змін у релігійному мисленні» (Переклад – Ю.С.)¹. Нас цікавлять зрушення у соціальній структурі населення Чернігова. Питання соціальної стратифікації суспільства порушувалося К.А. Михайловим у дослідженнях камерних поховань на території Русі і Північної Європи. Дослідник писав: «... спроби виділити із загальної маси поховань один найбільш яскравий тип, а потім пов'язати його з однією із соціальних груп давньоруського суспільства не мали успіху. Вочевидь, майбутні дослідники мають виробити нові методи вивчення поховальних старожитностей, які допоможуть розібратися у соціальній структурі давньоруського суспільства IX–X ст.»² Але для того, щоб розпочати аналіз поховальних старожитностей їх досить часто спочатку треба виявити у матеріалах пам'яток, що мають тривалу історію існування та значну кількість археологічних горизонтів використання дослідженої території. У багатьох розкопах, де виявлена забудова XI – середини XIII ст., присутні матеріали більш раннього часу, які дослідники чи не аналізують взагалі, чи тільки згадують, вказуючи на їх присутність серед більш масових матеріалів пізнішого часу.

На початку XXI ст. питання виявлення залишків та місцезнаходження курганів порушувалося у публікації О.В. Шекуна³, Л.В. Ясновської⁴, Ю.М. Ситого⁵ та В.М. Скорохода⁶. На сторінках публікацій відбулася дискусія щодо структури некрополя: розташування його окремими групами чи суцільним курганним полем, що півколом з півночі охоплювало територію забудови Чернігова X – початку XI ст. Могильник був майже повністю знищений під час розширення території забудови у XI–XIX ст., що і створило різні погляди на цю проблему.

Людина завжди намагалася відмежувати некрополі від місць проживання. Це пояснюється сталим страхом перед померлими і негативними наслідками – наближення кладовищ до забудови призводило до масових епідемій, що також підсилювало цей страх. Виходячи з факту окремого розташування ділянок забудови та некрополів X–XI ст., одночасові об'єкти, виявлені поряд з безперечними залишками курганів, слід трактувати як курганні старожитності. Аналіз матеріалів археологічних робіт на території Передгороддя доповнює список зафіксованих курганів на нових його ділянках. Вони представлені ровиками, могилами та ін. Нові дослідження дозволяють визначити найбільш ранні ділянки курганного поля, що почало формуватися на початку X ст., і показати тенденції розвитку курганного некрополя міста у X–XII ст. Окремо розглядаючи залишки курганів X – початку XI ст. (курганів, що виникли до широкого проникнення ідей християнської релігії), можна виокремити найцікавіші (і найбільш інформативні) кургани і відзначити їх розташування серед курганів некрополя та місце похованих у цих курганах місцевих жителів.

Залишки курганів у XIX ст. були зафіксовані на плані та описані в текстах книг Д.Я. Самоквасова⁷. Окрім опису місць розташування курганів Дмитро Якович опублікував результати досліджень курганів на території міста. У 1952 р. Д.І. Бліфельд продовжив дослідження курганів в районі П'яти кутів, розпочаті Д.Я. Самоквасова у 1908 р.

Один з курганів (по вул. Попудренка, 10) у 1962 р. розкопав С.С. Ширинський, але знайти поховання не вдалося, і дослідник визначив курган як кенотаф⁸. Залишки курганів у розкопах по кол. вул. Воровського досліджувалися у 1989 р. та 1995 р. А.Л. Казаковим⁹, у 1991 р. Г.А. Мудрицьким¹⁰, у 2000 р. В.В. Сохацьким¹¹, у 2000 р. Г.В. Жаровим¹². Територія розташована із заходу від кол. вул. Воровського (до Холодного Яру) належала до Передгороддя, але ніколи не була забудована житлами посаду. Залишки

курганів X ст. та поховань ґрунтового могильника XI–XIII ст. не перекривалися забудовою і були більш зрозумілими під час досліджень.

Ділянка досліджень біля кута кол. вул. Куйбишева (суч. вул. Магістратська) та кол. вул. Комсомольська (суч. вул. Ремісничка) досліджувалася О.В. Шекуном у 1988 р. (ще до початку робіт на кол. вул. Воровського). Виявлені археологічні шари містили чисельні поховання та забудову Передгороддя давньоруського Чернігова¹³. У публікації, присвяченій виявленню залишків курганів на території Чернігова, дослідник спочатку вказував на одне камерне поховання X ст.¹⁴, а пізніше ще і на наявність ровиків курганів¹⁵ (Рис. 1).

У 1989 р. А.Л. Казаковим та П.М. Гребенем були проведені роботи на котловані, розташованому з північного сходу (впритул) від котловану 1988 р.¹⁶ У розкопі чітко було помітно ровики від двох курганів. Окрім залишків курганів, були виявлені поховання ґрунтового могильника XI ст. та забудова посаду кінця XI – середини XIII ст. (Рис. 2).

Курган 1 (заповнення курганного рову було прорізане похованням 5) має діаметр майданчика 6,9–9 м. Ширина рову становила від 1,25 до 2,2 м, глибина – від 0,4 до 0,55 м. Фіксувалася перемичка довжиною 2 м. У рові кургану знайдена кераміка X ст.

Курган 2 мав ровики шириною 1,5–2,25 м, глибиною 0,4–0,75 м, що могли обмежувати площадку діаметром до 11 м. З рову походить кераміка X ст. Курган 1 знаходився на відстані 6 м від кургану 2.

Серед об'єктів, зафіксованих на розкопі, є менш виразні сліди ровиків курганів. Курган 3 знаходився за 2 м на схід від кургану 1. Він представлений в межах розкопу трьома ділянками ровика, пошкодженими більш пізніми об'єктами та перекопами. Ширина ровиків до 2,0 м, глибина до 1,0 м. Є перемичка із західного боку площадки. Діаметр площадки (основна частина якої залишилася за краєм розкопу) – 11 м. Курган 3 знаходився на відстані 7,5 м від кургану 2.

Курган 4 фіксувався у північно-східній частині розкопу. Виявлено дві ділянки ровика кургану, розділені перемичкою. Ширина ровиків 1,7–2,0 м, глибина до 0,2 м.

У південному куті розкопу 1989 р. ділянка культурного шару та материка була знищена на значну глибину будинком XIX ст., але під перекопом фіксувалося заглиблення, яке може бути ровом кургану (його продовження фіксувалося у розкопі 1988 р.).

Таким чином, ділянка досліджень 1989 р. містить залишки від 4 курганів та не чисельні поховання ґрунтового могильника, котрий прорізував заповнення рову кургану 1 та містить щонайменше 2 горизонти поховань в межах XI ст. (наприкінці XI ст. вже з'являється забудова Передгороддя).

Кургани у розкопі 1988 р. по вул. Куйбишева, 13

На розкопі О.В. Шекуном були досліджені різноманітні об'єкти. Центральну частину розкопу займали чисельні поховання у могилах, які можуть бути віднесені як до ґрунтового могильника, так і до цвинтаря дерев'яної церкви. Щільність поховань була значна (поховання можуть бути поділені на кілька горизонтів, що прорізали більш ранні могили)¹⁷.

Особливістю роботи у місті було дослідження поховань на території розкопу невеликими ділянками, що дозволило за один день вивчити кілька поховань, розташованих неподалік одне від одного, і зняти кістки, щоб продовжити роботи на більшу глибину і не дозволити навколишнім мешканцям зруйнувати поховання. При значній щільності

поховань і неможливості перенести розчистку окремої могили на інший день, робота велася над кожним похованням окремо. Це при великій щільності поховань значно зву- жувало можливості зафіксувати об'єкти, прорізані могильними ямами.

Найцікавішим об'єктом курганного могильника були залишки камери, дослідженої у південній частині розкопу 1988 р. Камера кургану 1 («споруда 8», за текстом звіту) була прорізана численними ґрунтовими могилами давньоруського часу. Камера мала розміри 3,2 x 3,5 м та глибину 0,75 м від рівня материка. Котлован був орієнтований дов- гою віссю за лінією схід – захід з відхиленням на 30° до півночі. Підлога камери рівна, стінки прямовисні. У камері біля північно-східної стінки було виявлено 2 стовпові ямки від дерев'яної конструкції та ще одна – ближче до її центру. Діаметри ямок 0,3–0,4 м, глибина 0,25–0,3 м. При викопуванні більш пізніх могил ґрунтового могильника та цер- ковного цвинтаря камерне поховання було переміщене до стіни камери. До інвентарю камерного поховання К.О. Михайлов відніс язичок пряжки та фрагменти кераміки від посуду X ст.¹⁸

Фіксація котловану камери від підкурганного поховання дозволяє здійснити пошук слідів його ровиків. Значна щільність поховань і впущених до рівня материка та нижче могил, значно змінили ділянку, на якій існував курган з камерним похованням. Проте відмітки нівелювання дозволили з'ясувати, що на неперекопаних ділянках площадки кургану материк знаходився на рівні -63 – -70, а навколо площадки рівень материка па- дав до -71, -74, -76, -92 і навіть -106 на південь від камери. Під час досліджень верхніх рівнів поховань щодо частини могил у тексті звіту було зазначено, що вони здійснені у «нівеліровочному» шарі. До таких поховань віднесені поховання 17, 24–27, 32, 39, 53, 62, 95, 110, 151–153, 155, 164, 183, 188, 199, 200, 205.

Серед цих поховань сім могил потрапили на понижені ділянки навколо місця роз- ташування камери: 24, 25 – з північного сходу, 62 – зі сходу; 95 – з південного сходу; 151, 152, 155 – із заходу. Падіння рівня материка та наявність поховань, здійснених у заповнені ровів («нівеліровочний» шар і є слідами заповнення ровів) кургану, дозво- ляє визначити діаметр площадки кургану та нанести на план його напрямом. Діаметр площадки становить 11–12 м. Ширина ровика може сягати 2 м, глибина (на окремих ділянках з півдня) – до 0,4 м нижче рівня материка. Слід зазначити, що курган мав не- глибокий ровик і частково був насипаний за рахунок ґрунту, котрий був викинутий під час спорудження камери.

Курган 2 розташований на північ від попереднього. Від нього збереглися дві ді- лянки ровів, що виходять з-під стінки розкопу. Одна ділянка у процесі робіт отримала назву «споруда 2» (ширина близько 2 м, глибина 0,5–1 м), з нижньої частини заповне- ння якої походить верхня частина горщика середини X ст. Друга ділянка рову виходить з-під стінки розкопу за 9,5 м на північний захід. Ділянка має видовжену форму і змінює напрямом із заходу на південний захід. Довжина ділянки близько 6 м, ширина – 1,5–2 м, глибина – до 0,75 м. Ділянка на південь від площадки, котру обмежують ці дві ділянки рову, знищена перекопом.

Материк на площадці кургану 2 знаходиться на рівні -66 – -70, а навколо площадки падає до -85 – -90 (з південного заходу від площадки). У простір заповнення ровика кургану потрапляють поховання 110, 183, 188, 200 (з «нівеліровочного» шару).

Це дозволяє висловити припущення, що площадка кургану мала діаметр близько 10–11 м і була обмежена ділянками ровика шириною у середньому до 2 м і глибиною до 0,5–0,75 м.

У північній його частині розкопу, де знаходилася значно менша концентрація могил, досліджений котлован з пологими стінками і увігнутим дном, який, судячи з форми, не може бути ні чим іншим, як ділянкою курганного ровика. Він виходить зі стінки розкопу і простежений на відстань до 10 м. Ширина – до 1,5 м, глибина – 0,3–0,4 м. Стінки похилі, дно увігнуте. Інша ділянка дотикається то перемички пошкодженою спорудою XII–XIII ст., на північний захід від якої знаходяться могила і кілька ям, що відносяться до другої ділянки ровика (частина якого прорізана могилою). Не виникає сумнівів, що це є ділянка ровика кургану 3. Діаметр площадки кургану становить 10 м. На його площадку потрапив котлован споруди 11, ями 3 і ближче до центру площадки – яма 2 та перекоп, і тому матеріал XII ст. потрапляє до верхньої частини заповнення неушкоджених ділянок ровика. Поховання на дослідженій ділянці площадки кургану 3 відсутні.

Усі три описані вище кургани розташовані один біля одного (курган 1 – за 1 м від кургану 2, курган 2 – за 3 м від кургану 3).

Відсутність вільного місця на території курганного могильника дозволяє продовжити пошуки решток курганів на території розкопу 1988 р. Передусім нанесемо на план поховання, здійснені в «нівеліровочному» шарі: в східній частині розкопу це поховання 32, 26, 27, 17, 39 та 53, що утворюють півколо і доходять до двох стінок розкопу, а зі східного боку виявлена споруда 1 та западина, витягнута з північного заходу на південний схід, за кілька метрів є ще одна западина, що виходить під стінку розкопу.

Поховання та вищезазначені западини утворюють майже коло діаметром 12–13 м. Материк на цій ділянці фіксується з глибини -40 – -50, а навколо майданчика сягає глибини: -135 – із заходу, -104 – з південного заходу, -73 – -86 – з півдня, -175 – в западині зі сходу, -100 – -107 – з півночі. Назвемо площадку та ровики курганом 4.

На захід від кургану 1 знаходяться поховання 157, 164, 199, 200, 205, знайдені, як зазначено у звіті, у «нівеліровочному» шарі. За тим самим напрямком, котрий утворюють вищезгадані поховання, розташована споруда 9, заповнена темно-жовтим плямистим супіском, без матеріалу, котра передувала ямі середини XII ст. Далі на захід виявлена яма 3, що виходить під стінку розкопу і має глибину 0,2 м, без матеріалу.

Материк на площадці кургану фіксується на позначках -81 – -90, а в ровиках сягає до -146 – зі сходу, -111 – -117 – з півночі, -125 – з північного заходу. І хоча основна частина кургану виходить за межі розкопу, можна висловити припущення, що його площадка не менша за розмірами від площадки курганів, розташованих поряд. Таким чином, курган 5 має площадку, обмежену ровиком шириною до 1,5 м та глибиною до 0,5 м.

На розкопі 1988 р. є дві ділянки, на яких локалізація курганів поставлена під сумнів. Це західний кут розкопу, де перекоп XIX–XX ст. знищив значну територію і, відповідно, міг пошкодити будь-які залишки кургану, та східна ділянка розкопу, де зафіксована западина значної глибини. В розкопі 1989 р., розташованому за 1 м на північний схід, западина була знищена на значну глибину будинком XIX ст., але під перекопом фіксується продовження западини. Можна висловити припущення, що на східному краю розкопу 1988 р. та південному краю розкопу 1989 р. існувала ділянка рову кургану 6 шириною понад 3 м та глибиною понад 1 м.

Наявність майданчиків курганів без поховань (окрім камери в кургані 1) може вказувати на обряд кремації, залишки якої знаходилися на рівні похованого родючого шару (дещо вище за рівень материка).

Руйнація насипів курганів на місці розкопів 1988–1989 рр. розпочалася з появою

поховань у ґрунтових могилах (без слідів курганних насипів). Могили викопувалися у насипах і у міжкурганному просторі їх чисельність спочатку була незначною. За публікацією Л.Ф. Ситої та О.В. Шекуна, поява перших ґрунтових поховань датована кінцем X ст.¹⁹

Виявлені 219 поховань у простих могильних ямах поділяються на поховання ґрунтового могильника (кінець X – кінець XI ст.) та поховання цвинтаря дерев'яної церкви (кінець XI – середина XIII ст.). Тривалий період формування церковного цвинтаря та різноманітність традицій у населення давньоруського міста іноді вносили у поховальну обрядовість окремі риси, не характерні для пізніших цвинтарів або цвинтарів при монастирях. До таких відмінностей (пережитків язичницького обряду поховання) можна віднести наявність вугілля у заповненнях могил та слідів вогню на дошках труни. Однак зауважимо, що вчинення поховань на місці існування курганного могильника могло вплинути на фіксацію тих чи інших деталей окремих поховань та виявлені при них (у могилах) окремих знахідок. Так, при викопуванні могили на місці кургану, вугілля від багатьох більш ранніх комплексів могло потрапляти у заповнення могил. При відсутності у процесі розкопок уявлення про наявність курганів на досліджуваній території, як правило, виявлені матеріали були віднесені до конкретних християнських могил, хоча у більш пізню могилу могли випадково потрапити як рештки спалення з площадки кургану, вуглики від ритуальних вогнищ з ровиків курганів чи кістки тварин від тризни (які нерідко знаходяться у насипу кургану чи його ровиках).

У п'яти похованнях (41, 46, 72, 173, 174) на дні могильної ями фіксувалися обпалені до помаранчевого кольору ділянки материка, а у заповненні могил – деревне вугілля. У похованні 148 на дні могили фіксувався шар вугілля та обгорілі дошки. У похованні 180 досліджено дошку, що обгоріла, довжиною 0,7 м. У шести могилах (3, 5, 8, 11-а, 86, 171) вдалося знайти кістки тварин, які, на думку О.В. Шекуна, є залишками тризни.

Слід детальніше розібрати ці зафіксовані факти, які зазвичай сприймаються як пережитки язичництва. Під час аналізу взаємного розташування поховань була здійснена спроба відокремити поховання ґрунтового могильника від поховань цвинтаря, а поховання цвинтаря розділити на горизонти. Поховання 3 (жінка 25–35 років), 5 (чоловік 35–45 років), 46 (жінка 30–40 років) та 148 (чоловік 30–40 років) ми віднесли до ґрунтового могильника. Поховання 11-а – до нижнього горизонту; поховання 8 (чоловік 35–45 років), 11 (жінка), 41, 86, 172 (чоловіки 30–40 років), 173 – до середнього горизонту; 72 (жінка 40–50 років), 180 (жінка 18–25 років), 174 до верхнього горизонту церковного цвинтаря.

Поховання 3 знаходилося у верхній частині курганного ровика, поховання 5 досліджено на ділянці, де ми гіпотетично проводимо ровик кургану 4, поховання 8, 11-а, 41, 46 знаходилися на майданчику кургану 4, поховання 8, 72 були розташовані поряд з місцем рову кургану 1, поховання 172, 173, 180 досліджені на майданчику кургану 2, а поховання 148 знаходилося на майданчику кургану 1.

Виявлення поховань з елементами пережитків язичництва у межах курганів частково може пояснити потрапляння вугілля і кісток тварин у могили. Але при фіксації у районі черепів похованих (41 та 46) ділянок пропеченого вогнем материка випадковістю бути не може. Ці могили розташовані в один ряд на відстані 1 м. Наявність ділянок пропеченого материка може вказувати на спорідненість похованих, навіть якщо їх поховання відбувалося з розривом у часі.

Поховання 172 і 173 також розташовані у ряд на відстані 1 м. Обпаленість ґрунту фіксувалася у могилі під верхньою частиною скелетів. Поховання 180 із залишками горілої дошки знаходилося на захід від поховання 173 (на відстані близько 1 м). І в цьому випадку, мабуть, ми маємо справу з традиціями членів однієї сім'ї, похованих приблизно одночасно в одному місці.

У давньоруському місті мешкали вихідці з різних частин Русі. Групи городян мали свої традиції поховання, принесені з місць, з яких вони прийшли до Чернігова. До складу Чернігівського князівства входили території радимичів. Для них у XI–XII ст. було характерне поховання у труні з використанням вогню²⁰. Таким чином, аналіз ґрунтових могил і зафіксованих у них різноманітних слідів вогню може вказувати як на обряд поховання у курганах (тілоспалення), так і на звичай для частини населення Чернігова, коли кургани вже на цій ділянці не насипалися.

Виходячи з аналізу матеріалів розкопок, виокремити курганні старожитності досить складно, але все ж таки можна.

Ділянка дослідженого курганного поля знаходилася на відстані 1060 м від стрілки мису в ур. Цитадель. Таке розташування курганів зафіксоване не лише для ділянки по вул. Куйбишева (суч. вул. Магістратська), а й для виявлених пізніше ділянок із залишками курганів, перекритих забудовою посаду.

Кургани по вул. Ремісничій, 18

У 2021–2022 рр. Лівобережною археологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом старшого наукового співробітника, к.і.н. В.М. Скорохода археологічні роботи проводилися із західного боку вул. Ремісничої (через проїзну частину вулиці від розкопу 1988 р. по вул. Куйбишева, 13). Траншея під комунікації 1992 р. (вул. Куйбишева, 4), що проходила по проїзній частині вул. Ремісничої, майже з'єднувала ці два розкопи. В траншеї було зафіксовано кілька поховань.

Із західного боку вул. Ремісничої (кол. вул. Комсомольська) вже проводилися дослідження: у 1992 р.: по вул. Комсомольській, 22 та в розкопі 2006 р. по вул. Магістратській, 19, де були зафіксовані ровики від курганів X ст. та поховання ґрунтового могильника XI–XII ст.²¹.

Загальна площа досліджень 2021–2022 рр. (розкопи 1–13) становила близько 1282 м². Завдяки аналізу матеріалів, отриманих у 1988 р. під час досліджень 2021–2022 рр., вдалося впевнитися в існуванні курганів на цій території. Це потребувало уважного розгляду кольору материкових порід і замитих залишків курганних ровиків, заповнення яких досить часто від материкових шарів майже не відрізнялося.

На цій площі вдалося зафіксувати залишки ровиків від 12 курганів.

Курган 1 виявлений в розкопі 1. Діаметр площадки 7,0 м. Ровик шириною 1,25 м, глибиною до 0,75 м (Рис. 3). На площадці кургану досліджена яма з конем («поховання 2»). Пляма ями виглядала як сіро-жовтий суглинок (мішаний материковий ґрунт, закиданий назад у яму). Лінзи жовто-сірого суглинку, темно-сірого супіску, жовтого шаруватого суглинку фіксувалися ближче до дна ями. Яма мала ширину 0,95 м, довжину до 1,8 м і була орієнтована довгою віссю по осі південь – північ з невеликим відхиленням до заходу. Північно-східний кут ями частково знищений перекопом. В ямі вздовж східної стінки було покладено коня з підігнутими ногами. Збереглися череп, хребці шиї, ребра, кістки передніх ніг. Від задньої частини коня частково збере-

глися кістки ніг. Кінь був покладений на лівому боці головою на південь. Довжина скелету коня складала близько 1,5 м (Рис. 4). Це характерно для виявлених у камерних похованнях коней. Досить малий скелет може також вказувати на молодого коня, покладеного в яму²².

Знайти кістки людини не вдалося, та й місця для неї у ямі практично не було. Скоріш за все, коня на площадці кургану закопали на згадку про людину, яка не повернулася додому. Можемо констатувати, що досліджений у розкопі 1 курган був кенотафом.

Із заповнення ровика кургану походить кераміка першої половини X ст.

В розкопі 8 на захід від кургану 1 (в бік кургану 12) було виявлено яму «поховання б», зафіксовану на рині материка. Яма розмірами 1,8 x 1,05 м мала глибину до 0,7 м від рівня материка і була орієнтована довгою віссю північний схід – південний захід. На її дні в південно-західній частині фіксувалися кістки коня. Виявлено залишки черепа (ближче до західного кута), декілька ребер та кістки кінцівок (Рис. 5). Складається враження, що до ями помістили лише найменш їстівні частини тварини. Ймовірно, це були рештки коня, що залишилися після тризни.

На захід від ями («поховання б») фіксувалися сліди стовпової ямки діаметром 0,65 м, глибиною 0,3 м від рівня материка. Можливо, біля південно-західного торця ями із залишками коня був вкопаний стовп.

Цікаво, що це не єдині знахідки залишків коней, закопаних у ямках на території курганного поля Чернігова. У 2000 р. був досліджений котлован під будівництво п'ятиповерхівки по вул. Воровського, 20. У ньому виявлено ровики від 2 курганів²³. У розкопі зафіксовано курганний рів, що обмежував майданчик діаметром 18–20 м. У заповненні рову виявлено фрагменти кругових посудин першої половини X ст., вугілля та сліди тризни. За напрямком рову частково було досліджено яму розмірами 1,2 x 1,9 м, глибиною 1,14 м нижче рівня материка. Орієнтація довгої осі ями – по осі південь – північ. На дні котловану знаходився цілий скелет коня головою на північ. Передня частина кістяка лежала на лівому боці, задня – на спині.

Курган 2 по вул. Ремісничій, 18 виявлений впритул до ровика кургану 1 в розкопах 1, 8 та 9. Діаметр площадки 9,0 (?) м. Виявленні ділянки ровика мали ширину до 1,25 м і глибину до 0,15 м (Рис. 6).

Курган 3 був досліджений за 2 м на схід від кургану 1. Частково виявлено ділянку ровику, що виходить під східну стінку розкопу. Діаметр площадки не визначено. Виявлена ділянка ровика мала ширину до 1,08 м і глибину до 0,1 м.

Курган 4 розташований з півночі впритул до ровиків кургану 1. Ровик виходив під північно-східну стінку. Діаметр площадки не визначений. Ровик шириною 1,5 м, глибиною до 0,4 м.

Курган 5 розташований за 6 м на північний захід від кургану 1. Ровик має три ділянки, що отримали в процесі робіт назви «споруда 3» та «споруда 4» і фіксувався у кв.кв. 1, 2 розкопу 3. Діаметр площадки близько 8,0 м. Ровик шириною до 2,0 м, глибиною до 0,5 м.

Курган 6 розташований за 6 м на північний захід від кургану 5. В кв.кв. 9, 10, 15, 16 розкопу 4 фіксувалася ділянка ровика шириною 1,75 м, глибиною до 0,1 м. Площадка кургану виходить під північно-східну стінку розкопу. Діаметр площадки може бути близько 6,0 м. Ровик шириною 1,75 м, глибиною до 0,1 м.

Курган 7 розташований за 2 м на захід від кургану 5 у кв.кв. 10, 17, 23, 24 розкопу 6. Діаметр площадки 8,0 м. Ровик шириною 1,6 м, глибиною до 0,3 м.

Курган 8 розташований за 2 м на північний захід від кургану 7 у кв.кв. 1, 2, 7, 8 розкопу 4 та кв.кв. 11–13 розкопу 5 і виходить під північно-західну стінку. Діаметр площадки до 8,0 м. Ровик шириною 1,75 м, глибиною до 0,6 м.

Курган 9 розташований за 4 м на захід від кургану 7 у кв.кв. 12, 14, 15 розкопу 10. Діаметр площадки 9,0 м. Ровик шириною 0,6 м, глибиною до 0,5 м.

Курган 10 розташований впритул з півдня від кургану 7 у кв.кв. 17–20, 22, 25, 29, 30 розкопу 10. Діаметр площадки близько 7,0 м. Ровик шириною 1,2–1,4 м, глибиною до 0,45 м.

Курган 11 розташований за 1 м на південь від кургану 10 у кв.кв. 1, 2, 4, 5, 7, 8, 10 розкопу 11 і виходить під південно-західну стінку розкопу. Діаметр площадки близько 7,5 м. Ровик шириною 1,6 м, глибиною до 0,4 м.

Курган 12 розташований зі сходу від кургану 10 у кв.кв. 27, 28, 35, 36, 40, 41 розкопу 8. Діаметр площадки 6,5 м. Ровик шириною 1,5 м, глибиною до 0,4 м.

Наявність на дослідженій ділянці у ровиках курганів та культурному шарі (в перевідкладеному стані) уламків посуду першої половини – середини X ст. вказує на спорудження насипів саме в цей час.

Кургани мали досить невеликі за розмірами площадки і, судячи з глибини та ширини ровиків, не мали значної висоти насипів. Це характерно для більш ранніх (першої половини X ст.) та курганів XI–XII ст. На момент існування забудови у XVIII ст., насипів, скоріш за все, вже не існувало. Остаточне знищення насипів курганів відбулося з новим переплануванням міста у першій половині XIX ст.

Ми описали більш докладно дві розкопані ділянки курганного поля, бо їх виокремлення не було проведене раніше (вул. Куйбишева, 13) і це нові матеріали останніх досліджень (вул. Ремісничка, 18). Результати нових досліджень та аналіз старих матеріалів вказують на щільність розташування курганів характерну саме для курганного поля, яке на наближених до забудови ділянках мало найвищу концентрацію насипів.

Нанесення на план Передгороддя досліджених ділянок і виявлення в них залишків курганів дозволяють, на нашу думку, стверджувати, що на кінець X – початок XI ст. з півночі від забудови міста існувало курганне поле. Але воно могло утворитися шляхом об'єднання окремих груп, що на початку існували вздовж доріг. Одна з доріг на Київ проходила біля курганів Гульбище та Безіменний (на Болдиній горі); друга (теж на Київ) – поряд із залишками кургану (діаметром 18–20 м), дослідженого Г.В. Жаровим по вул. Воровського; третя – поряд з дорогою на Любеч, де досліджені залишки кургану (діаметром 20 м) виявленого по вул. Комсомольській 37, 39; четверта позначена курганами на кладовищі в «Берізках», що також мали кілька курганів діаметром до 20 м; п'ята – поряд зі шляхом на Новгород-Сіверський, де існують ще не досліджені великі кургани по вул. Шевченка, 38, 40.

Курганне поле утворювалося поступово, в однакових природних умовах, на ділянках з рельєфом місцевості, частково прорізаних руслами струмків. Навіть, якщо спочатку виникали групи курганів вздовж доріг, то згодом на терасі ці групи зрослися у процесі збільшення кількості насипів курганів.

За межами курганного поля, на значних відстанях від міста залишилися курганні групи, витягнуті в лінію вздовж древніх доріг²⁴.

- ¹ Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. Москва, 1987. 784 с.
- ² Михайлов К.А. Элитарный погребальный обряд Древней Руси: камерные погребения IX – начала XI века в контексте североевропейских аналогий. Санкт-Петербург, 2016. 272 с.
- ³ Шекун О.В. Нові дослідження Чернігівського курганного некрополя. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. Чернігів, 2007. С. 106-118.
- ⁴ Ясновська Л. Основні етапи вивчення поховань камерного типу на території Чернігівського Подесення. *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX–XI ст.* Чернігів, 2006. С. 232-238.
- ⁵ Ситий Ю.М. Закономірності розташування некрополя давнього Чернігова X – середини XIII ст. *Некрополі Чернігівщини*. Чернігів, 2000. С. 7-10.
- ⁶ Скороход В.М. Топографія Чернігова та Шестовиці X – початку XI ст. (порівняльна характеристика). *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. Чернігів, 2007. С. 125-132.
- ⁷ Самоквасов Д.Я. Северянские курганы и их значение. в истории. *Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года*. Киев, 1878. Т. 1. С. 185-224; Самоквасов Д.Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. Москва, 1916. 97 с.
- ⁸ Ширинський С.С. Отчет о раскопках, произведенных в 1962 году Черниговским отрядом Приднепровской экспедиции Института археологии АН СССР // Науковий архів ІА НАН України. Ф. Е. (62). Спр. № 1962/56. С. 13.
- ⁹ Казаков А.Л., Валькова Т.П., Новик Т.Г. Отчет об археологических исследованиях Черниговского могильника в 1989 году // Науковий архів ІА НАН України. Ф. Е. (62). Спр. № 1989/268. 60 с.; Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження території Чернігівського некрополя у 1995 р. (вул. Воровського, 18) // Науковий архів ІА НАН України. Ф. Е. (62). Спр. № 1995/60.
- ¹⁰ Мудрицкий Г.А., Лаевский С.Л., Отчет об охранных археологических раскопках 1991 г. на Черниговском некрополе по ул. Воровского, 22 // Науковий архів ІА НАН України. Ф. Е. (62). Спр. № 1991/139.
- ¹¹ Сохацкий В.В. Отчет об археологических раскопках на территории некрополя и Передгородья древнего Чернигова в 2000 г. // Науковий архів ІА НАН України. Ф. Е. (62). Спр. № 2000/109. 12 с.
- ¹² Жаров Г.В., Жарова Т.Н. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории г. Чернигова в 2000 году // Науковий архів ІА НАН України. Ф. Е. (62). Спр. № 2000/46. 20 с.
- ¹³ Шекун А.В. Охранные исследования в зоне строительства жилого дома по ул. Куйбышева, 13 // Науковий архів ІА НАН України. Ф. Е. (62). Спр. № 1988/187. 82 с.
- ¹⁴ Шекун О. Нові поховання в гробницях на території Чернігівського передгороддя. *Некрополі Чернігівщини: Тези доповідей міжнародної наукової конференції*. Чернігів, 2000. С. 32.
- ¹⁵ Сита Л.Ф., Шекун О.В. Грунтовий некрополь Чернігова (Центральна група). *Матеріальна та духовна культура Південної Русі: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В.Й. Довженка*. Київ-Чернігів, 2012. С. 264-280.
- ¹⁶ Казаков А.Л., Гребень П.М. Південно-західна околиця Чернігова в X–XIII ст. *Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини*. Чернігів, 1992. С. 97-99.
- ¹⁷ Сита Л.Ф., Шекун О.В. Грунтовий некрополь Чернігова... С. 264-280; Ситий Ю.М. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. Чернігів, 2013. С. 39-42.
- ¹⁸ Михайлов К.А. Элитарный погребальный обряд... С. 252.
- ¹⁹ Сита Л.Ф., Шекун О.В. Грунтовий некрополь Чернігова... С. 265.
- ²⁰ Богомольников В.В. Радимичи (по материалам курганов X–XII вв.). Гомель, 2004. С. 38-39.
- ²¹ Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л., Сорокін С.О. Археологічні дослідження на території Чернігова у 2006 р. *Археологічні дослідження в Україні 20005–2007 рр.* Київ, 2007. С. 300.

²² Новик Т.Г., Чубур А.А. Остеологические материалы древнерусского времени из раскопок на территории Елецкого монастыря в Чернигове. *Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. / Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній»*. Чернігів, 2010. Вип. III. С. 123.

²³ Жаров Г.В., Жарова Т.Н. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории г. Чернигова в 2000 году // Науковий архів ІА НАН України. Ф. Е. (62). Спр. № 2000/46. 20 с.

²⁴ Сытый Ю.Н. Курганные древности в материалах археологических исследований древнего Чернигова. *Полацк у гісторыі і культуры Еўропы*. Полоцк, 2012. С. 483-491; Sytyi Yuri. Chernihiv barrows: twenrieth and twenty-century excavations. *A Viking century Chernihiv area from 900 to 1000 ad*. Paris, 2022. S. 103-135; Ситий Ю.М. До питання про місцезнаходження курганів та курганных груп в ур. Коровель в с. Шестовиця. *Русь на перехресті світів (Міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX–XI ст.*: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. Чернігів, 2006. С. 173-186.

Yurii SYTYI

researcher,

National Historical and Cultural Reserve

«Hetman's Capital» (Baturyn)

yurisytyi@gmail.com

Viacheslav SKOROKHOD

senior researcher,

Institute of Archeology

of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)

Vitalii RYZHYI

junior researcher,

Institute of Archeology

of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)

DETECTION OF BURIAL MOUNDS IN THE OUTSKIRTS OF CHERNIHIV

This article analyzes the research materials of Oleksandr Shekun from 1988, Andrii Kazakov and Petro Hreben from 1989, conducted at 13 Kuibysheva Street, as well as the studies by Viacheslav Skorokhod from 2021 to 2022 at 18 Remisnycha Street. The analysis of the materials from Chernihiv burial mound necropolis of 10th-century indicates a dense arrangement of burial mounds. The density of the discovered remains suggests the existence of a continuous mound field that encircled the 10th-century city development in a semicircle from the north. The earliest materials found during excavations indicate that the burial mounds appeared in this area of Chernihiv's outskirts in the first half to mid-10th century.

Keywords: Chernihiv, burial mounds, archaeological research, 10th century.

Олег ВАСЮТА
заступник завідувача
наукового відділу «Троїцько-Іллінський монастир»,
Національний архітектурно-історичний
заповідник «Чернігів стародавній» (Чернігів)
vasutaoleg@gmail.com

ДО ПИТАННЯ ПРО МАТРИМОНІАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ КНЯЗЯ ОЛЕГА ГОРИСЛАВИЧА

Стаття присвячена матримоніальним зв'язкам Олега Святославича, засновника чернігово-сіверської князівської династії Ольговичів. До сьогодні це питання окремо не розглядалося як у вітчизняній, так і у зарубіжній науковій літературі. Дослідники торкалися його тільки у контексті висвітлення інших тем. У сучасних же історичних виданнях, зокрема енциклопедичного характеру, присутня інформація про двох дружин Олега Святославича, а саме про візантійку Феофану Музалон та доньку половецького хана Осулука. Автором також були розглянуті питання, пов'язані з шлюбами цього князя, у результаті чого запропоноване інше датування другого з них. Крім того, у цій роботі висунуто та обґрунтовано версію про присутність у Олега Святославича ще однієї дружини, яка походила з баварського герцогського дому Вельфів.

Ключові слова: Олег Святославич, Гориславич, Феофана Музалон, Генріх Лев, Вельф IV, шлюб та одруження.

Протягом усього часу існування Русі влада у ній належала представникам князівського роду Рюриковичів. Свою назву він дістав від імені його напівлегендарного засновника князя Рюрика, скандинавського конунга. Як майже всі тогочасні держави Європи Русь також не уникнула процесу децентралізації, внаслідок чого на її теренах постали окремі територіальні формування, які в історичній науці прийнято називати князівствами чи певними землями. У більшості з них з часом також сформувалися, хоча і в межах роду Рюриковичів, але осібні князівські династії. Звісно, що кожна з них мала свого засновника. Щодо Чернігово-Сіверської землі, виходячи з генеалогії місцевих правителів кінця XI–XIII ст., таким можна вважати Святослава Ярославича, четвертого сина київського князя Ярослава Мудрого, який за заповітом батька сів на столі у Чернігові сів у 1054 р.¹ Однак у давніх джерелах протягом XII–XIII ст. чернігово-сіверські правителі йменуються не Святославичами, а Ольговичами. Відповідно, книжники Русі фундатора місцевої династії бачили не у Святославі Ярославичі, а у його другому синові Олегу. Отже, вже тільки через це його постать варта особливої уваги.

Взагалі, до історії Русі Олег Святославич (близько 1050 р. – 01.08.1115 р.), а завдяки автору «Слова о полку Ігоревім» в історичній літературі він фігурує ще і з прізвиськом «Гориславич», увійшов як непересічна та яскрава особистість. Він прожив бурхливе життя, яке часто перед ним ставило серйозні виклики, які цей князь і долав, хоча інколи здавалось, що всі можливості для того вже вичерпані. За таку вдачу М.Ф. Котляр навіть назвав Олега Гориславича одним з «найбільших політичних авантюристів Європи кінця XI – початку XII ст.»²

За життя свого батька, який, крім Чернігова, у 1073–1076 рр. володів ще і Києвом, Олег почергово займав муромський, тмутороканський, туровський та ростовський столи. У 1075–1076 рр. з волі Святослава Ярославича Гориславич разом з двоюрідним братом Мономахом, допомагаючи польському правителю Болеславу II Сміливому, очолював похід на Чехію. Після смерті батька (кінець 1076 р.), коли київський стіл зайняв Всеволод Ярославич, Олег Святославич став володимиро-волинським князем. Після ж повернення до Києва у 1077 р. найстаршого Ярославича Ізяслава, якого свого часу зі столиці Русі вигнав Святослав Ярославич, сини останнього зазнали репресій. Через це Олег змушений був втекти до Тмуторокані, де правив його менший брат Роман. У 1078 р. він, вже очолюючи клан Святославичів (найстарший син Святослава Ярославича Гліб перед цим загинув), на короткий строк зміг оволодіти Черніговом, але у тому ж році, програвши своїм дядькам битву на Нежatinій Ниві (там загинув київський князь Ізяслав Ярославич), знову повернувся до Тмуторокані. Наступного року Олег разом з братом Романом здійснили нову спробу відвоювати батьківські землі тепер вже у нового київського правителя Всеволода Ярославича. Однак союзні їм половці, перекуплені останнім, зрадили Святославичам, а Романа навіть вбили. Олег же за намовою київського князя був підступно схоплений «хозарами» зі свого оточення і відправлений у заслання до Візантії, де він провів чотири роки, два з яких перебував на острові Родос. Неочікувано повернутися з політичного небуття йому допоміг владний переворот в імперії, а у 1083 р. Гориславич за допомоги візантійців знову оволодів Тмутороканню. Після смерті Всеволода Ярославича Олег у 1094 р. зміг відвоювати у сина останнього Мономаха і Чернігів. Протримався він тут до 1096 р., але потім, програвши війну, розпочату проти нього двоюрідними братами, у 1097 р. був змушений поступитися Черніговом на користь меншого рідного брата Давида. Помер Олег Святославич у статусі новгород-сіверського правителя³.

Отже, як видно, життєвий шлях цього князя, справді був дуже насичений подіями. Загалом, за винятком періоду до 1075 р., він відносно добре висвітлений у вітчизняних літописах, і не тільки у них. Правда, на жаль, там практично нічого не мовиться про приватне життя Гориславича, зокрема і про його матримоніальні зв'язки.

Насправді, щодо цього можна відзначити лише одне літописне повідомлення побіжного характеру та згадку імені дружини Олега Святославича у пом'яниках, хоча й укладених у другій половині XVII – на початку XVIII ст., але протографом яких є значно давніша пам'ятка. Однак ці відомості також значно доповнює і виявлений на сьогодні сфрагістичний матеріал. Крім того, стосовно зауваженого питання певну інформацію надають і іноземні письмові джерела. А все це разом, розглянуте у контексті подій, пов'язаних з Гориславичем, дозволяє висвітлити, принаймні з великою долею вірогідності, і цей бік його життя.

У пом'янику Введенської церкви (Ближні печери) Києво-Печерського монастиря у списку чернігівських князів, які поминалися, після згадки про Мстислава-Константина Володимировича і Святослава-Миколу Ярославича та їхніх дружин також відзначено: «Вели(к): Кня(з): Михаила Черниговского и Кн(я)г(и)ню Єго Феофанну»⁴. Подібний список чернігівських правителів, укладений для поминання, наведений і у синодику Любецької Антонієвої обителі, де на третьому за рахунком місці також присутній практично ідентичний запис⁵. Як в одному, так і в другому пом'яниках від попередніх згадок про чернігівських князів він дещо відрізняється, а саме тим, що тут наведено тільки

одне князівське ім'я. У передуючих же записах присутні як мирські, так і християнські (позначені першими) імена князів. Пояснити це можна було б тим, що вже у середині XI ст. у Рюриковичів почали з'являтися імена, які одночасно були як мирськими, так і християнськими, хрестильними⁶. Однак у цьому випадку треба звернути увагу на хронологію початкової частини списку чернігівських князів. Там же, згідно з Введенським пом'яником (у Любецькому синодику це місце попсоване завдяки пізнішому переписувачу), перед зауваженим князем Михаїлом згадується батько, а потім відзначені два сини Олега Святославича⁷. Отже, дослідники вже давно погоджуються з тим, що у наведеному вище записі йдеться саме про Гориславича⁸. Ім'я ж «Михаїл» він отримав у хрещенні, свідчення чого надає «Ходіння» ігумена Даніїла, пам'ятка початку XII ст.⁹

Таку інтерпретацію князя Михаїла із зазначеного запису згаданих пом'яників поставив під сумнів, хоча і не відкидав її повністю, тільки В.Н. Чхаїдзе. Правда, свої зауваження дослідник висунув, спираючись на Любецький синодик та не беручи до відома більш точний Введенський пом'яник¹⁰. А це значно підважує їхню актуальність.

У зв'язку з нашою темою у зазначеному записі пом'яників привертає увагу ще і згадка про Феофану, дружину Олега Святославича. Тут одразу можна зауважити, що вже саме по собі це ім'я є незвичайним для Русі. Як засвідчують джерела, серед інших місцевих княгинь, як представниць роду Рюриковичів, так і іноземних дружин руських князів, таке ім'я більше не зустрічається. Правда, можливе і одне виключення, якщо прийняти версію А. Поппе. Згідно з Остромировим євангелієм (1057 р.), подібне ім'я було і у дружини новгородського посадника Остромира. На думку ж цього дослідника, вона мала князівське походження, будучи донькою Володимира Святого від його візантійського шлюбу¹¹. Так воно чи не так, але у будь-якому випадку у домонгольський час на Русі відомі тільки ці дві представниці вищих верств населення, які володіли таким ім'ям. Саме воно грецького походження і перекладається як «явлена Богом».

Отже, все це побіжно може свідчити, що згадана у пом'яниках Феофана мала візантійське коріння. Правда, на думку В.Н. Чхаїдзе, подібне ім'я при хрещенні могла отримати і половецька дружина Олега Святославича, існування якої опосередковано засвідчене у статті 1146 р. Іпатіївського літописного зводу¹². Однак, як вважаємо, певні моменти не дозволяють прийняти подібну точку зору. Справді, у пантеоні святих православної церкви, а на їхню честь і надавалися хрестильні імена, присутня одна жінка на ім'я Феофана. Це перша дружина візантійського імператора Лева Мудрого (886-912 рр.), яка була канонізована у першій половині-середині X ст.¹³ Але, як засвідчують руські місяцеслови домонгольської доби, там день її пам'яті (16 грудня) не відзначений. Найраніше він фігурує у так званому Рум'янцевському обіходнику, датованому першою половиною XIV ст.¹⁴ А це свідчить про те, що половецька дружина Олега Святославича при хрещенні вочевидь отримала інше ім'я.

У зв'язку із згаданою у названих пом'яниках княгиною Феофаною увагу дослідників вже давно привернув певний сфрагістичний матеріал, а саме три ідентичні печатки. Вони різняться тільки своїми розмірами: 29 x 30 мм; 30 x 31 мм; 37 x 38 мм¹⁵. Перша з них була опублікована ще у кінці XIX ст. (на сьогодні зберігається у Державному Ермітажі, росія)¹⁶. Другу печатку (Берлінський музей, Німеччина) у 1965 р. оприлюднив В.Л. Янін¹⁷. А третій екземпляр (Музей Шереметьєвих, Україна) у 2013 р. у науковий обіг увів В.І. Ульяновський¹⁸. Він зберігся найкраще і дозволив чітко ідентифікувати присутнє на печатці зображення, чого не вдавалося зробити раніше, виходячи зі стану перших двох екземплярів.

Отже, на одному з боків усіх цих печаток знаходиться напис грецькою мовою, виконаний у сім рядків. У перекладі він означає «Господи, допоможи рабі твоїй Феофанії, архонтиссі Росії, Музалоніссі»¹⁹.

На іншому боці цих печаток зображені фігури Св. Миколая (зліва) та Богородиці (справа), які підносять руки до диску, де знаходиться погруддя Христа Еммануїла²⁰. На екземплярі, оприлюдненому В.І. Ульяновським, зліва від фігури Св. Миколая присутній напис грецькою мовою, виконаний стовпчиком, який у перекладі означає: «Святий Миколай». справа ж від фігури Богородиці там знаходяться грецькі титла, які тлумачаться як «Божа Матір»²¹.

Ще у кінці XIX ст. Х.М. Лопарєв, звернувши увагу на Любецький синодик, адресував відомий натоді екземпляр цієї печатки згаданій у цьому пом'янику дружині Олега Святославича²². Пізніше таку точку зору підтримав В.Л. Янін²³. Поділяє її і В.І. Ульяновський²⁴.

На сьогодні з подібною ідентифікацією власниці зазначених печаток не погоджується тільки В.Н. Чхайдзе, який це питання вважає все ще відкритим²⁵. Однак, на користь цього дослідник не навів вагомих аргументів. По суті ж, після опублікування третьої печатки своє значення втрачають і останні. справа у тому, що місця знахідок перших двох екземплярів невідомі, але третій походить саме з території колишньої Русі²⁶.

Свого часу Х.М. Лопарєв, ідентифікувавши власницю згаданої печатки, вважав, що Олег Святославич одружився з нею під час свого перебування на засланні у Візантії у 1079–1083 рр. А точніше дослідник пов'язав це з політичним переворотом в імперії у 1081 р., у результаті якого до влади прийшов Олексій I Комнін. Останній же, на думку Х.М. Лопарєва, бажаючи перебрати під свою руку Тмуторокань, і влаштував шлюб Гориславича з візантійською аристократкою²⁷. У наш час схожої точки зору стосовно часу даного одруження Гориславича дотримується і В.І. Ульяновський²⁸.

З таким датуванням цього шлюбу Олега Святославича не погодився В.Л. Янін. Як вказував щодо цього дослідник, Гориславич, перебуваючи у вигнанні, не мав жодних владних функцій, через що був не придатною партією для «візантійської аристократки, приналежної до одного з найзначніших прізвищ»²⁹. Отже, як вважав В.Л. Янін, Олег Святославич одружився з Феофаною не у період його візантійського заслання. На думку історика, це могло відбутися ще навіть до отримання Гориславичем свого першого князівського столу на Русі за життя його батька³⁰.

Своєрідну точку зору щодо цього висловив О.Й. Прицак. Як він вважав, з Феофаною Олег Святославич одружився у 1078 р. у Тмуторокані, коли князь перебував там після тогорічної своєї військової поразки на Русі. Дослідник пояснював це тим, що без допомоги Феофани, представниці «визначного візантійського роду», Гориславич просто не вижив би, знаходячись на засланні в імперії у 1079–1083 рр. А як гадав О.Й. Прицак, Олег Святославич провів останнє у важких умовах візантійських тюрем³¹.

Як ми вважаємо, погодитись з подібними висновками як В.Л. Яніна, так і О.Й. Прицака не дозволяють кілька моментів. Перший з них стосується принципу статусної рівності, якого дотримувались при укладанні шлюбів представники влади у Середньовіччі. Звісно, відступи від нього були, але ці випадки радше являлись виключенням, ніж правилом. Відносно ж взаємостосунків Рюриковичів з Візантією у даному плані можна зауважити одну деталь, а саме те, що у домонгольський період серед їхніх дружин, принаймні відомих з джерел, не фіксується жодної представниці візантійської знаті не

імператорського роду. Виключенням тут якраз і являється шлюб Олега Святославича та Феофани, а це вже саме по собі свідчить про його неординарність. Відповідно, до укладання відповідного шлюбу могли призвести тільки якісь особливі причини чи надмірне особисте зацікавлення у ньому самого Гориславича.

Якраз останнього і стосується другий з виділених нами моментів. Феофана, згідно з написом на її печаті, належала до роду Музалонів. Як В.Л. Янін, так і О.Й. Пріцак відзначали його знатність та високе положення у Візантії. Подібне твердження часто зустрічається і у сучасній історичній літературі. Отже, приймаючи датування цих дослідників даного шлюбу, його статусну нерівність можна було б пояснити якимись великими зисками від того для Олега Святославича. Справді, В.Л. Янін та О.Й. Пріцак були праві, коли вказували, що рід Музалонів являвся знаним у Візантії, але стосується це XII–XIV ст.³² У попередній ж період Музалони були маловідомим родом, а його піднесення відбулося тільки після приходу до влади Олексія I Комніна у 1081 р.³³ Відповідно, у попередній час родичання з Музалонами нічого особливого Гориславичу не надало б. А це також конкретно заперечує і висновки названих дослідників щодо датування його одруження з Феофаною.

Дана метаморфоза в історії роду Музалонів була відзначена і В.І. Ульяновським. Саму ж Феофану він вважав донькою ритора Музалона (у джерелах згаданий без імені)³⁴. У Візантії ритором називали вчителя, який навчав умінню правильно і красиво говорити та складати послання і документи³⁵. За розпорядженням константинопольського патріарха Миколая III Граматика (1084–1111 рр.) цей ритор Музалон очолив світську школу при церкві Св. Петра у столиці Візантії³⁶. Аргументом на користь такого рідства Феофани, на думку історика, являється те, що ритор згадується тільки як Музалон, а це може свідчити про те, що він і був «засновником» даного роду³⁷.

З тезою дослідника про згаданого Музалона як «засновника» цього роду погодитись важко. Як засвідчує наявний сфрагістичний матеріал, а саме печатки, у другій половині XI – на початку XII ст. в імперії також діяли принаймні ще два представники роду Музалонів. Одним з них являвся Євгеній Музалон, який, згідно з написом на його печаті, був суддею³⁸. Крім того, відомі три печатки, датовані цим часом, ще і Михаїла Музалона³⁹.

Правда, як гадаємо, батьківство когось з них відносно Феофани може заперечити одна деталь, а саме відмінність небесних патронів, зображених на її печаті і печатках цих Музалонів. Як вже відзначалося, на печаті Феофани присутні Богородиця та Св. Миколай, а на печатках Євгенія і Михаїла Музалонів зображені, відповідно, Іоан Предтеча та архангел Михаїл⁴⁰. Отже, версія В.І. Ульяновського щодо Феофани як доньки згаданого ритора Музалона може бути цілком прийнятною.

Однак все одно і після 1081 р., як видно з тогочасного статусу родини Феофани, укласти з нею шлюб Олег Святославич міг тільки за особливих для себе обставин. Виходячи ж з історії його життя, можна однозначно вважати, що у подібній ситуації Гориславич перебував тоді, коли у 1079–1083 рр. знаходився на засланні у Візантії і не мав ніякого іншого статусу, крім самої своєї приналежності до правлячого на Русі роду Рюриковичів. Правда, у той час він явно не сидів у в'язниці, у прямому розумінні цього, як гадав О.Й. Пріцак. Останньою для Олега Святославича тоді став острів Родос, з якого йому просто був заборонений виїзд.

Однак тут постає ще одне питання і стосується воно того, коли саме і чому відбувся даний шлюб. Перш за все, враховуючи повернення Олега Святославича до влади у

Тмуторокані у 1083 р., це можна пов'язати з його звільненням із заслання. Причому воно було здійснене на офіційному рівні з санкції візантійської влади. У джерелах ніде не мовиться, що Гориславич самовільно залишив Візантію. Крім того, у такому випадку він просто не зміг би тоді утвердитись у Тмуторокані, бо, згідно з літописом, на той час там владарювали два руські князі – Давид Ігоревич та Володар Ростиславич⁴¹. Олег же Святославич, прибувши до міста, їх схопив, а своїх колишніх кривдників «хозар» повбивав⁴². А це, між іншим, також однозначно свідчить і про те, що до Тмуторокані він повернувся зі сторонньою збройною допомогою.

Свого часу П.В. Голубовський висунув припущення, згідно з яким Гориславича із заслання викупили «чернігівці і тмутороканці», але таку думку, а погодитись з нею важко, ніяк не обгрунтував⁴³.

Пізніше М.Д. Прісьолков дотримувався версії, що Олег Святославич був звільнений унаслідок угоди між імператором Олексієм I Комніним та київським князем Всеволодом Ярославичем. Як вважав дослідник, умовою цього стало зобов'язання Гориславича не домагатися колишніх володінь свого батька на Русі за життя Всеволода Ярославича⁴⁴.

Справді, як свідчать джерела, Олег Святославич, утвердившись у Тмуторокані у 1083 р., до самої смерті київського князя його не турбував якимись діями у бік Русі. Однак у версії М.Д. Прісьолкова також присутні і доволі суперечливі моменти. Перший з них стосується ініціатора звільнення Гориславича. Сам дослідник на цьому не акцентується, але з його міркувань випливає те, що ініціатива у звільненні Олега Святославича належала комусь з укладачів вище зазначеної угоди. Відносити це на рахунок Всеволода Ярославича алогічно, бо раніше саме він і був головним призвідником заслання Гориславича⁴⁵. Вважати ж, що руками Олега Святославича у 1083 р. київський князь бажав позбутися ворожих собі, а таку позицію вони тоді займали, Давида Ігоревича та Володаря Ростиславича, також не доводиться. Гориславич для нього був значно небезпечнішим. Крім того, згідно з джерелами, Олег Святославич, хоча і схопив їх спочатку, але потім, продемонструвавши свою незалежність від Києва, надав їм свободу, після чого ці князі своїми діями одразу завдали багато негараздів Всеволоду Ярославичу⁴⁶. Та ми і не схильні вважати, що М.Д. Прісьолков ініціатором звільнення Гориславича бачив київського володаря. Отже, як гадаємо, дану ініціативу дослідник відніс на рахунок Олексія I Комніна. А саме з цим пов'язаний другий суперечливий момент його версії, бо у такому разі все виглядає так, що від звільнення Олега Святославича та його утвердження у Тмуторокані візантійський імператор нічого не отримав. Це нонсенс. У ті часи так просто не могло бути.

Як ми вважаємо, найбільш прийнятно з даного приводу висловився Г.Г. Літаврін. Згідно з його думкою, Гориславич був звільнений Олексієм I Комніним без будь-яких узгоджень з Києвом та попри ту практичність, якої Візантія традиційно дотримувалась у відносинах з Руссю⁴⁷. Як гадав дослідник, причиною цього являлось бажання імператора повернути до влади у Тмуторокані Олега Святославича, але вже під своєю зверхністю, щоб таким чином мати доступ до тамтешніх нафтових родовищ⁴⁸. Сама ж нафта застосовувалась у «грецькому вогні», потужній зброї, конче потрібній тоді візантійській армії, яка на той час змушена була вести бойові дії на кількох фронтах, через що перебувала у скрутному становищі.

Як можна зрозуміти з джерел, до Візантії Гориславич потрапив у вересні 1079 р. Невідомо, де він перебував спочатку. На Родосі, згідно з «Ходінням» ігумена Даниїла,

князь провів «2 лѣтъ и 2 зимѣ», а це період з літа 1080 р. до зими 1081/1082 рр.⁴⁹. Отже, як виходить, весною 1082 р. Олег Святославич вже був доставлений до імператорського двору. Відповідно, його одруження з Феофаною можна датувати другою половиною 1082 р. – першою половиною 1083 р. Відбулося ж воно з особистої волі Олексія I Комніна⁵⁰.

Як вже відзначалося, джерела також надають побіжну інформацію, з якої виходить, що Гориславич мав ще один шлюб, а саме з половчанкою. А слідує це зі статті 1146 р. Іпатіївського літописного зводу, де половецькі хани Тюнрак та Камоса Осулуковичи згадуються як дядьки по матері Святослава Ольговича, сина Гориславича⁵¹. Отже, як виходить, ця його дружина являлась донькою половецького хана Осулука.

Коли ж Олег Святославич міг одружитися з Осулуківною? Свого часу Х.М. Лопарєв висловив думку, що даний шлюб був першим у Гориславича, тобто він відбувся ще до заслання Олега Святославича до Візантії, під час якого його дружиною вже стала Феофана Музалон⁵². Однак, вважаючи так, дослідник явно помилився. Засвідчується це часом народження Олегового сина Святослава, матір'ю якого була ця половчанка. Правда, у джерелах він конкретно не вказаний, але вирахувати його дозволяє кінцева авторська приписка у «Вченні про числа» Кіріка Новгородця (1136 р.)⁵³. Відтак, як слідує з останньої, цей син Осулуківни з'явився на світ протягом вересня 1105 – липня 1106 рр.⁵⁴. Відповідно, шлюб Гориславича з половчанкою ніяк не міг передувати його одруженню з Феофаною Музалон.

Войтович Л.В. половецький шлюб Олега Святославича датує часом близько 1090 р., але ніяк це не обґрунтовує⁵⁵. Правда, можна здогадуватися, що за орієнтир для такого висновку дослідник взяв відомості В.Н. Татіщева про одруження у 1107 р. Святослава Ольговича⁵⁶. Однак з даного приводу зауважимо один суттєвий момент. У джерелах подібне повідомлення присутнє (у перерахунку на сучасне літочислення ця подія датується 1108 р.), але в жодному з них не відзначене ім'я сина Гориславича, який тоді одружився. Наведене воно тільки у роботі В.Н. Татіщева⁵⁷. До сьогодні багато дослідників вважають, що цей історик XVIII ст., крім відомих джерел, використовував ще і ті, які до нашого часу не дійшли. Це цілком можливо, але далеко не всі «унікальні» повідомлення у праці В.Н. Татіщева являються такими насправді. Справа у тому, що він разом з відомостями реальних джерел у тому ж стилі викладав і власні висновки, ніяк не позначаючи останні. Отже, як можна здогадуватись, до них належить і повідомлення В.Н. Татіщева про одруження у 1107 р. саме Святослава Ольговича. До речі, у першій редакції роботи історика у даному повідомленні ім'я цього князя взяте у дужки⁵⁸. Насправді ж, як засвідчує час його появи на світ, з'ясований завдяки «Вченню про числа» Кіріка Новгородця, вчинити подібне тоді Святослав Ольгович просто не міг, бо на той момент мав всього 2–3 роки життя, а у такому віці на Русі не одружувались, у тому числі і представники панівної верхівки. Відповідно, це також нівелює і висновки Л.В. Войтовича стосовно часу укладання шлюбу його батьків.

Виходячи з датування народження Святослава Ольговича, верхньою межею одруження Гориславича з Осулуківною можна було б вважати 1104/1105 рр. Однак є певні підстави, дозволяючі віднести до їх спільних дітей ще одного сина Олега Святославича, а саме Ігоря, який був старшим за Святослава⁵⁹. Відповідно, дана межа знижується мінімум на рік і у такому разі відповідає 1103/1104 рр.

Нижню часову межу періоду, коли міг відбутися половецький шлюб Гориславича,

конкретизувати важче, але, гадаємо, і для визначення цього деякі орієнтири все ж таки присутні. Достеменно ми не знаємо, коли померла Феофана Музалон. Однак у даному плані привертає увагу місце знахідки її печатки, введеної до наукового обігу В.І. Ульяновським. Як зазначалося вище, на відміну від інших відомих булл Феофани Музалон, походження яких невідоме, ця її печатка має чітку прив'язку до території Русі. Останнє ж являється побіжним свідченням того, що Феофана Музалон була ще живою, коли Олег Святославич утвердився у Чернігові у 1094 р. А вже померла вона тільки через деякий час після цього. Відтак, на половчанці Гориславич явно не міг одружитися раніше 1095 р. Загалом же, враховуючи попередні зауваження, дану подію можна було б віднести до періоду 1095–1103/1104 рр. Хоча, на нашу думку, ряд міркувань дозволяє дещо звузити і останній.

Олег Святославич і раніше мав близькі контакти з половцями. Саме на них він спирався і при захопленні Чернігова у 1094 р. Тоді його союзниками являлися хани «Придніпровського» угруповання цих кочовиків. Такі стосунки Гориславич підтримував з ними до 1096 р., коли ці половецькі очільники були підступно вбиті Володимиром Мономахом, а їхнє об'єднання зазнало розгрому від військ київського та переяславського князів. Отже, шлюб Олега Святославича з донькою когось з цих ханів, укладений до їхньої загибелі, був би цілком логічним. Однак, як свідчать джерела, Осулуківна походила з іншого угруповання степовиків, а саме з об'єднання так званих «диких» половців⁶⁰. Встановлення ж близьких стосунків з даним половецьким угрупованням особливої актуальності для Гориславича набуло після 1097 р.

Справа тут у тому, що до цього володіння Олега Святославича ніде не стикалися з територіями половців. Така ситуація змінилася саме після з'їзду князів у Любечі, який відбувся у кінці жовтня – на початку листопада 1097 р. Хоча, тоді Гориславич офіційно і був позбавлений Чернігова, але разом з тим за дану втрату він також отримав від київського та переяславського князів і володільну компенсацію у вигляді двох територіальних одиниць, однією з яких являлось Курське Посем'я⁶¹. Останнє ж межувало з половецькими землями. Згідно з висновками дослідників, кочів'я «диких» половців знаходились у межиріччі Осколу та Сіверського Донця чи на самому Сіверському Донці⁶². Відповідно, з боку кочівників саме дане їх об'єднання являлось безпосереднім сусідом Курського Посем'я. Отже, цілком логічним є те, що взаємостосункам з угрупованням «диких» половців після 1097 р. Олег Святославич повинен був приділяти особливу увагу. А наслідком цього, як гадаємо, і являвся його шлюб з представницею керуючої верхівки даного половецького об'єднання. Таким чином, враховуючи все зазначене, останній можна датувати 1098 – 1103/1104 рр.

Як засвідчує наукова література, на сьогодні питання матримоніальних зв'язків Олега Святославича вважається вичерпаним, а їх коло обмежується присутністю у нього двох названих дружин. Однак у зв'язку з цим привертає увагу вік Гориславича, коли він одружився з Феофаною Музалон. Правда, джерела не подають нам дату його народження. Взагалі ж, як вже відзначалося, і період життя Олега Святославича до 1075 р. там не відображений. Але різного роду побіжні свідчення дозволяють вважати, що на світ він з'явився близько 1050 р.⁶³ Отже, як виходить, на час укладання візантійського шлюбу Гориславич мав вже за 30 років. А це явно суперечить тогочасним реаліям, якщо дане одруження сприймати як перше у його житті.

Згідно з тодішньою традицією, закріпленою і церковними правилами, на Русі чоло-

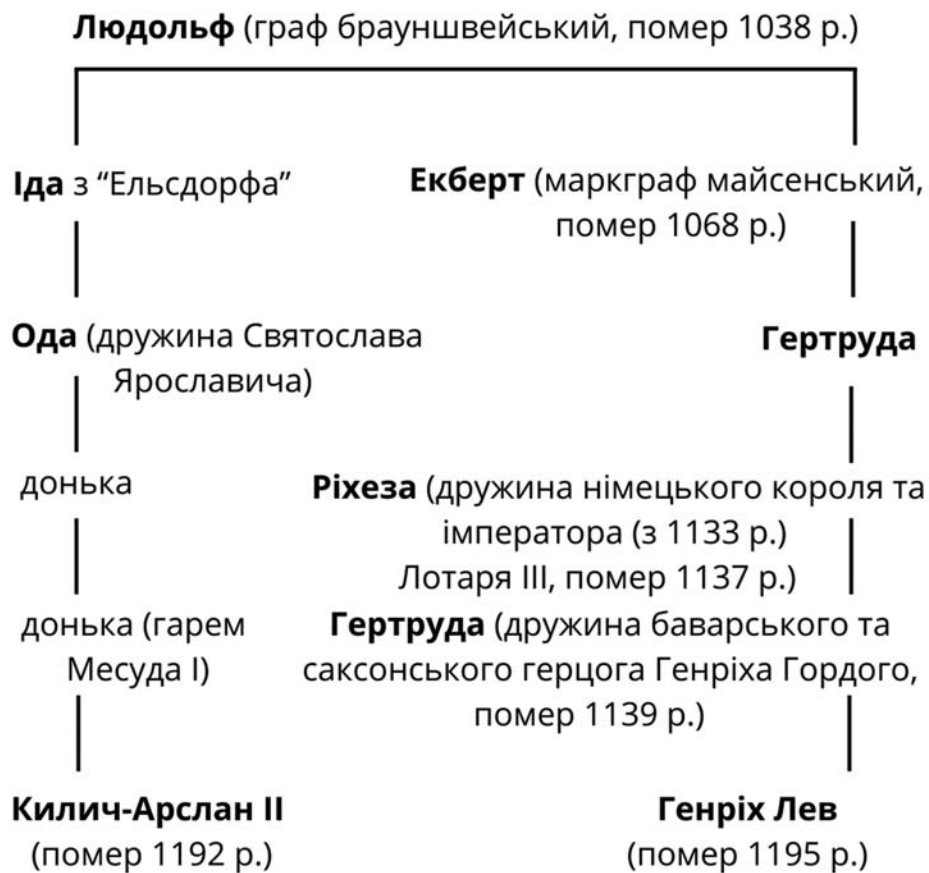
віки починали одружуватись з 15-річного віку⁶⁴. Інколи серед Рюриковичів траплялися і більш молоді шлюби, але, як засвідчують джерела, такі випадки були поодинокі. Звісно, що сам 15-річний вік являвся у даному плані, так би мовити, тільки умовно стартовим. Відповідно, багато перших шлюбів князів Русі відбувалися і у більш старшому віці. Однак це ніяк не стикується з тим віком, який мав Олег Святославич на час одруження з Феофаною Музалон. Жодного випадку, коли б Рюрикович, маючи за 30 років, ще не знав шлюбу, для тієї епохи не фіксується. Отже, можна однозначно вважати, що і візантійський шлюб для Гориславича не являвся першим. А у такому разі, як гадаємо, присутні певні відомості, які, хоча і побіжного характеру, але все одно дозволяють, принаймні з великою долею вірогідності, висвітлити дане питання.

Щодо цього зауважимо опис однієї події, який міститься у західноєвропейській «Слов'янській хроніці» Арнольда Любекського (помер на початку XIII ст.). Останньою являється паломництво саксонського герцога Генріха Лева, здійснене ним до Святої Землі у 1172 р. Тут одразу зазначимо, що, як вважають дослідники, сам Арнольд Любекський міг бути учасником даної герцогської мандрівки⁶⁵. Принаймні, інформацію про події, які відбулися під час паломництва Генріха Лева, хроніст точно отримав від їх очевидця⁶⁶.

З огляду ж на нашу тему вартим уваги являється саме опис Арнольда Любекського зустрічі герцога з турецьким султаном, яка сталася, коли Генріх Лев повертався додому. З даного приводу у «Слов'янській хроніці» відзначено: «Так вони прибули до міста, що мовою турок зветься Ракілеї, а нашою мовою – Іраклія; колись ним володів єрусалимський государ Іраклій, який вбив Хосрова, який захопив Єрусалим та викрав Хрест Господній. Прибувши туди, герцог був розкішно зустрінутий турками і доправлений до Аксаарту, де його зустрів у надзвичайній радості султан, який обійняв і поцілував його, кажучи, що герцог – його кровний родич. Коли ж герцог став допитуватись, наскільки близький цей родинний зв'язок, той відповів: «Одна знатна панна з Німецької землі вийшла заміж за короля Русі (підкреслення – О. В.), у якого від неї була донька, чия донька опинилась у нашій землі – від неї ж я походжу»⁶⁷. Як виходить з часу паломництва Генріха Лева та місця його зустрічі (між містами Іраклія та Іконій) з султаном, останнім являвся сельджукський іконійський правитель Килич-Арслан II (був при владі у 1156–1188 рр., помер 1192 р.), син іконійського султана Месуда I (володарював у 1116–1156 рр.)⁶⁸. Відтак, згідно з наведеним уривком «Слов'янської хронічки», по своїй матері Килич-Арслан II доводився правнуком комусь з руських князів та одночасно родичем саксонського герцога Генріха Лева.

Довгий період ця звістка Арнольда Любекського увагу дослідників не привертала. Тільки М.Б. Сverdлов свого часу у коментарях до російськомовного перекладу латинських джерел з історії Русі, до видання яких увійшов і даний уривок «Слов'янської хронічки», вказав, що наведена Арнольдом Любекським інформація стосовно генеалогії матері Килич-Арлана II, найвірогідніше, являється вигадкою хроніста, бо для її перевірки матеріали відсутні⁶⁹. Пізніше цей уривок хроніки Арнольда Любекського розглянув А.В. Назаренко, який відзначив, що у його російському перекладі, прокоментованому М.Б. Сverdловим, відносно генеалогії матері султана присутня суттєва помилка, у результаті якої вона стала донькою «короля Русі», насправді ж, являючись його онукою⁷⁰. Отже, виправивши дану недоречність, А.В. Назаренко також запропонував свою версію розв'язання цього питання.

Виходячи зі ступня рідства між Килич-Арланом II та «королем Русі», згаданим Арнольдом Любекським, дослідник вказав, що такий руський князь повинен був жити у другій половині XI ст.⁷¹ Відповідно, до уваги він взяв дві кандидатури, а саме Святослава Ярославича (помер 1076 р.) та його племінника Ярополка Ізяславича (помер 1087 р.), які обоє були одружені на німкенях⁷². Правда, у дружини останнього ніяке рідство з Генріхом Левом не прослідковується, чого не можна сказати про дружину його дядька. Відтак, як вважав А.В. Назаренко, саме чернігівський та київський князь Святослав Ярославич і був тим «королем Русі». Відповідно, на думку історика, останній від свого другого шлюбу з німкенєю Одою (близько 1070 р.), крім відомого сина Ярослава, мав ще і не згадану у джерелах доньку⁷³. У ній же А.В. Назаренко і бачив бабусю Килич-Арлана II. Отже, згідно з висновками дослідника, генеалогічне рідство султана та Генріха Лева виглядає таким чином⁷⁴:

Як вважав А.В. Назаренко, Святославівна, бабуся султана, після смерті батька у 1076 р., разом з братом Ярославом була вивезена матір'ю до Німеччини. Коли ж у 1094 р. їхній зведений брат Олег Святославич утвердився у Чернігові, діти Оди повернулися на Русь. А у 1095 р. Гориславич за посередництва своєї дружини Феофани Музалон видав зведену сестру заміж за візантійського вельможу. Відповідно, в імперії вже народилася мати Килич-Арслана II, яка тим чи іншим чином згодом потрапила до гарему його батька⁷⁵.

На наш погляд, версія А.В. Назаренко є цікавою і вибудована доволі струнко. Однак разом з тим, вона все ж таки не позбавлена певних суперечностей. А останні, як вважаємо, і не дозволяють її прийняти до кінця.

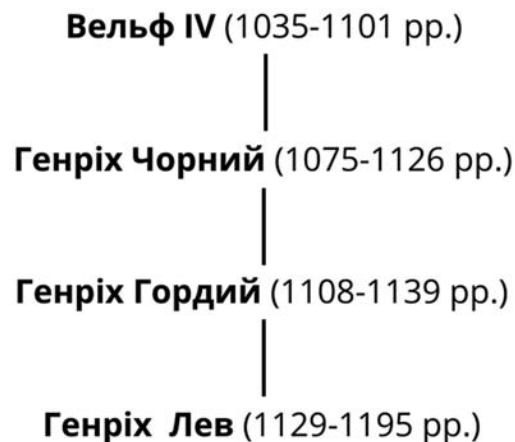
Ми згодні з тим, що мати Килич-Арслана II походила з чернігівського князівського роду і до сельджуків, найвірогідніше, потрапила з Візантії. Однак шлях бабусі султана до імперії, яким його бачив А.В. Назаренко, представляється нам важко. Справді, у західноєвропейських джерелах присутня інформація, що після смерті Святослава Ярославича його друга дружина Ода разом з сином Ярославом виїхала до Німеччини, де також ще і вийшла заміж⁷⁶. Повідомляється там і про пізніше повернення її сина на Русь⁷⁷. У наших же джерелах в оточенні Олега Святославича його брат Ярослав вперше фіксується у 1096 р., хоча прибути до Чернігова він міг і трохи раніше⁷⁸. Однак дуже сумнівно, що разом з ним на Русь повернулась і його сестра, присутність якої припускав А.В. Назаренко. Цілком зрозуміло, чому це зробив Ярослав Святославич. Тут він сподівався дістати від старшого брата частину батьківського спадку. Однак його сестри за законами Русі це не стосувалось. Тим більше, на той час вона повинна була б мати щонайменше 18 років. У Західній Європі дівчат видавали заміж з 12 років⁷⁹. У родинях же феодалів вони були ще і цінним політичним товаром, через що мати та вітчим явно пошлюбили б Святославівну ще до цього часу. Та і просто так до Русі вони ніколи б її не відпустили. І навіть у разі потрапляння Святославівни на Русь з тих же самих причин Олег Святославич у 1095 р. не видав би її заміж за візантійського вельможу. На той час Гориславич вже як князь чернігівський являвся одним з трьох провідних володарів Русі. Відповідно, подібний шлюб його сестри для нього був би не статусним і ніяких політичних дивідендів чернігівському князю не надавав. Отже, як вважаємо, зазначене не дає можливості погодитись з думкою А.В. Назаренко, що бабуся Килич-Арслана II являлась саме донька Святослава Ярославича і німкені Оди.

На наш погляд, все стало б на свої місця, якщо у бабусі цього сельджукського султана бачити не доньку Святослава Ярославича, а його онуку, доньку від першого шлюбу Олега Святославича. Сам Гориславич доволі довгий період свого життя був тісно пов'язаний з Візантією. Як вже відзначалося, там він перебував на засланні у 1079–1083 рр. Крім того, і у час свого князювання у Тмуторокані в 1083–1094 рр. Гориславич також визнавав над собою зверхність імперії⁸⁰. А у такому разі тоді Олег Святославич мав і відповідний статус, який не перешкоджав, а навпаки, навіть спонукав його до пошуку можливості встановлення родинних зв'язків з візантійськими можновладцями, бо у наслідок свого тогочасного положення князь просто не міг залишати без уваги внутрішньоімперське політичне життя. По суті ж, у даний період Гориславич і сам належав до нього. Отже, як ми вважаємо, до 1094 р. донька саме Олега Святославича, яка походила від його першого шлюбу, була видана заміж за когось з візантійських вельмож. А народжена у цьому союзі донька, онука Гориславича, у майбутньому стала матір'ю Килич-Арслана II.

Цілком зрозуміло, що подібна версія потребує відповіді і на питання рідства між султаном та герцогом Генріхом Левом, відзначеним у «Слов'янській хроніці». Справді, генеалогічна схема, наведена А.В. Назаренко, фіксує його між німецькою дружиною Святослава Ярославича та цим саксонським володарем. Однак тут треба звернути увагу на одну деталь, а саме на те, коли до даної генеалогії став дотичним базовий рід, по чоловічій лінії, Генріха Лева. Відбулося це тільки у 1127 р., коли його батько одружився з донькою Лотаря III, матір'ю герцога⁸¹. Відтак, задамося питанням, а чи могла про це знати мати Килич-Арслана II, інформатор сина про його німецьку рідню. Як гадаємо, відповідь тут може бути тільки негативною, бо, виходячи з часу народження цього сул-

тана (близько 1113 р.), його мати потрапила до сельджуків як мінімум ще на початку 1110-х рр. А у такому разі зрозуміло, що основою її рідства з Генріхом Левом являлась не та генеалогія, яку навів А.В. Назаренко, а був більш тісний родовий зв'язок, а саме приналежність матері Килич-Арслана II бо базового роду цього герцога.

По чоловічій лінії Генріх Лев належав до відомої династії Вельфів, а точніше до її другого дому. Його фундатором являвся баварський герцог Вельф IV. До речі, сам Генріх Лев мав титул як саксонського герцога, так і баварського також. По цій лінії його генеалогія виглядає такою⁸²:

Яким же чином мати Килич-Арслана II, у нашому розумінні онука Олега Святославича, могла бути приналежною до цього роду? Як гадаємо, через свою бабусю, першу дружину Гориславича.

Вельф IV являвся сином італійського маркграфа Альберто Аццо II д'Есте. До Німеччини ж він переїхав у 1055 р., коли тут успадкував володіння свого бездітного дядька по матері Вельфа III. Після 1061 р. Вельф IV одружився з Етеліндою, донькою баварського герцога Оттона Нортхеймського, але розлучився з нею у 1070 р. Від цього шлюбу він дітей не мав. Близько 1071 р. Вельф IV одружився вже з Юдітою, донькою фландрського графа Болдуїна IV. Всі діти Вельфа IV, народжені у даному шлюбі, відомі. Одним з них був і Генріх Чорний, дід Генріха Лева.

Однак, як відзначають дослідники, Етелінда не являлась першою дружиною Вельфа IV. До неї він мав ще шлюб і з італійкою, походження якої невідоме⁸². У наявних джерелах інформація про дітей герцога від цього його одруження відсутня, але це ніяк не перешкоджає припущенню, що від даного шлюбу Вельф IV мав доньку, яка згодом і стала дружиною Олега Святославича.

Правда, тут також можна припустити й інший варіант її походження, а саме те, що Вельфу IV вона доводилась не рідною донькою, а являлась його пасербицею. Справа у тому, що Юдіта Фландрська до свого заміжжя з Вельфом IV ще побувала і у шлюбі з Тостігом Годвісоном (загинув у 1066 р.), ерлом Нортумбрії та братом останнього англосаксонського короля Англії Гарольда⁸⁴. Від цього заміжжя у неї також були діти. А до них могла належати і майбутня дружина Олега Святославича. При прийнятті ж такого варіанту проявляється ще одна цікава деталь, а саме те, що в своїх перших шлюбах Гориславич та Володимир Мономах були одружені на двоюрідних сестрах, бо першою дружиною останнього являлась Гіда, донька згаданого англійського короля Гарольда⁸⁵.

Можливо, це частково пояснює і те, чому у другій половині 1070-х рр. Олег Святославич та Володимир Мономах перебували у тісних стосунках, прикладом чого являється їх подвійне кумівство (Гориславич був хрещеним батьком двох старших синів Мономаха)⁸⁶.

Таким чином, з обох наведених варіантів походження першої дружини Олега Святославича виходить те, що його онука, мати Килич-Арслана II, доводилась троюрідною сестрою Генріху Леву. Правда, саме про це вона явно не могла знати, і, швидше за все, повідомила сина тільки про своє рідство з домом баварських герцогів. А останнє і надало право султану сказати Генріху Леву, що вони являються родичами.

Отже, виходячи з наших міркувань, першою дружиною Олега Святославича була рідна донька чи пасербиця баварського герцога Вельфа IV. До речі, до певної міри це також може підтверджуватись і тим, що саме Гориславич очолював військо, яке у другій половині 1075 р. його батько, Святослав Ярославич, вислав у поміч польському князю Болеславу II Сміливому у його протистоянні з чеським володарем Вратиславом II. Союзником останнього тоді був німецький король Генріх IV, який також ворогував з польським правителем⁸⁷. Раніше подібної політики дотримувався і Святослав Ярославич, але у 1074 р. її змінив⁸⁸. Вельф IV, чий володіння межували з Чехією, на той час був на боці німецького короля⁸⁹. Відповідно, баварський герцог цілком міг надати допомогу і Вратиславу II. Отже, щоб уникнути цього, Святослав Ярославич явно і поставив на чолі війська, надісланого у 1075 р. польському князю, саме Олега, якому завдяки родинним зв'язкам з Вельфом IV було легше досягти нейтралітету останнього під час польсько-руської кампанії у Чехії.

Коли ж міг бути укладеним баварський шлюб Олега Святославича? Близько 1070 р. його батько сам одружився з Одою, двоюрідною племінницею німецького короля Генріха IV, чим утвердив свій союз з останнім. Цього ж року за непідтримку свого тодішнього тестя у його антикоролівському виступі і Вельф IV отримав від Генріха IV титул герцога Баварії⁹⁰. У 1074 р. Святослав Ярославич подібний вектор своєї європейської політики змінив. Відтак, баварський шлюб Олега Святославича явно міг бути укладеним у період 1070–1073 рр.

Ми свідомі того, що висловлена версія про походження першої дружини Олега Святославича все ж таки стовідсотково не знімає всі питання стосовно цього. Вона ще потребує додаткового подальшого пошуку свого підкріплення. Однак і на цій стадії розробки, як гадаємо, ця версія цілком варта уваги.

¹ Полное собрание русских летописей: в 45 т. Москва, 1997. Т. 1. Стб. 161.

² Котляр М.Ф. Історія в особах: Давньоруська держава. Київ, 1996. С. 137.

³ Васюта О.О. Олег Гориславич: людина і князь. *Карнабідівські читання: зб. наук. праць / Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній»*. Чернігів, 2019. Вип. 4. С.19-67.

⁴ Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. Публікація рукописної пам'ятки другої половини XVII ст. / упоряд. О. Кузьмук. *Лаврський альманах: зб. наук. праць / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник*. Київ, 2007. Спец. вип. № 7. С. 17.

⁵ Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. Санкт-Петербург, 1892. С. 24.

⁶ Литвина А.Ф., Успенський Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X-XVI вв. Династическая история сквозь призму антропоники. Москва, 2006. С. 111-117.

- ⁷ Поменник Введенської церкви... С. 17; Шеков А.В. О ранней части поменника черниговских князей в составе синодиков типа Любецкого. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2016. № 4. С. 28.
- ⁸ Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику... С. 34; Шеков А.В. О ранней части поменника... С. 28.
- ⁹ «Хождение» игумена Даниила / подгот. текста, перевод и комментарии Г.М. Прохорова *Памятники литературы Древней Руси*. Москва, 1980. [Вып. 2:] XII в. С. 114.
- ¹⁰ Чхаидзе В.Н. Феофано Музалон: новые находки – старые открытия. *Сфрагистичний щорічник*. Київ, 2015. Вип. V. С. 281-284.
- ¹¹ Поппэ А. Феофана Новгородская. *Новгородский исторический сборник*. Санкт-Петербург, 1997. Вып. 6 (16). URL: <http://annales.info/rus/novgorod/feofana.htm> (дата звернення: 06.06.2024).
- ¹² Чхаидзе В.Н. Феофано Музалон – архонтисса Росии (к вопросу об идентификации). *Византийский временник*. Москва, 2007. Т. 66 (91). С. 169; Полное собрание русских летописей: в 45 т. Москва, 1962. Т. 2. Стб. 334.
- ¹³ Поппэ А. Феофана Новгородская...
- ¹⁴ Лосева О.В. Русские месясловы XI–XIV веков. Москва, 2001. С. 125, 225.
- ¹⁵ Янин В.Л. Печати Феофано Музалон. *Нумизматика и сфрагистика*. Киев, 1995. № 2. С. 89–90; Ульяновский В.И. Новая булла Феофано Музалон и загадка «архонтессы Росии»: почти крамольные заметки историка на сфрагистическую тему. *Сфрагистичний щорічник*. Київ, 2013. Вип. IV. С. 86.
- ¹⁶ Янин В.Л. Печати Феофано Музалон... С. 76, 79.
- ¹⁷ Там само. С. 76-90.
- ¹⁸ Ульяновский В.И. Новая булла Феофано Музалон... С. 54-87.
- ¹⁹ Там само. С. 87; Янин В.Л. Печати Феофано Музалон... С. 76, 89.
- ²⁰ Ульяновский В.И. Новая булла Феофано Музалон... С. 86.
- ²¹ Там само. С. 86-87.
- ²² Лопарев Х.М. Византийская печать с именем русской княгини. *Византийский временник*. Санкт-Петербург, 1894. Т. 1. Вып. 1. С. 160-165.
- ²³ Янин В.Л. Печати Феофано Музалон... С. 76-80.
- ²⁴ Ульяновский В.И. Новая булла Феофано Музалон... С. 54-87.
- ²⁵ Чхаидзе В.Н. Феофано Музалон: новые находки... С. 268-293; Чхаидзе В.Н. Феофано Музалон – архонтисса... С. 155-170.
- ²⁶ Ульяновский В.И. Новая булла Феофано Музалон... С. 86.
- ²⁷ Лопарев Х.М. Византийская печать... С. 160-165.
- ²⁸ Ульяновский В.И. Новая булла Феофано Музалон... С. 86.
- ²⁹ Янин В.Л. Печати Феофано Музалон. С. 81.
- ³⁰ Там само. С. 83.
- ³¹ Прицак О.Й. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім». Київ, 2007. С. 211.
- ³² Чхаидзе В.Н. Феофано Музалон – архонтисса... С. 163.
- ³³ Каждан А.П. Социальный состав господствующего класса Византии XI–XII вв. Москва, 1974. С. 178.
- ³⁴ Ульяновский В.И. Новая булла Феофано Музалон... С. 74.
- ³⁵ Войтович Л.В., Домановський А.М., Козак Н.Б., Лильо І.М., Мельник М.М., Сорочан С.Б., Файда О.В. *Історія Візантії. Вступ до візантиністики*. Львів, 2011. С. 760.
- ³⁶ Чхаидзе В.Н. Феофано Музалон – архонтисса... С. 163.
- ³⁷ Ульяновский В.И. Новая булла Феофано Музалон... С. 74.
- ³⁸ Чхаидзе В. Н. Феофано Музалон: новые находки... С. 286.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само.

- ⁴¹ Полное собрание русских летописей... Т. 1. Стб. 204.
- ⁴² Там само. Стб. 205.
- ⁴³ Голубовский П.В. История Северной земли до половины XIV столетия. Киев, 1881. С. 87.
- ⁴⁴ Приселков М. Д. Русско-византийские отношения IX–XII вв. *Вестник древней истории*. 1939. № 3. С. 98–108. URL: <https://arheologija.ru/russko-vizantiyskie-otnosheniya-ix-xii-vv/> (дата звернення: 06.06.2024).
- ⁴⁵ Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. Київ, 2001. С. 66.
- ⁴⁶ Полное собрание русских летописей... Т. 1. Стб. 205.
- ⁴⁷ Литаврин Г.Г. Русь и Византия в XII веке. *Вопросы истории*. 1972. № 7. С. 40.
- ⁴⁸ Там само. С. 39–40.
- ⁴⁹ «Хождение» игумена Даниила... С. 30.
- ⁵⁰ Литаврин Г.Г. Русь и Византия в XII веке... С. 40.
- ⁵¹ Полное собрание русских летописей... Т. 2. Стб. 334.
- ⁵² Лопарев Х.М. Византийская печать... С. 165.
- ⁵³ Мильков В.В., Симонов Р.А. Кирик Новгородец: учёный и мыслитель. Москва, 2011. С. 324–325.
- ⁵⁴ Васюта О.О. «Оле́гъ поя за сына Аепину дречь»: хто з синів князя Олега Гориславича одружився у 1108 р.? *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 7.
- ⁵⁵ Войтович Л.В. Княжа доба: портрети еліти. Біли Церква, 2006. С. 373.
- ⁵⁶ Там само. С. 400.
- ⁵⁷ Татищев В. Н. История Российская: в 7 т. Москва-Ленинград, 1964. Т 4. С. 177.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Ульяновский В.И. Новая булла Феофано Музалон... С. 84; Васюта О.О. «Оле́гъ поя за сына Аепину дречь»... С. 9.
- ⁶⁰ Полное собрание русских летописей... Т. 2. Стб. 334.
- ⁶¹ Коваленко В.П. Любецький з'їзд в історії Чернігово-Сіверської землі. *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі*: матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. Чернігів, 1997. С. 30.
- ⁶² Плетнева С.А. Половцы. Москва, 1990. С. 90.
- ⁶³ Васюта О.О. Олег Гориславич: людина і князь... С. 21–22.
- ⁶⁴ Романов Б.А. Люди и нравы древней Руси. Историко-бытовые очерки XI–XIII вв. Москва-Ленинград, 1966. С. 188; Ричка В.М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі. *Український історичний журнал*. 1992. № 1. С. 135; Долгов В.В. Сокровенная жизнь Древней Руси. «Мы одной крови!». Москва, 2013. С. 30–32.
- ⁶⁵ Назаренко А.В. Правнучка Ярослава Мудрого – мать иконийского султана Килидж-Арслана II. *Florilegium: к 60-летию Б.Н. Флори*: сб. ст. Москва, 2000. С. 255.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ Там само. С. 255–256.
- ⁶⁸ Гордлевский В.А. Государство Сельджукидов Малой Азии. Москва-Ленинград, 1941. С. 185; Лэн-Пуль С. Мусульманские династии: Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями. Москва, 2004. С. 114.
- ⁶⁹ Латиноязычные источники по истории Древней Руси: Германия. Москва-Ленинград, 1990. Ч. 2. С. 364.
- ⁷⁰ Назаренко А.В. Правнучка Ярослава Мудрого... С. 262.
- ⁷¹ Там само. С. 258.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ Там само. С. 260.
- ⁷⁴ Там само. С. 259.

- ⁷⁵ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых и политических связей IX–XII вв. Москва, 2001. С. 647.
- ⁷⁶ Древняя Русь в свете зарубежных источников: хрестоматия: в 6 т. Москва, 2010. Т. 4. С. 339.
- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ Полное собрание русских летописей... Т. 1. Стб. 238.
- ⁷⁹ Ястребицкая А.Л. Западная Европа XI–XIII веков. Москва, 1978. С. 93.
- ⁸⁰ Литаврин Г.Г. Русь и Византия в XII веке. С. 40-41.
- ⁸¹ Бульст-Тиле М.Л., Йордан К., Флекенштейн Й. Священная Римская империя: эпоха становления. Санкт-Петербург, 2008. С. 321.
- ⁸² Пако М. Фридрих Барбаросса. Ростов-на-Дону, 1998. С. 78.
- ⁸³ Jordan K. Henry the Lion: a Biography. Oxford, 1986. P. 7.
- ⁸⁴ Дуглас Д. Вильгельм Завоеватель. Викинг на английском престоле. Москва, 2005. С. 217, 234.
- ⁸⁵ Древняя Русь в свете зарубежных источников: учебн. пособ. Москва, 2001. С. 370.
- ⁸⁶ Васюта О.О. Олег Гориславич: людина і князь... С. 22.
- ⁸⁷ Головки О.Б. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ, 2021. С. 167, 171.
- ⁸⁸ Там само. С. 168.
- ⁸⁹ Бульст-Тиле М.Л., Йордан К., Флекенштейн Й. Священная Римская империя... С. 245.
- ⁹⁰ Там само.

Oleh VASIUTA
deputy head of the scientific department
«Holy Trinity Monastery of St Elias»,
Ancient Chernihiv National Architectural
and Historical Reserve (Chernihiv)
vasutaoleg@gmail.com

ON THE QUESTION OF THE MATRIMONIAL TIES OF PRINCE OLEH HORYSLAVYCH

The article is devoted to the matrimonial ties of Oleh Sviatoslavych, the founder of the Chernihiv-Siversk princely dynasty of the Olhovychi. Until now, this issue has not been separately addressed in either domestic or foreign historiography. Researchers have touched upon it only in the context of highlighting other topics. In modern historical publications, including encyclopedic works, information is presented about two wives of Oleh Sviatoslavych: the Byzantine Theophano Muzalon and the daughter of the Polovtsian Khan Osuluk. The author also examines issues related to these marriages, resulting in a proposed revised dating for the second marriage. Furthermore, this study puts forward and substantiates a hypothesis about the existence of an additional wife of Oleh Sviatoslavych, who allegedly originated from the Bavarian ducal house of the Welfs.

Keywords: *Oleh Sviatoslavych, Horyslavych, Theophano Muzalon, Henry the Lion, Welf IV, marriage and matrimonial ties.*

Микола ДУБИНА
студент 2 курсу,
Київський національний
університет ім. Т. Шевченка
mykola.dubyna27@gmail.com

СТАТУС ЧЕРНІГІВСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НА РУСІ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ІХ – СЕР. ХІ СТ.

Початкова історія Чернігово-Сіверщини доби Русі є мало освітленою джерелами і все ще остаточно не зрозуміло, який статус мав Чернігів і його навколишні землі з приходом на ці території князя Олега, до періоду вокняжіння тут Святослава Ярославича. Деякі писемні дані є досить сумнівними, а археологічних знахідок, як і писемних недостатньо, тож неможливо точно сказати як і що насправді відбувалось. У цій статті проаналізовано деякі дані, за якими можна зробити припущення і певні висновки про статус Чернігівських земель у період з останньої чверті ІХ – середини ХІ століть.

Ключові слова: ост. чв. ІХ – сер. ХІ ст., князівство, Русь, статус, Чернігово-Сіверщина та Чернігів.

Свідчень про те, що відбувалось на чернігівських землях і який статус вони займали на Русі, до відновлення чернігівського князівства з князем Святославом Ярославичем, не так вже і багато. За цей період згадується лише 3 міста, які відносяться до Чернігова – це, власне, Чернігів, Любеч і Тмутаракань – фортеця на Таманському півострові, яка не входить до розгляду цієї статі. Перші ж два були, найімовірніше, племінними центрами союзу сіверян. Сіверяни або літописні Сівера – слов'янський племінний союз, що за літописом населяв басейни річок Десни, Сейму, Сули. Сіверян пов'язують з волинцівською та роменською археологічними культурами. До приходу князя Олега вони платили данину Хозарському каганату¹.

Хоча і писемних джерел з яких можна робити якісь висновки лише два: Повість временних літ та трактат імператора Східної Римської імперії Костянтина Багрянородного «Про управління імперією», та не забуваємо і про археологічні джерела, які допомагають краще уявити події минулого.

Першим містом чернігівської землі, що взагалі згадується був Любеч. У 882 р., за літописом, Олег рухався з Новгорода до Києва, тому він не міг оминати і Любеч, де одразу ж залишив своїх посадників: «взяв Любеч і посадив мужів своїх»². Любеч знаходиться на західній межі розселення сіверян тож, можливо, під умовний контроль перейшла лише певна частина західних сіверян. Через два роки князь Олег іде війною на сіверян і перемагає їх, після цього плем'я вже платить данину не хозарам, а київському князю. Літопис зазначає, що у 885 р. Олег володів вже племенами Полян, Деревлян, Сіверян, Уличів, Радимичів. Наступна згадка сіверян відноситься до 907 р., коли відбувся легендарний похід Олега на Константинополь, там вони виступають як одне з племен учасників. І до 1024 р. назва сіверян зникає зі сторінок літопису.

Такі скупі повідомлення літописця про сіверян можна пояснити тим, що автор сам

достатньо не знав як розгорталися події на чернігівській землі, адже навіть найдавніший літописний звід писався не раніше часів Ярослава Володимировича³. Тому він опирався на ті маловідомі йому факти і чутки, перекази тощо. Захоплення сіверян Олегом було можливе, проте частково і не в такий короткий період, як описано в літописі. А от Любеч цілком вірогідно міг потрапити під вплив київського князя одразу, адже знаходився на головній водній артерії Русі – Дніпрі.

Повернемось до походу 907 р., де у договорі цього ж року вперше згадується ще один центр сіверян – Чернігів. Там зазначається, що переможені греки повинні платити оклади руським містам, серед яких на другому місці був Чернігів, а на шостому Любеч. Та все ж про Чернігів, який, найімовірніше, був столицею союзу племен сіверян. Він не згадувався під час військової кампанії Олега на сіверян 884 р., хоча на той момент місто було досить великим. Це підтверджено археологічно, ще з 30–40-х років VIII сторіччя Чернігів вже мав власні укріплення⁴. Проте документ і сам похід 907 р. викликають великі сумніви щодо їх існування, отже першу офіційно підтверджену згадку про Чернігів датуємо 945 р. у ще одному договорі русів з Константинополем. Як і в своєму ненадійному попереднику, Чернігів тут займає другу позицію з-поміж руських міст.

Чернігів, Любеч, а також і сіверян згадує імператор Костянтин Багрянородний у своєму трактаті «Про управління імперією». У творі, який був написаний у середині X ст., сказано наступне: «І буде відомо, що приходящі із зовнішньої Росії в Константинополь моноксили є одні із Немограда ..., а інші з фортеці Милиніські, з Телиуці (Любеча), Чернігоги (Чернігова) і з Вусерграда». Тобто бачимо торгові кораблі прибували до Царгорода і з Любеча, і з Чернігова, що може свідчити про розвинену торгівлю в цих містах. Далі Костянтин пише: «Коли наступає місяць листопад, в той час же їх архонти виходять з усіма росами із Кіава (Київа) й відправляються в полюддя, що іменується “кружінням”, а саме – в Славинії вервіанів, другувітов, кривичей, северієв (сіверян) й інших слов’ян, які є пактіютами росів»⁵.

Бачимо, що немає доволі точних свідчень про те, який статус займали чернігівські землі. Встановлення влади русів на території розселення сіверян у 882 р. могло обмежитись лише самим містом Любечем або також певною межею західних сіверян, про що вже було сказано вище. У 884 р. вже відбулась повноцінна війна з сіверянами, в якій вони зазнали поразки та стали платити данину Києву. Але в літописі, крім цього, жодних уточнювальних даних не сказано. Ні місця, ні перебігу битви (або битв) невідомо зовсім. Також, ймовірно, і в цей раз Олегу не вдалося заволодіти всім ареалом сіверян. Або Олег, якщо зміг все ж таки підкорити сіверів, то вони могли вийти з підданства Києва після смерті Ігоря. Зі слів Вадима Арістова, археологічно відображена військова конфронтація, що була на цих територіях за часів Святослава Ігоровича⁶. На користь цього може також свідчити зникнення повідомлень про сіверські центри або про сам союз сіверян після 945 р. і до 1016 р. Є приклади і відлучення від влади Києва інших союзів східних слов’ян, таких як: деревляни, уличі, в’ятичі.

З літопису відомо про князя Мала з деревлянської землі. І можна припускати, що місцеві князі існували і у інших племінних союзах. В нашому випадку союзу сіверян. Так у 1872–1873 рр. Д. Самоквасов розкопав курган Чорна могила, де за легендою похований чернігівський князь Чорний⁷. Знайдені у кургані речі дали змогу Б. Рибаківу припустити, що це є поховання місцевого князя й відповідно існування в Чернігові княжого столу⁸. А. Зайцев зазначив, що такий характер захоронення може мати і мо-

гила знатного боярина⁹. А. Насонов взагалі відкидав можливість існування місцевих князів¹⁰.

Коли Святослав Ігорович саджає своїх синів на князівські столи, то вони отримують Київ, Новгород та Деревлянську землю. Володимир Святославич, який мав багато синів, також роздавав столи: «А було в нього синів дванадцять: «Вишеслав, Ізяслав, Святополк і Ярослав, Всеволод, Святослав, Мстислав, Борис і Гліб, Станіслав, Позвізд, Судислав. І посадив він Вишеслава в Новгороді, а Ізяслава в Полоцьку, а Святополка в Турові, Ярослава в Ростові. І коли помер найстарший, Вишеслав, у Новгороді, то посадив він Ярослава в Новгороді, а Бориса в Ростові, а Гліба в Муромі, Святослава в Деревлянах, Всеволода у Володимирі, Мстислава в Тмутаракані»¹¹. Як бачимо ні перший, ні другий князь не садять свої синів у Чернігові. Особливо це дивно в випадку Володимира, який маючи стільки синів обділив не найменший Чернігів. Це може підтверджувати дані сказані в двох попередніх абзацах. Тобто або не було кого замінити з князів, або Чернігівська земля була осторонь прямих впливів Рюриковичів з власними очільниками.

У 968 р., під час осадження печенігами Києва, прибуває підкріплення з лівого берега Дніпра, завдяки чому вдається встояти місту. П. Толочко використовує це літописне повідомлення, як підтвердження прямої залежності Чернігова від Києва¹². Але повідомлень, що це були саме чернігівські дружини чи племінні ми не маємо. В середині XI ст., після розподілу уділів Ярославом Володимировичем, Київське князівство мало деяку територію на Лівобережжі, а також там утворилось Переяславське князівство, можливо, ті землі тоді були вже включені до складу Русі і саме звідти прибула допомога.

У 80–90-х рр. X ст. Володимир Великий починає будувати нові міста на кордоні з печенігами, а також укріплювати старі. Майже в цей час, вважав В. Коваленко, з'являються укріплення на Окольному граді та інших частинах Чернігова¹³. Це дає підстави припустити про інкорпорованість міста до Давньоруської держави на той час. Також антропологічне дослідження залишків людей давнього Чернігова, проведене Ю. Довженком, показало близькість жіночих черепів і черепів з роменських захоронень, а також чоловічих черепів з правобережних пам'яток¹⁴. Це вказує на насильницький метод заволодіння Черніговом. Ю. Ситий датує ці події не пізніше середини X ст. за появою пам'яток давньоруської кераміки та зникненням роменських на захід від р. Снов¹⁵, що може вказувати про входження західних сіверян до складу Русі.

Більше світла про статус Чернігівських земель отримуємо з літопису під час міжусобиці синів Володимира Святославича. У 1016 р. біля Любеча зустрілись війська Ярослава і Святополка Володимировичів, який вже остаточно, як бачимо, ввійшов в Руську державу.

Мстислав Володимирович, який сидів на Таманському півострові, теж не хотів відмовлятися від батьківської спадщини. У 1023 р. він зібрав військо та пішов на брата Ярослава, який вже тоді сидів у Києві. На наступний рік Мстислав досяг Києва, Ярослав був у Новгороді, але кияни не прийняли його, тож він сів у Чернігові. Ярослав дізнавшись про похід Мстислава, взяв з собою варягів і пішов на брата. Мстислав почувши про наближення ворога, вийшов з дружиною до Листвена. Біля Листвена війська Мстислава розбили Ярослава і перший запропонував поділити Русь по Дніпру: «Ти сиди брате на своєм столі в Києві, а мені буде ця сторона»¹⁶. Це означало утворення незалежного від Києва Чернігівського князівства. Через два роки було укладено офіційний мир.

Основою дружини Мстислава були сіверяни. Згадки 1024 р. про цей племінний союз є останні та найпізніші. З цього можна припустити про існування місцевого племінного князя, через що і не зникла самоназва сіверян. Проте прихід Мстислава, як представника іншої династії, міг перервати місцеву. Літопис не повідомляє мирним чи насильним шляхом було взято місто, але те, що місто до цього не мало стола Рюрикovichів, а Мстислав мав з собою армію, дає змогу припускати про військове захоплення Чернігова. Але відсутність місцевого князя також має місце бути, тому чернігівці й самі сіверяни могли прийняти його. На думку О. Васюти, Мстислав Володимирович міг і раніше сидіти в Чернігові до свого наділу в Тмутаракані¹⁷. Він пояснює повідомленням В. Татищева про надання у 988 р. сину Володимира В'ячеславу Чернігова¹⁸, але сина з таким ім'ям у хрестителя Русі не було, тож дослідник пов'язує чернігівський стіл з Мстиславом. Народження першого чернігівського князя сталося не раніше 983 р., що, скоріше, виключає надання йому будь-якого уділу в такому малолітньому віці, а це могло статися 1010 р.¹⁹

Тож, однозначно можна казати про існування самостійного Чернігівського князівства з 1024 р., яке включало в себе території розселення таких союзів племен як: сіверяни, в'ятичі, радимичі, кривичі, меря, мурома²⁰. Перший князь Мстислав Володимирович правив своїми обширними володіннями 12 років до смерті у 1036 р., похований був у Спасо-Преображенському соборі, який він сам заклав. «Після взяв його волость собі Ярослав і став єдиновладним Руської землі»²¹.

Так чернігівські землі перебували під владою київського князя Ярослава до його загибелі. Перед смертю київський князь розділив між синами столи, так Святослав отримав Чернігів. Ярослав Володимирович помер 20 лютого 1054 р. за Іпатіївським літописом²².

Відновлення самостійного Чернігівського князівства відбулось у тому ж 1054 р.

¹ Полное собрание русских летописей: в 45 т. Санкт-Петербург, 1908. Т. II. 638 с.; Вортман Д., Гордієнко Я., Майоров М. Terra Ucrainica. Историчний атлас України і сусідніх земель. Від кімерійців до сьогодення. Харків, 2018. 224 с.; Україна крізь віки: у 15-ти т. / за заг. ред. В. Смолія; НАН України. Інститут археології, Інститут історії України. Київ, 1998. Т. 3. Баран В.Д. Давні слов'яни. 336 с.; Абашина Н.С. Давні слов'яни. Археологія та історія: навч. посіб. Київ, 2012. 364 с.

² Полное собрание русских летописей... Т. II.

³ Шахматов А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Санкт-Петербург, 1908. 687 с.

⁴ Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. Київ, 2011. 316 с.

⁵ Константин Багрянородный Об управлении империей / под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева: 2-е изд., испр. Москва, 1991. 493 с.

⁶ Арістов В. Історія виникнення Київської Русі. *Без Брону з Віталієм Ляскою*. 2020. 52:19. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pLl-qyOZwQ4> (дата звернення: 09.05.2024).

⁷ Самоквасов Д.Я. Описание археологических раскопок и собрания древностей. Москва, 1908. 282 с.

⁸ Рыбаков Б.А. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1949. № 11. С. 7-99.

⁹ Зайцев А. Черниговское княжество X–XIII вв. Москва, 2009. 226 с.

¹⁰ Насонов А.Н. «Русская земля» и сложение территории древнерусского государства. Москва, 1951. 282 с.

¹¹ Полное собрание русских летописей... Т. II.

¹² Толочко Я.Я. Киев и Чернигов в IX–XIII вв. *Чернигов и его округа IX–XIII вв.*: сб. науч. тр. / отв. ред. П. П. Толочко; АН УССР, Ин-т археологии. Киев, 1988. С. 15-21.

¹³ Коваленко В.Я. Основные этапы развития древнего Чернигова. Там само. С. 22-32.

¹⁴ Долженко Ю.В. Населення Чернігівського літописного передгороддя XI–XIII ст. за кра-ніологічними даними. *Археологія*. 2011. № 2. С. 53-72.

¹⁵ Сытый Ю.Н. Вопросы ранней истории Чернигова. *Археологія і давня історія України*. Київ, 2016 Вип. 4 (21). Південноруське місто в системі міжцивілізаційних контактів. С. 27-33.

¹⁶ Полное собрание русских летописей... Т. II.

¹⁷ Васюта О. Мстислав Володимирович – перший князь Чернігівський. *Сіверянський літо-пис*. 1995. № 1. С. 24–27.

¹⁸ Татищев В. История Российская. Москва, 2003. Т. 2. 734 с.

¹⁹ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. 649 с.

²⁰ Вортман Д., Гордієнко Я., Майоров М. Terra Ucrainica...

²¹ Полное собрание русских летописей... Т. II.

²² Там само.

Mykola DUBYNA

second-year student,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

mykola.dubyna27@gmail.com

THE STATUS OF CHERNIHIV LANDS IN THE LAST QUARTER OF THE NINTH – MID. XI CENTURIES

The initial history of Chernihiv-Siversk land in the Rus' era is very poorly covered by sources, and it is still not clear what status Chernihiv and its surrounding lands had when Prince Oleh came to these territories, before Sviatoslav Yaroslavych reigned here. Some written data are rather dubious, and there are not enough archaeological finds, as well as written ones, so it is impossible to say exactly how and what actually happened. This article analyses some of the data that can be used to make assumptions and draw certain conclusions about the status of Chernihiv lands in the period from the last quarter of the 9th to the middle of the 11th centuries.

Keywords: last quarter of the 9th – mid-11th centuries, principality, Rus, status, Chernihiv-Siversk and Chernihiv.

Олександр ШУГАЛІЙ
молодший науковий співробітник
відділу науково-фондової діяльності,
Національний архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній» (Чернігів)
Goodswimmer333@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7048-7294>

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 1970-Х РР. НАВКОЛО СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ XI СТ.

Стаття присвячена огляду археологічних досліджень, проведених протягом 1970-х рр. на прилеглий до Спасо-Преображенського собору території. Метою роботи є систематизація та оприлюднення інформації щодо проведених архітектурно-археологічних досліджень, які до цього не були предметом наукових публікацій. Роботи 1972 р. охопили досить великий масив території навколо собору та, не зважаючи на свої доволі скромні обсяги, за дослідженою площею надали важливу інформації щодо топографії ділянки. Так, вперше стало відомо про західний тамбур Спасу доби Русі, а також детально досліджено браму та огорожу Борисоглібського монастиря періоду XVII–XVIII ст.

Ключові слова: Дитинець, Чернігів, Спасо-Преображенський собор, Андрій Карнабід та розкопки.

Спасо-Преображенський собор XI ст. у Чернігові є однією з найдавніших пам'яток на території Східної Європи. Він знаходиться в центральній частині Дитинця, котрий щонайменше з другої половини X ст. був доволі потужною дерево-земляною фортецею. Початок спорудження самого собору датується 1030-ми рр., а закінчення будівництва 1060–1070-ми рр.¹ Перші архітектурно-археологічні дослідження храму розпочалися в 1923 р. під керівництвом Миколи Макаренка². В цей же час він вперше дослідив прибудови XI–XII ст., котрі знаходилися з північного і південного боків церкви. На початку 1950-х рр. у контексті відновлювальних робіт навколо Борисоглібського собору дещо досліджувалася і територія біля Спасу. Тоді були виявлені фрагменти мурованої брами, яка вела на єпископський двір та фундаменти споруди, яка за визначенням Миколи Холостенка та Володимира Богусевича була однокамерним теремом³. Ці роботи також надали дані і щодо характеру та потужності культурного шару в центральній частині Дитинця. Надалі, протягом 1960-х рр. у межах цієї території виконувалися різноманітні роботи по плануванню території та прокладанню комунікацій, однак не завжди археологи мали змогу оглянути місце робіт.

У 1972 р. на території Дитинця стародавнього Чернігова були заплановані масштабні роботи з перекладання електричних мереж. Основна їх частина проходила у безпосередній близькості від будівлі Спасо-Преображенського собору, що потенційно могло надати доволі цікаві результати досліджень.

Загальний обсяг робіт 1972 р. становив 480 м по території Дитинця⁴. Траншеї були

поділені на три неоднакові за довжиною ділянки (Рис. 1). Перша і найдовша проходила південніше Спасо-Преображенського собору, паралельно колишній Катерининській вулиці. Її довжина становила 256 м, однак предметом цього дослідження є лише початкові 90 м. Друга ділянка починалася там, де і перша, однак вона мала б проходити паралельно західним фасадам Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів. Її довжина складала 140 м, з яких лише 80 м є предметом дослідження. Третя, найменша ділянка, проходила від західного тамбуру Спасу до будівлі ризниці і її довжина складала 31 м. Ширина траншеї дорівнювала 0,6–0,7 м, а глибина, в залежності від ділянки, 0,8–2,2 м. У межах досліджуваних територій були закладені декілька шурфів, які і дали найбільш інформативні дані та знахідки.

Відлік глибин йшов від рівня денної поверхні, на основі точної топографічної зйомки, яка була зроблена раніше, в тому ж 1972 р. Під верхнім дерновим шаром знаходилися нашарування середини ХХ ст., які утворилися після Другої світової війни. Їх потужність була неоднаковою, однак фіксувалися такі прошарки по всій площі робіт. Під цим шаром в переважній більшості місць знаходилися перемішані господарською діяльністю мешканців Дитинця шари. Представляли вони собою сірий та темно-сірий супіски із значними вкрапленнями будівельних матеріалів ХІ–ХІХ ст., кісток, вугликів та печини.

Серед знахідок переважала кругова кераміка ХІ–ХVІІІ ст., фрагменти віконниць та пірофілітового сланцю, а також кородовані металеві предмети. Найбільшу цікавість в цьому шарі представляла плінфа, фрагменти якої походили як від різних частин Спасо-Преображенського собору, так і від інших цегляних споруд доби Русі. Так в межах перших 30 м ділянки І, яка якраз проходила південніше собору, була виявлена значна кількість фрагментів світло-жовтої плінфи. Товщина якої складала: 2,8; 3; 3,3; 3,5; 4,2; 4,4 см. Також знайдено багато цеглин червоного (або помаранчевого) кольору із товщиною 4 см. В межах ділянки І, яка відноситься до досліджуваної площі, на жодному із квадратів не було зафіксовано материкового шару. Серед знахідок в траншеї варто виділити два фрагменти цегляних кладок, які можна датувати ХVІІ–ХVІІІ ст. За визначенням Андрія Карнабіда одна з них могла бути частиною огорожі навколо собору. Друга, яка була виявлена ближче до асфальтної доріжки на південний-схід від собору, могла бути стіною цегляного будинку не позначеного на планах фортеці.

Для більш детального вивчення нашарувань на південний захід від собору, на стику першої і другої досліджуваних ділянок було закладено шурф розмірами 1 x 1 м. Пізніше, по ходу робіт, його дещо розширили. Саме на цій ділянці досить детально описана стратиграфія нашарувань. Спочатку верхній, дерновий шар, далі шар будівельного сміття. Нижче чорний перемішаний ґрунт, потужність якого досягала 27–28 см. Під ним сірий пісок, а нижче простежується лінза світло-сірого піску, який міг з'явитися під час одного із нівелювань ділянки. Цю лінзу підстилає потужний шар сірого перемішаного супіску, який містить матеріали ХІ–ХVІІІ ст. На глибині 1,95 м від поверхні в межі шурфу увійшла труба старого водогону кінця ХІХ ст., яка й була причиною появи перемішаного ґрунту. З рівня 1,82 м від денної поверхні в межах шурфу фіксуються сліди поховань. Усі вони без супроводжуючого матеріалу, окрім декількох кородованих гудзиків із кольорового металу.

У межах шурфу, а саме в північно-західному його куті, були виявлені фрагменти розвалу кладки на світло-рожевому цем'янковому розчині. Андрієм Карнабідом було первісно визначено знахідку як розвал аркового перекриття якоїсь невідомої споруди

XI ст. У муруванні знаходилася світло-жовта та червона плінфа. Варто зазначити, що сама аркова конструкція була складена із світло-жовтої плінфи, товщина якої складала 3-4 см, а розчин був аналогічний кольору цегли. Частина кладки, яка йшла вище віконного отвору складалася із червоної цегли товщиною 3,4–5,0 см на світло-рожевому цем'янковому розчині. Дослідник зазначав, що розвал блоку мав нахил у південний від собору бік. На жаль, частина кладки була пошкоджена більш пізніми похованнями у гробах, фрагменти яких частково збереглися. Під час дослідження виявилось, що на цеглі залишилися фрагменти первісного тиньку, який вкривав споруду. Його товщина складала до 1,5 см. Через те, що розвал кладки виходив за межі шурфу, то було вирішено розширити його в південному та західному напрямі. Таким чином з первісних 1x1 м, площа розкопу стала 2x3,5 м. Нашарування в межах прирізки аналогічні описаним вище, те ж саме стосується і матеріалів, котрі походять із культурного шару. Фрагменти кладки в межах прирізки фіксуються із рівня 2,02 та 2,04 м ложком до поверхні. Розміри та характер цегли аналогічні тим, які були виявлені в межах шурфу. Характер залягання знахідок вказує на те, що спочатку з'явився на території розвал кладки, а пізніше поховання. Три кістяки із фрагментами трун орієнтовані за лінією північ-південь. Низ найглибшої з яких зафіксовано на рівні 2,80 м від денної поверхні. Під час робіт було вказано, що кришка труни одного з поховань заходить під розвал кладки, що спочатку навело Андрія Карнабіда на думку, що його поява передувала розвалу. Однак наявність у засипці труни червоної цеглини, характерної для XIX ст., вказує на більш пізній характер могили. Ймовірно, їх поява може бути аналогічною за часом формування розвалу архітектурної споруди, або трохи пізніше, тобто середина–друга половина XVIII ст. Також варто зазначити, що усі поховання були виконані до прокладання водогону, тобто не пізніше останньої чверті XIX ст. Загалом же в межі шурфу та на початку траншеї потрапили 9 поховань, або їх фрагменти. Усі вони, судячи із нашарувань датуються не раніше середини XVIII – першої половини XIX ст.

Виявлене Андрієм Карнабідом мурування, ймовірно, не є частиною якоїсь невідомої споруди. Зважаючи на характер залягання та використаний у будівництві матеріал можна припустити, що будівельний блок походить із розвалу південно-західної прибудови Спасо-Преображенського собору, так званої «хрещальні». Фундаменти цієї споруди детально були досліджені Оленою Черненко, Олегом Іоаннісяном та Тетяною Новик протягом 2012–2014 рр.⁵ В її основі також використовувалася світло-жовта плінфа, а ймовірна конструкція із двома поверхами вказувала на можливість наявності віконних отворів на другому ярусі споруди. Як відомо, ця прибудова досить сильно постраждала під час пожежі 1750 р. і була частково зруйнована, або розібрана до рівня фундаменту кількома роками пізніше. На плані фортеці 1751 р. вона вже відсутня. Це, безумовно, пояснює знаходження мурування досить близько до поверхні, а також на відстані 15 м від південно-західного кута собору. Однак залишається незрозумілими причини, за якими цей блок залишався на поверхні протягом деякого проміжку часу, або був закопаний без перевезення за межі фортеці.

До материка в межах шурфу не дісталися через доволі обмежені його розміри, однак вирішено було простежити глибину залягання шарів за допомогою буріння. Тим паче, в придонній частині шурфу був виявлений доволі потужний прошарок затверділого вапна, походження якого зацікавило археологів. Було з'ясовано, що цей шар маркує верх вапнякової ями потужністю близько одного метру. Нижче, за свідченням Андрія

Карнабіда, залягав шар мокрого піску, а під ним зотлілі дерев'яні конструкції стінок вапнякової ями. На думку дослідника, час появи цієї конструкції відноситься до доби Русі, а саме до часу спорудження чи одного із ремонтів Спасо-Преображенського собору. Однак, зважаючи на досить сильно перемішані нашарування, та відсутність можливості повноцінного дослідження стінок немає впевненості, що краї ями впущені в ґрунт саме з рівня денної поверхні XI–XIII ст. Щодо призначення ями і її зв'язок із собором, то це питань не викликає. Нижче дерев'яної обшивки ями знаходився шар насичений водою темно-сірий насичений гумусом ґрунт із включенням вугілля. Далі зафіксовано майже метровий шар ґрунту, який був охарактеризований науковцем як вода із багною. Ще нижче знаходився прошарок гумусованного чорнозему, а на рівні 6,38 м материк у вигляді лесового масиву. Характеристика шарів науковцем не проводилася, тому поява досить великої кількості води на рівні 4–5 м від поверхні невідома, адже водоносні шари на терасі річки Десна, де і розташований Дитинець залягають значно глибше. В контексті цього буріння та характеристики шарів поданої Андрієм Карнабідом варто згадати про проведення у 1984 р. шурфування території на південь від собору. Володимир Коваленко, на його основі, вважав, що під колишньою Катерининською вулицею, та північніше неї пролягав первісний рів Дитинця⁶. Саме наявністю засипаної оборонної споруди може обумовлюватися приведена вище стратиграфія та високий рівень залягання води.

Сліди ще декількох цегляних споруд, існуючих на території Дитинця були виявлені в межах другої ділянки траншеї. Вона проходила навпроти західного фасаду Спасо-Преображенського собору і далі під кутом прямувала до західного фасаду Борисоглібського собору. В межах траншеї, глибина якої не досягала материкового ґрунту були виявлені аналогічні першій ділянці нашарування. Практично по всій площі фіксувалися перемішані супіскові шари із матеріалами XI–XIX ст. На самому початку ділянки було виявлено цегляну кладку стіни від огорожі, або будинку складену із характерних для XVII–XVIII ст. матеріалів на вапняковому розчині. Варто зазначити, що чим ближче траншея підходила до стін собору, тим потужніші прошарки цегли, плінфи та розчину в ній фіксувалися. Це пояснюється доволі частими ремонтами та перебудовами собору, а також наявністю розібраних прибудов з цього боку. Біля південно-західного кута існуючого тамбуру Спасу на глибині 0,40 м від рівня денної поверхні були виявлені фрагменти мурування із світло-жовтої плінфи на рожевому цем'янковому розчині. Товщина виявлених плінф коливалася від 3,2 до 5,0 см. Причому була і перепалена, наближена за кольором до червоно-коричневої, товщиною 3,0–3,5 см. З метою дослідження характеру кладки в цьому місці також заклали шурф. Також для виявлення мурувань невеликі шурфи з'явилися і навпроти західної та північної стін існуючого тамбуру собору. В них аналогічно були зафіксовані фрагменти мурування із світло-жовтої плінфи. На думку Андрія Карнабіда, виявлені архітектурні конструкції належали первісному тамбуру Спасо-Преображенського собору, котрий був зведений в XI ст. Товщина стіни цієї споруди досягала 1,09 м. Рівень залягання фундаменту не досліджувався цими роботами. Одночасно із плінфою в межі шурфу увійшли і фрагменти мурування із великоформатної цегли XVIII ст., які є залишком тамбуру цього часу. Його конструкція була пошкоджена і розібрана перед будівництвом теперішнього, зведеного у 1818 р. Більш ґрунтовні архітектурно-археологічні дослідження тамбуру проводилися в тому ж році, але під керівництвом Маріоніли Говденко та Івана Єдомахи.

Майже навпроти західного входу в Спасо-Преображенський собор був закладений ще один шурф, метою якого стало розширене дослідження завалу із фрагментів фрескового тиньку. В межах квадратів, котрі проходять по обидва боки від асфальтованої доріжки перед храмом на глибині 0,70 м спочатку були виявлені численні фрагменти жовтуватої плінфи, товщина якої складала 2,5–3,2 см, а далі досить велика кількість фрагментів голосників. Під цим шаром містився масив горілого фрескового тиньку потужністю 5 см, а нижче, на рівні 1,15 м від рівня поверхні ще один такий, потужністю 9–10 см. Ці нашарування, котрі містили фрагменти пірофілітового сланцю, горілих фресок, смальти, ймовірно, утворилися в другій половині XVIII ст. і пов'язані із ремонтами собору після пожежі 1750 р. В межах шурфу також було виявлене одне поховання, котре за стратиграфією можна датувати другою половиною XVIII ст. Орієнтований кістяк головою на захід знаходився у досить поганому стані, серед інвентарю рештки золілої тканини та сім свинцевих гудзиків. Нижче рівня поховання шурф не докопувався, тому нашарування доби Русі та рівень материку невідомий.

В квадратах 28–31 на глибині 45–70 см від рівня денної поверхні фіксувалися досить потужні нашарування червоної плінфи, товщиною 4,3–4,7 см та шириною 18,5–20 см. За свідченнями Андрія Карнабіда в траншеї були виявлені не лише поодинокі цеглини, а й розвали кладки на цем'янковому розчині, як він вважав, від якоїсь недослідженої споруди. Нажаль через брак часу була відсутня можливість більш ґрунтового дослідження цього розвалу.

Ближче до асфальтної доріжки, яка проходить між двома соборами у межі траншеї потрапила кладка із великоформатної цегли, віддалена від західного тамбуру Спасу на 27,8 м, а від південно-західного кута Борисоглібського собору на 29,2 м. Було визначено, що виявлена кладка є рештками брами Борисоглібського монастиря, розібраної в кінці XVIII ст. Із західного боку кладки брами простежувалася ще одна стіна, яка була частиною мурів монастиря. Обидві конструкції були складені із жолобчастої цегли, однак якщо в кладці брами здебільшого використовувалася розміром 30 x 17,5 x 6,5 см, то для стіни 30,5 x 14 (або 20) x 5 см. Це вказує на різночасовість спорудження огорожі навколо монастирського комплексу, причому, можна припустити, що саме стіна зводилася раніше. Для більш детального дослідження кладки та стратиграфії ділянки був закладений ще один шурф впритул до південного куту кладки. На рівні 2,40–2,50 м під шаром гумусованого ґрунту зафіксовано шар риб'ячої луски, ймовірно, дзеркального карпу, потужністю 10 см, Поруч із цим завалом луски в стіні мурування знаходився пісковик, взятий, ймовірно, із якоїсь споруди доби Русі, та розвал горщика XII–XIII ст. До рівня 3,10 м від денної поверхні йдуть перемішані шари, котрі порушилися при будівництві брами. Нижче, до рівня 3,45 м переважно матеріали доби Русі, на цій же відмітці було виявлено частину котловану споруди XII–XIII ст. в яку і були впущені фундаменти в'їзного комплексу XVII – початку XVIII ст.⁷ Підшва споруди була зафіксована на рівні 3,69 м. Неподалік, в траншеї, фіксувалися рештки розвалу кладки XII ст. потужністю до 10 см, які можна пов'язати із ремонтними роботами в Борисоглібському соборі.

Останнім масштабним об'єктом, котрий знаходився перед асфальтованою доріжкою, яка розділяла два соборами, були рештки цегляного мурування із великоформатної жолобчастої цегли, віддаленого від кута Борисоглібського собору на 14,9 м. Під

час розчистки в межах траншеї було виявлено, що ширина мурування сягає 1,08 м, а сам характер західної частини формує умовно сходи, які містять 12 виступів по 7–8 см кожний. Для більше детального обстеження споруди невідомого характеру необхідно було розширювати траншею, однак цього не було зроблено. Призначення цієї будівлі невідоме, адже на планах в цьому місці були відсутні споруди. Розмір використаної цегли становив 38 x 18 x 6 см, що вказує на неодноразовість її зведення із огорожею монастиря, однак, вона однозначно знаходилася в межах монастирської території. Можна лише припустити, що це могли бути рештки підвального приміщення, або ж рештки монастирського колодязя.

Третя ділянка проходила від західного тамбуру Спасо-Преображенського собору до кута будівлі ризниці, а її довжина складала 31 м. Нашарування були аналогічні попереднім. Єдине на що звернули увагу дослідники – це на потужні завали фрескового тиньку та фрагментів червоної плінфи із цем'янковим розчином ближче до будівлі ризниці.

Загалом ці роботи надали чернігівським археологам досить важливі дані щодо характеристики нашарувань навколо Спасо-Преображенського собору. В ході досліджень були виявлені сліди недосліджених раніше архітектурних споруд, котрі не були відомі науці з писемних джерел. Також були простежені місця розвалів будівельних матеріалів, які утворилися під час ремонтних робіт на культових спорудах і маркують не тільки час їх проведення, а і характер. Одночасно з цим був частково досліджений некрополь, сформований навколо Спасо-Преображенського собору протягом козацького та губерньського періодів. Виявлені у 1972 р. об'єкти могли намітити напрямки майбутніх досліджень в центральній частині Дитинця, однак лише заради більш ґрунтового вивчення розвалу архітектурного аркового блоку біля південно-західного кута собору були проведені додаткові роботи протягом 1970-х рр. Через брак фінансування та обмежений людський ресурс ці дослідження обмежилися лише визначенням розмірів цього архітектурного фрагменту, а також розчисткою пізніх поховань, утворених навколо нього⁸. Було виявлено рештки двох глинобитних печей доби Русі, однак повноцінних робіт із виходом на материковий шар та розчистки об'єктів у ньому не відбулося⁹. Через це можна стверджувати, що виявлені у 1972 р. архітектурні об'єкти ще можуть стати предметами майбутніх архітектурно-археологічних досліджень.

¹ Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст. [Каталог] / О. Черненко, О. Ярошенко. Чернігів, 2019. С. 26-34

² Макаренко М. Чернігівський Спас: археологічні досліді р. 1923. Київ, 1929. 90 с.

³ Богусевич В.А., Холостенко Н.В. Черниговские каменные дворцы XI–XII вв. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Київ, 1952. С. 32-42.

⁴ Карнабід А.А. Науковий звіт про архітектурно-археологічні дослідження 1972 р. Текстова частина. Чернігів, 1973 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-499/1. ДФ-429. 27 арк.

⁵ Иоаннисян О., Черненко Е. Спасо-Преображенский собор в Чернигове в свете последних архитектурно-археологических исследований. *Ruthenica*. 2017. № XIV. С. 105-156.

⁶ Коваленко В.П. К исторической топографии Черниговского детинца. *Проблемы археологии Южной Руси: материалы ист.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.»*. Київ, 1990. С. 15-23.

⁷ Карнабід А.А. Науковий звіт про архітектурно-археологічні дослідження 1972 р. Текстова частина. Чернігів, 1973 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-499/3. ДФ-431. 31 арк.

⁸ Карнабід А.А. Науковий звіт про архітектурно-археологічні дослідження 1974 р. Текстова частина. Чернігів, 1975 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-308/4. ДФ-4. 43 арк.

⁹ Карнабід А.А. Науковий звіт про архітектурно-археологічні дослідження 1976 р. Текстова частина. Чернігів, 1977 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-500/1. ДФ-432. 49 арк.

Oleksandr SHUHALII

junior researcher of the
department of scientific and fund activity
Ancient Chernihiv National Architectural
and Historical Reserve (Chernihiv)
Goodswimmer333@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7048-7294>

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE 1970s AROUND THE 11TH CENTURY CATHEDRAL OF THE TRANSFIGURATION OF THE SAVIOUR

The article is devoted to a review of archaeological research conducted during the 1970s on the territory adjacent to the Cathedral. The purpose of the work is to systematize and publish information on architectural and archaeological research, which had not been the subject of scientific publications. The works of 1972 covered a fairly large array around the Cathedral and, despite their rather modest volumes in the studied area, provided important information on the topography of the site. So, for the first time the western tambour of the Cathedral was discovered, as well as the gate and fence of the 17th- and 18th-century Monastery of SS Borys and Hlib were studied in detail.

Keywords: *Dytynets, Chernihiv, Cathedral of the Transfiguration of the Saviour, Andrii Karnabid and excavations.*

Оксана ДЯДЕЧКО
докторка філософії,
зберігачка фондів І категорії
відділу науково-фондової діяльності,
Національний архітектурно-історичний
заповідник «Чернігів стародавній» (Чернігів)
o.diadechko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0592-1226>

ГОЛОСНИКИ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО ТА БОРИСОГЛІБСЬКОГО СОБОРІВ

У статті розглядається питання вивчення традиції використання голосників у середньовічній архітектурі Європи. Аналізуються дані їх досліджень у Спасо-Преображенському та Борисоглібському соборах. Аналіз цих матеріалів дозволить визначити перспективи для подальшого вивчення акустичного середовища давньоруських храмів Чернігова.

Ключові слова: *голосники, середньовічна архітектура, архітектура Чернігова, акустика та акустичне середовище храмів.*

Серед будівельних матеріалів середньовічних монументальних споруд особливе місце займають керамічні посудини, які вмуровувалися у склепіння та арки храмів. Відповідно до найбільш поширеної думки, такі посудини призначалися для поліпшення акустики будівель та слугували резонаторами. З цим пов'язана їх назва у різних мовах: «голосники» – українською, *acoustic vessels* – англійською, *vaso risonante (vaso acustico, vaso sonoro)* – італійською, *vases acoustiques* – французькою тощо. У перекладі всі ці назви є ідентичними за своїм значенням. Для вітчизняних наукових праць характерним є відповідний за змістом термін – голосники.

Починаючи з XVII ст., виникнення традиції використання голосників традиційно пов'язували із трактатом Вітрувія «Десять книг про архітектуру», де розповідалося про мідні посудини, які використовували для поліпшення акустики античних театрів¹. Згідно з цим трактатом, такі посудини розміщувалися догори дном у спеціальних нішах між сидіннями театру. При цьому стінки посудин не торкалися стін ніш, завдяки чому могли вібрувати. Місцезорозташування кожної посудини впливало на загальний акустичний ефект: окрім забезпечення рівномірного розповсюдження звуку, стінки цих посудин ще додатково резонували, що забезпечувало посилення звучання².

У західноєвропейській історіографії питання безпосереднього зв'язку традиції використання посудин у середньовічній архітектурі з трактатом Вітрувія та архітектурою античності було нещодавно переглянуто. Наукові праці, присвячені цій тематиці, проаналізовані у статті О. Черненко «Акустичні вази середньовіччя і голосники чернігівських храмів»³. Авторка відзначає, що на думку західноєвропейських авторів, в античних театрах акустичні посудини розміщувалися по усталеній схемі, а у середньовіч-

них спорудах це відбувалося варіативно: у склепіннях, стінах, перекриттях хорів, над вікнами тощо. Окрім того, принцип поширення звуку у відкритому просторі античних амфітеатрів та обмеженому просторі середньовічних монументальних споруд був кардинально різним⁴. З цими твердженнями складно не погодитись.

В античних театрах, де глядачі розташовувалися півколом на поступово підвищуваних рівнях, а акустичні вази – під сидіннями, забезпечувався доступ прямих звукових променів у всі точки споруди. Кам'яна кладка за сценою створювала додатково відбиті звукові промені. У просторі амфітеатру не було перешкод з точки зору реверберації. На противагу цьому, у монументальних спорудах середньовіччя принципи розповсюдження звуку відповідали законам акустики замкненого простору: звукові промені відбивалися від поверхонь і додатково перехрещувалися між собою.

Окрім цього, у амфітеатрах «звукові посудини» розміщувалися у спеціальних нішах, не торкаючись стін⁵, а у середньовічних спорудах найчастіше були щільно вмуровані у стіни чи склепіння⁶.

На підставі спеціальних обчислень та вимірювань акустичних властивостей середньовічних монументальних споруд Західної Європи, дослідники дійшли висновку, що акустичний ефект від вміщених у мурування посудин – мінімальний або взагалі відсутній. Однак, враховуючи зміни акустичного середовища споруд внаслідок втрат і поновлення мурування та тинькування, зміни дерев'яних конструкцій, не можна відкидати можливість існування такого ефекту в давнину⁷.

На думку американського дослідника візантійської архітектури Р. Оустерхаута, подібні «голосники» могли вмуровуватися у склепіння та арки середньовічних споруд з метою зменшення ваги цих конструкцій, для запобігання обвалу на час застигання будівельного розчину. Дослідник також вважав, що невеликі об'єми храмів Візантії взагалі не потребували акустичних посудин, адже конха апсиди відбивала звук у наос, де йому, через невелику площу, ніде було розповсюджуватися⁸.

Разом з тим, Р. Оустерхаут припускав, що велика висота давньоруських храмів спотворювала їх акустичне середовище, тому в цьому випадку голосники могли виконувати подвійну роль: конструктивну та акустичну⁹.

Ідея подвійного призначення голосників у давньоруських храмах належить досліднику XIX ст. В. Стасову, який вивчав пам'ятки Пскова, Новгороду Великого, а також церкви Василя в Овручі¹⁰. Згодом, вже у XX ст., напрацювання В. Стасова проаналізував та доповнив П. Раппопорт, користуючись при цьому не тільки результатами архітектурних досліджень, а й матеріалами археологічних розкопок. Його дослідження голосників давньоруських храмів є найзмістовнішими на сьогодні. П. Раппопорт дійшов висновку, що у якості голосників використовували два види посудин: глечики та амфори. Він визначив вісім типів голосників храмів Києва, Овруча, Трубчевська, Смоленська, Гродно та Новгороду, які відрізнялися за формою¹¹. Загальною їх рисою були видовжені пропорції та вузьке, високе гирло. Важливо, що на думку П. Раппопорта, всі ці керамічні посудини не мали аналогів серед традиційних гончарних виробів середньовічних міст. П. Раппопорт, як і В. Стасов, припускав подвійне призначення голосників¹².

Серед 14 відомих на сьогодні пам'яток монументальної архітектури Чернігова XI – початку XIII ст. принаймні у п'ятьох було зафіксовано голосники¹³. Найкраще вони збереглися у Спасо-Преображенському та Борисоглібському соборах.

Знахідки голосників під час досліджень Спасо-Преображенського собору відзначив М. Макаренко у монографії «Чернігівський Спас», виданій у Києві 1929 р. Дослідник писав, що під час архітектурно-археологічних досліджень собору 1923 р. у шурфі, в південному відсіку нартекса, було відкрито нашарування з шматків цем'яноквого розчину та уламків голосників. Окрім цього, було зафіксовано численні відбитки стінок голосників в розчині. Ці знахідки М. Макаренко пов'язував з обваленими склепіннями собору¹⁴. На жаль, знайдені 1923 р. голосники не дійшли до сьогодення.

У 60-х рр. ХХ ст. під час досліджень М. Холостенка у центральній апсиді Спасо-Преображенського собору було виявлено розвали обваленої конхи, в яких містилися уламки голосників. У звіті за результатами робіт та в публікації матеріалів досліджень М. Холостенка не приділив уваги аналізу цих знахідок. Лише в альбомі ілюстрацій, доданих до звіту, була вміщена світлина із згаданими знахідками¹⁵. Судячи зі світлини, в усіх випадках були знайдені фрагменти посудин: гирла світлоглиняних глечиків (корпуси не вціліли). Всі вони заповнені цем'янковим розчином. Таким чином, можна припустити, що вони були вмуровані у кладку конхи собору.

Окрім цього, знахідки голосників були знайдені під час досліджень О. Черненко 2012 р. у шурфі, закладеному у південному відсіку нартекса. Як зазначає авторка досліджень, більшість з них походила з обваленого архітектурного блоку парусно-купольного склепіння. Це – дрібні уламки білоглиняних голосників: фрагменти вінець, стінок, донець зі слідами будівельного розчину. Також були знайдені великі шматки цем'яноквого розчину з відбитками голосників та плінфи¹⁶, що може свідчити: у склепіння південного відсіку нартекса Спасо-Преображенського собору було вмуровано численну кількість керамічних посудин.

Як відзначає О. Черненко, фрагментарність знайдених голосників унеможливорює відтворення та аналіз їх форми. Охарактеризувати їх можна тільки частково. Всі вони тонкостінні, виготовлені з каолінової глини, плоскодонні, з округлим корпусом (діаметр не менше 15 см) та високим гирлом (діаметр 8–13 см)¹⁷. В цілому ці голосники подібні до зафіксованих під час досліджень М. Холостенка. Водночас, на думку О. Черненко, вони не мають аналогій серед керамічних матеріалів Чернігова з шарів, синхронних часу спорудження Спасо-Преображенського собору¹⁸. Остання теза відповідає припущенням П. Раппопорта щодо спеціального виробництва голосників для потреб будівництва середньовічних храмів.

На сьогодні у вцілілих первинних муруваннях Спасо-Преображенського собору візуально фіксується три голосники: один – у парусі головної бані собору та ще по одному у парусах малих барабанів західної частини храму. Донедавна вони були перекриті пізнім тинькуванням та взагалі непомітні. Судячи з усього, тиньк відшарувався вже після генеральної реставрації собору у ХХ ст. Цілком ймовірно, що справжня кількість голосників значно більша, однак без спеціальних досліджень визначити це неможливо.

Голосники у Борисоглібському соборі були знайдені під час архітектурно-археологічних досліджень М. Холостенка у 1946–1952 рр. Виявлені вони були як у вцілілих конструкціях споруди, так і у архітектурних розвалах собору та його галерей¹⁹. Дослідник відніс знайдені посудини до амфор-корчаг київського типу, пояснюючи їх подібність до невеликих глечиків з вузьким гирлом і двома невеликими ручками, які на час досліджень прийнято було так називати²⁰. Однак у фондах Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» міститься археологічно цілий голо-

сник (КН-126), який походить з досліджень М. Холостенка. Він лише частково є подібним до т. зв. амфор-корчаг київського типу. Голосник має вигляд глечика з округлим корпусом і прямим видовженим гирлом. У його нижній частині міститься невеликий отвір. Голосники з такими отворами достатньо відомі для середньовічних монументальних споруд Європи²¹. Згідно з різними припущенням, такі отвори слугували для дренажу, для видалення зайвої вологи під час застигання розчину, або ж були пов'язані з акустичними властивостями посудин.

М. Холостенком була створена схема розташування голосників у Борисоглібському соборі: по одному голоснику у п'ятах склепінь бокових частин хорів, по два в основі потовщених стін склепінь ніш-аркасоліїв і групами по три у парусах центрального купола. Гирла всіх цих голосників були відкриті у внутрішній простір споруди²². Враховуючи таке їх розташування, можна припустити, що у Борисоглібському соборі вони виконували винятково конструктивну функцію і призначалися для розвантаження муровань. Водночас не можна остаточно відкидати і акустичний ефект від цих посудин принаймні на початковому етапі існування споруди.

Підсумовуючи охарактеризовану інформацію про голосники Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів, варто звернути увагу на те, що частина виявлених під час археологічних розкопок голосників та їх фрагментів мають сліди будівельного розчину у гирлах, що унеможливило проходження звуку. Тож їх можливий акустичний ефект лишається під питанням.

Найімовірніше, частина голосників чернігівських соборів початково призначалася для розвантаження склепінь, частина – для посилення звуку. Однак з'ясувати це можливо лише на підставі подальших досліджень, які дозволять детальніше схарактеризувати акустичні властивості цих споруд.

¹ Carvalho P., Palazzo-Bertholon B., Valière J.-Ch. La filiation entre les *echea* antiques et les pots acoustiques médiévaux. *Archéologie du son: les dispositifs de pots acoustiques dans les édifices anciens*. 2012. Supplément au bulletin monumental. no. 5. P. 43-49; Vitruvius. *The Ten Books on Architecture*. Cambridge; London; Oxford, 1914. P. 143-145.

² Vitruvius. *The Ten Books...* P. 143-145.

³ Черненко О. «Акустичні вази» середньовіччя і голосники чернігівських храмів. *Археологія і давня історія України*. 2024. № 3 (52). С. 13-27.

⁴ Там само. С. 13.

⁵ Vitruvius. *The Ten Books...* P. 143-145.

⁶ Carvalho P., Valière J.-Ch., Palazzo-Bertholon B. Les vases acoustiques dans les églises médiévales: analyse des sources et études de cas. *Techniques de construction dans les églises et les monastères*. 2009. P. 5.

⁷ Черненко О. «Акустичні вази» середньовіччя... С. 14.

⁸ Оустерхаут Р. *Византийские строители*. Киев; Москва, 2005. С. 240, 242.

⁹ Там само. С. 242.

¹⁰ Стасов В.В. Голосники в древних новгородских и псковских церквях. *Собрание сочинений В.В. Стасова. 1847–1886*: в 4 т. Санкт-Петербург, 1894. Т. 3. Музыка и театр. Литература. Императорская публичная библиотека. Автобиография. С. 71-83.

¹¹ Раппопорт П.А. Строительное производство Древней Руси X–XIII вв. Санкт-Петербург, 1994. С. 51.

¹² Раппопорт, П.А. *Строительное производство...* С. 51-53.

- ¹³ Черненко О. «Акустичні вази» середньовіччя... С. 17.
- ¹⁴ Макаренко М. Чернігівський Спас: Археологічні дослідження р. 1923. Київ, 1929. С. 63.
- ¹⁵ Холостенко Н.В. Отчёт об исследованиях 1068–1969 гг. внутри Спасского собора г. Киев, 1970 // Архив Українського державного науково-дослідного та проектного інституту «УкрНДПроктреставрація». Ф. 629. Рис. 16.
- ¹⁶ Черненко О. «Акустичні вази» середньовіччя... С. 18-19.
- ¹⁷ Там само. С. 19.
- ¹⁸ Там само. С. 19.
- ¹⁹ Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*. 1967. № 2. С. 188–210.
- ²⁰ Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Москва; Ленинград, 1958. Т. 1. С. 427, 435.
- ²¹ Черненко О. «Акустичні вази» середньовіччя... С. 15.
- ²² Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора... С. 193.

Oksana DIADECHKO

Ph.D.,

First Category Custodian of Funds of the
department of scientific and fund activities,
Ancient Chernihiv National Architectural
and Historical Reserve (Chernihiv)

o.diadechko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0592-1226>

THE ACOUSTIC VESSELS OF THE CATHEDRAL OF THE TRANSFIGURATION OF THE SAVIOUR AND THE CATHEDRAL OF SS BORIS AND HLIB

The article discusses the issue of studying the tradition of using acoustic vessels in medieval architecture in Europe. The information from their research of the Cathedral of Transfiguration of Saviour and the Cathedral of SS Boris and Hlib is analyzed. Analysis of these materials will determine the prospects for further study of the acoustic environment of medieval churches in Chernihiv.

Keywords: *acoustic vessels, architecture of Middle Ages, architecture of Chernihiv, acoustics and acoustic environment of churches.*

Ігор ІГНАТЕНКО

науковий співробітник-консультант,
Лівобережна експедиція Державного підприємства
«Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України»
Інституту Археології НАН України (Київ)
wignimus@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0000-2210-6621>

РОЛЬ БУДІВЕЛЬНОЇ АРТІЛІ В.К. ДУНІНА-БОРКОВСЬКОГО У ВІДРОДЖЕННІ ЦЕГЛЯНОГО ЗОДЧЕСТВА В ЧЕРНІГОВІ У XVII СТ.

Стаття присвячена проблемі встановлення часу відновлення в Чернігові цегельного будівництва в Ранньомодерну добу. Праця вводить до наукового обігу дані натурних досліджень пам'яток архітектури, які в поєднанні з писемними джерелами, дають можливість більш точно визначити дати здійснення ремонтів середньовічних храмів Чернігова та зведення нових будівель. Таким чином, на думку автора, відродження цегельного будівництва у Чернігові, після кількаторічної паузи, пов'язане з діяльністю чернігівського полковника В. Дуніна-Борковського. Саме його зусиллями у 1670-х рр. було налагоджене цегельне виробництво в Чернігові.

Ключові слова: Василь Дунін-Борковський, Чернігів, архітектура, археологія, цегельня та плінфа.

Представлена тема раніше не розглядалася в наукових розвідках. У науковій і науково-популярній літературі, присвяченій історії архітектури, доволі поширена думка про те, що після занепаду кам'яного зодчества в результаті Батиєвої навали 1239 р., у Чернігові будівництво з цегли було відновлено в XVI ст. або навіть у XV ст. До споруд, зведених чи ремонтованих в цей час, різні дослідники XX ст., зараховували Іллінську церкву (М. Говденко, В. Віроцький¹), будівлю Колегіуму (М. Говденко²), північний палатний корпус Єлецького монастиря (А. Карнабед, Г. Логвин, В. Віроцький³). Реставрацію Успенської церкви Єлецького монастиря В. Віроцький відносив аж до XV ст., причому гадав, що з цього часу в Чернігові вже використовувалася жолобчаста цегла⁴. М. Говденко датувала появу цього матеріалу в чернігівському будівництві XVI ст. (Колегіум)⁵. Зазвичай такі твердження недостатньо аргументовані, або й зовсім не обґрунтовані.

У працях істориків XXI ст. вказані більш пізні дати спорудження (ремонту) згаданих будівель. Так А. Адруг обережно пише про північний палатний корпус Єлецького монастиря – «існуючі муровані келії, на думку дослідників, зведені в кінці XVI – на початку XVII ст.»⁶ О. Черненко в посібнику для студентів зазначає: «На Чернігівщині пальчатка з'являється у XVII ст. Наскільки на сьогодні можна встановити, тут її вперше було використано під час будівельних робіт 1620-х рр. в Єлецькому монастирі та перебудові на костел Борисоглібського собору в Чернігові»⁷. Спробуємо перевірити ці

гіпотези, залучаючи писемні джерела, та дані натурних архітектурних та археологічних досліджень.

Сліди найдавніших, на думку автора, післямонгольських кам'яних будівельних робіт, були виявлені в Успенській церкві Єлецького монастиря. Так під час обстеження мурувань у 1996 р., автор звернув увагу на ремонтні закладки тріщин у стінах храму. Вони знаходилися в районі арок над порталами (Рис. 1), під вікнами північної стіни трансепту, в сходовому «коридорі» цієї ж стіни та в мурі люнету західного рамена центрального нефу. Аналогічні ремонтні мурування виявлені в парусах «каплиці настоятеля» – компартименту над яким нині височіє мала баня (Рис. 2). Закладки були виконані з плінфи двох різновидів: товстої жовтої (Тип III-Б чи III-В за І. Ігнатенком⁸) та тоншої червоної, в керамічній масі якої помітні кавалки і прожилки білої глини (Тип IV-Б)⁹. У кількох випадках виміряна повна довжина плінф останнього типу, вона складає 25; 27,5 та 28 см при ширині 17–18 см і товщині 3,5–4,5 см. М. Холостенко у своїй статті, присвяченій дослідженню Успенської церкви, показав на схемі плінфу цього типорозміру в районі portalу між нартексом і наосом, але не зазначив, що вона походить не з первісного мурування храму¹⁰. Згаданий тип цегли характерний для чернігівських пам'яток останньої чверті XII ст. На багатьох плінфах з ремонтних закладок, що відносяться до обох вказаних вище типів, помітний прикипिलий вапняний розчин блідо-рожевого кольору. Таке його забарвлення спричинене додаванням цементівки жовтого, рожевого й помаранчевого кольорів. Подібний розчин використовувався у давньоруський час, відтак, є всі підстави гадати, що цегла застосована в ремонтах походить з розібраних руїн якоїсь з чернігівських споруд цього періоду, можливо Благовіщенської церкви 1186 р.

Головною ж ознакою, за якою згадані ремонти Успенської церкви не схожі на жодне інше мурування чернігівських цегляних споруд, є використаний у них зв'язуючий розчин. Він являє собою коричневу глину, в якій помітні численні зерна вапна (розміром 1–5 мм), та включення мілкої щепи й костриці. Вірогідно, ці відновлювальні роботи були проведені в другій половині XVI ст., коли Чернігів перетворився на регіональний військовий центр Московської держави, куди регулярно надсилали намісників та воєвод. Про архітектурні елементи, що виникли в результаті перебудови Успенської церкви в цей час, йдеться у книзі ігумена Єлецького монастиря І. Галятовського «Скарбница потребная», вперше виданій у 1676 р. У ній наведені свідчення чернігівських старожилів, згідно з якими «въ Чернѣговѣ за панованя тамъ великихъ князей московскихъ ... на церквѣ Єлецкой многѡ было верховъ мурованыхъ»¹¹. Після 1611 р. «верхи мурованы над хором и по бокахъ упали, наѡстатокъ великій верх, мурованый в засклепеню ся проламалъ и упал и учинилъ громоть велікий, который по всемъ Чернѣговѣ люде чули»¹². Отож малі муровані бані, надбудовані у XVI ст., не проіснували й ста років, що й не дивно, зважаючи на слабку міцність глиняного розчину.

Таким чином бачимо, що за часів московського панування в Чернігові, виробництво нової цегли та будівництво з неї так і не були налагоджені. Вони могли б розпочатися в першому десятилітті XVII ст., якби на заваді не стала політична ситуація. Якщо вірити московським розрядним книгам, 13 липня 1604 р.¹³, до Чернігова була надіслана нова зміна воєвод, серед яких був і голова Мікіфор Семьонов син Вельяминов¹⁴. У розрядних записах, опублікованих С. Білокуровим, згадані «воевода Микифор Семенович Вельяминов Воронцов да с ним голова, а дѣлати было им город Чернигов каменной».

Однак ці роботи не були налагоджені, оскільки восени 1604 р. Чернігів перейшов до рук Лжедимитрія I. Взятий у полон Вельямінов відмовився цілувати хреста самозванцю, тому «Рострига велель ево убить.»¹⁵.

Коли ж у Чернігові було відновлено виробництво нової цегли, яке проторувало шлях до масового мурованого будівництва? Дехто з дослідників вважає, що це могло статися за часів Речи Посполитої, коли нібито в місті з'явилися цегельні печі. Однак із тексту привілею на магдебургію, дарованому Чернігову королем Сигізмундом III у березні 1623 р., такий висновок напряду не впливає. У документі представлений дозвіл «... *urządowi miejskiemu Czerniechowskiemu zbudowac̄y cegielnic̄ dziesiec na mieiscu sposobnim dla robienia cegly u wapna postawic̄...*»¹⁶. Тобто, згадані 10 цегелень, не є фіксацією існуючого стану речей, а лише являють собою декларацію права будувати їх у майбутньому. На практиці ж місцеві мешканці після отримання привілею не виготовляли цеглу ще півстоліття, а для ремонтів старих храмів вони продовжували використовувати плінфу видобуту з руїн домонгольських споруд, вкладаючи її на новоманірний вапняно-піщаний розчин. Під час натурних обстежень пам'яток архітектури Чернігова зафіксовано кілька таких випадків.

Так у травні 1993 р., при огляді розритої траншеї теплотраси, що прямувала до будівлі Колегіуму повз Борисоглібський собор, на відстані біля 4 м на схід від центральної абсиди храму, автор помітив пошкоджену ділянку стіни (Рис. 3). Вона була складена з жовтої (Типів III-A та III-B¹⁷) і червоної плінфи (Тип IV-B)¹⁸ на рихлому вапняно-піщаному розчині з включенням уламків вапняку. Вірогідно, це були рештки стіни католицького вівтаря побудованого у першій половині XVII ст. на схід від давніх абсид собору.

У жовтні 1998 р., автор спостерігав ділянки ремонтних мурувань на горищі Борисоглібського собору. При огляді накриття храму виявилось, що частина його понижених коробових склепінь складена з плінфи на вапняно-піщаному розчині. Такі мурування помічені над центральним нефом, південно-західними компартиментами та північним раменом трансепту (Рис. 4). На жаль, для повного огляду склепінь було недостатньо часу, отож можливо у майбутньому будуть знайдені й інші мури складені в другій чверті XVII ст.

У своїй статті, присвяченій Борисоглібському собору, М. Холостенко також зазначав, що «при перебудові в костел (1627–1628 гг.), верхні склепіння були відновлені, але поставлені помітно нижче стародавніх, східна ж частина будівлі була замінена подовженою на схід новою з влаштуванням в ній католицького престолу. ... при влаштуванні нових склепінь та інших ремонтних мурувань були застосовані плінфи від розібраних давніх споруд; частина плінф була з розібраного в цей час Благовіщенського собору ...»¹⁹.

Схожа техніка будівництва (плінфа на вапняно-піщаному розчині) застосована й при перебудові абсиди Іллінської церкви (Рис. 5). На думку автора, цей ремонт можна віднести до 1649 р., коли храм був відновлений на кошт Чернігівського полковника С. Подобайла²⁰. Версія М. Говденко, що за ктиторства С. Подобайла до Іллінської церкви був добудований гранчастий бабінець²¹, не витримує критики. На основі зображень Іллінського храму, на гравюрах титульних аркушів датованих видань чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні, А. Адруг неспростовно довів, що згаданий бабінець ще не існував ні в 1706, ні в 1717, ані в 1720 рр.²²

Справжнє відродження цегельного будівництва в Чернігові, після багатолітньої паузи, пов'язане з іменем чернігівського полковника В. Дуніна-Борковського. Про роботу будівельної артілі організованої цим діячем, свідчать як з писемні джерела, так і самі будівлі, або їхні рештки.

У своєму творі «Скарбница потребная», ігумен чернігівського Успенського монастиря І. Галятовський, розповідає про чудесне одужання одного із цегельників, котрий потім став насельником цієї обителі: «...побожный Василий Дунѣнь Борковскій Полковникъ его Царского Величества в Запорозкомъ войску Чернѣговскій поставил цегельню, и робиль цеглу коштом и старанем своим, для засклепєня Церкви Елецкой, и для мурованя Трапезы в Монастыру Елецкомъ, того часу Іоакимъ Філоненко з Гадяча до Чернѣгова пришлоль цегельникъ, и в цегельни цеглу за грошы одъ Полковника нанятый робиль ... дѣялось тоє року АХОЄ» (1675 р.)²³.

А у панегірику на «надгробку» В. Дуніна-Борковського, встановленому в Успенській церкві Єлецького монастиря в 1717 р., перелічені будівлі, зведені або поновлені за його сприяння. Серед них названі такі цегляні споруди, як соборний Спасо-Преображенський храм, Воскресенська, Єлецька церкви, П'ятницькій дівочий монастир, трапеза і «каменні» келії Єлецького монастиря²⁴.

Дані обстежень мурів згаданих чернігівських споруд підтверджують написане. Ремонти старих будівель та нові споруди, зведені в цей час, зроблені з маломірної жолобчастої цегли, яку можна приписати діяльності артілі В. Дуніна-Борковського.

Так у **Спасо-Преображенському** соборі Чернігова, подібні будматеріали фіксувалися в різних частинах храму. Серед зразків будівельної кераміки, зібраних А. Карнабедом під час архітектурно-археологічних досліджень 1969 р. на хорах собору, зустрінуто жолобчаста цегла з чотирма канелюрами, розміром 28 x 16–15,5 x 5,5 см. Поміж винайдених артефактів були й фрагменти лекальних цеглин (НАІЗ КН-706). Також «пальчатка» з чотирма канелюрами, розміром 29 x 19,5 x 6,5 см, та з вісьмома канелюрами, форматом 28 x 19,5 x 5 см, була застосована в ремонтах північної сходової вежі Спасо-Преображенського собору (обміри автора 2001 р.). Цією цеглою обкладені стіни вежі з внутрішнього боку (Рис. 6), та її центральний стовп. Археологічні дослідження залишків північної каплиці Спаського собору, проведені в 2012 р., показали, що частина її апсиди складена з жолобчастої цегли²⁵. За спостереженнями автора цеглини мали два типорозміри 30,5–29,5 x 17 x 6,5–6 см й 29,5–27,5 x 20–19 x 6–4,7 см. Вони були оформлені сімома, зрідка шістьома канелюрами на верхній постелі. Ці знахідки дають підставу вважати, що північний та південний приділи храму, зображені на кресленнях XVIII ст., теж були відбудовані артіллю В. Дуніна-Борковського.

Стіни **Воскресенської** церкви, яка згідно з даними О. Шафонського була побудована на кошт В. Дуніна-Борковського у 1682 р.²⁶, як нам видається, також були зроблені з маломірної жолобчастої цегли. Нижні частини мурів з «пальчатки» були кілька разів помічені під час земляних робіт у районі розташування храму. Так, на думку А. Карнабеда, рештки Воскресенської церкви були знайдені при археологічних дослідженнях 1972 р., які супроводжували прокладання електрокабелю на території «Валу». Мурування, яке дослідник пов'язував зі згаданим храмом, виявлене у кв. 87–88, у районі південного кута цегляної огорожі навколо Художнього музею (тоді СІШ № 2). Однак вказівка на те, що жолобчаста цегла покладена на глиняному розчині, протирічить такій інтерпретації згаданих решток муру. Натомість у цій же траншеї, далі на південний

схід (кв. 104–123), А. Карнабед знайшов скупчення уламків жолобчастої цегли товщиною 5–5,3 см²⁷, яке дійсно може відноситись до руїн Воскресенської церкви. Приблизно в цьому ж місці, у серпні 1995 р., без проведення археологічних розкопок комунальниками, за допомогою екскаватора, була розрита траншея, що пошкодила давнє мурування. Воно було зроблене з жолобчастої цегли розміром 29 x 20,5–19,5 x 6,5–5,5 см на вапняно-піщаному розчині. У жовтні 2010 р., тут знову були викопані траншеї, які перерізали залишки давніх мурувань (Рис. 7). За спостереженням автора, кілька муруваних стін, пошкоджених цими траншеями, були складені з жолобчастої цегли розмірами 31–29 x 22–19 та 17,5–17 x 8–6,5 см на вапняно-піщаному розчині.

Жолобчасту цеглу використовували й при ремонтах **П'ятницької церкви**. У колекції будівельної кераміки з фондів НАІЗ «Чернігів стародавній», зберігаються жолобчасті цеглини з П'ятницької церкви, серед яких є зразки розміром 28 x 16,5 x 5,5; 30 x 16 x 6,5; 30 x 18 x 6,5; 30 x 19 x 7 см з чотирма канелюрами та 27 x 16,7 x 7,5 см з сімома канелюрами. Із таких цеглин, зокрема, зроблений «сітчастий» орнамент на фасаді вітварної частини церкви (Рис. 8).

Під час реставрації **Успенського собору Єлецького монастиря** автор розвідки провів обстеження стін і склепінь церкви (вересень 1994 р., серпень 1997 р. та квітень 2002 р.), й виявив, що при реконструкції перекриття центрального куполу храму використана жолобчата цегла форматом 29 x 16–15 x 5,5–5 см з п'ятьма канелюрами, аналогічний будматеріал розміром 29–27,5 x 17,5–17 x 6,5 см був зустрінутий в муруванні барабану північно-західної бані. Окрім того, при побудові барабанів малих західних бань застосовані цеглини розміром 29–28 x 22 x 6,5–6 см з вісьмома канелюрами, а постамент центральної бані обкладений малоформатною жолобчастою цеглою. За інформацією наданою автору архітектором М. Говденко, центральна закомара західного фасаду собору, до рівня аркатурного поясу, мала ремонтні мурування виконані із жолобчастої цегли розміром 29–28,5 x 16–15,5 x 6–5,5 см, підвіконня в цій же закомарі були викладені жолобчастою цеглою розміром 31x15x6 см²⁸. Ці дані кореспондуються з повідомленням І. Галятовського, про те, що у 1671–1674 рр., у церкві стіни «на многихъ мѣстахъ и фрамуги на(д) хором и столпы межи окнам(и) в великомъ верху, за стара(н)ємь архимандриты, скарбници тоєи автора, направлено...»²⁹.

Цегла аналогічного формату застосована й для зведення **трапезної церкви Петра і Павла Єлецької обителі**. З праці І. Галятовського відомо, що дана споруда була розпочата будівництвом у 1676 р.³⁰ За даними О. Черненко, формат цегли наземних частин споруди дорівнює 28–30 x 16–17 x 5–7 см³¹. Стіни ж підвальних приміщень складені з цеглин розміром 30 x 15 x 6 см (обміри автора 1997 р.).

За даними М. Говденко підвальне приміщення **північного палатного корпусу Єлецького монастиря** зроблене із жолобчастої цегли розміром 32–31 x 20–18 x 5,5–5 см, наземна ж частина споруди складена з великоформатної жолобчастої цегли³² й відноситься до більш пізнього часу. Як показали розкопки І. Ільєнко, проведені в 1957 р., під підлогою північного палатного корпусу Єлецького монастиря, знаходилися рештки дерев'яної келії розібраної перед зведенням кам'яного корпусу. Підлога цієї келії була вимощена маломірною жолобчастою цеглою розміром 32–30 x 18 x 6,5–5 см. Орієнтація зазначеної споруди на кілька градусів відрізнялася від орієнтації нині існуючого келійного корпусу³³.

Обстеження мурування південної стіни **настоятельського корпусу Єлецького мо-**

настиря (нині Петропавлівська церква), проведене автором у серпні 1997 р., показало, що вона має ділянки мурування виконані з різної цегли, в різний час (Рис. 9). Так у нижніх частинах південної стіни корпусу застосована маломірна жолобчаста цегла розміром 29–27 x 16–15 x 7–5 см.

Окрім згаданих у панегірику будівель, існує ще низка споруд, які могли бути зведені чи відремонтовані за участі артїлі В. Дуніна-Борковського, про що можна судити з формату цегли та архітектурних форм.

Як показали дослідження автора 2008 р., при спорудженні окремих приміщень підвального поверху **будинку на території маєтку В. Дуніна-Борковського на Бобровиці** була застосована жолобчаста цегла розміром 29 x 20–19 x 7–6 см, хоча деякі ділянки стін складені із цегли дещо більшого формату – 33–32 x 17–15 x 5,5–5,0 см (Рис. 10).

З малоформатної жолобчастої цегли зведена й «перша черга» приміщень **будинку Полуботка на Валу**. За даними О. Черненко, вона має розміри (28–27 x 17–15 x 6–5,5 см, та 30–29 x 18–17 x 6–5,5 см³⁴, А. Карнабед вказав формат цеглин, як 28 x 16 x 6–5 см³⁵.

Окрім того, будівельна артіль чернігівського полковника мала бути задіяна й у спорудженні цегляного **будинку Дуніних-Борковських на Валу**, що стояв поруч з кам'яницею Полуботка³⁶. Ця споруда, перейшла у власність Чернігівського магістрату в 1752 р. у обмін на іншу маєтність. У записі, який фіксував угоду, будівля названа «весма ветхою»³⁷. Наразі, рештки будівлі не досліджені археологами та архітекторами.

Наведений вище перелік споруд Чернігова, зведених або ремонтаних з використанням маломірної «пальчатки» виготовленої на цегельнях В. Дуніна-Борковського, може бути продовжений.

Отож бачимо, що артіль цегельників (а можливо й мулярів) чернігівського полковника постачала для потреб церковних та світських осіб Чернігова значний обсяг будівельної кераміки. Однак й досі невідомо де було розташоване це виробництво. Судячи з креслень XVIII ст., у цей час у Чернігові, заводи по виробництву будматеріалів влаштовували неподалік від об'єктів будівництва, відтак цегельня В. Дуніна-Борковського мала стояти неподалік від Єлецького монастиря. На плані «Чернігова с ситуациею» 1741 р. найближчий до згаданої обителі «кирпичный завод» знаходиться у «Холодному яру» (Рис. 11) у районі перехрестя вул. В. Симоненка і Український хутір. Тут, за адресою вул. Український хутір, 52, наскільки відомо автору, без проведення археологічних розкопок була зведена багатоповерхівка. Імовірно, найдавніша післямонгольська цегельня перебувала саме в цьому місці.

Однак не вся малоформатна «пальчатка» виготовлялася артїллю В. Дуніна-Борковського. Треба зважати й на той факт, що незабаром після будівництва цегельного заводу чернігівським полковником, аналогічне виробництво з'явилося при Чернігівській кафедрі очолованій Лазарем Барановичем. Отож у значних спорудах, зведених з маломірної жолобчастої цегли, які не згадані у панегірику присвяченому чернігівському полковнику, вірогідно був застосований будматеріал кафедральної цегельні. До таких будівель слід віднести:

Кафедральний Борисоглібський собор – у працях М. Холостенка та М. Остапенка, присвячених дослідженням споруди в процесі її реставрації у 1940–50-х роках, згадані ділянки мурувань XVII ст. де застосована жолобчаста цегла. До них, зокрема,

відносяться східна стіна собору та понижені склепіння. При огляді горища храму, автором помічено, що принаймні одне склепіння складене з маломірної жолобчастої цегли.

Обміри будівельної кераміки корпусу **Чернігівського колегіуму** також показали, що споруда зводилася не в один етап. На нашу думку, найдавнішою частиною є центральне приміщення першого поверху. Певний час воно могло бути окремою спорудою (монастирською трапезною), яку згодом «інтегрували» до будівлі Колегіуму. Це приміщення, на відміну від решти частин споруди, складене з цегли малого формату³⁸.

У побудові соборної **церкви Троїцько-Іллінського монастиря**, закладеної 30 квітня 1679 р.³⁹ також використана маломірна жолобчата цегла розміром 31–30 x 16–15 x 7,5–6 см⁴⁰.

Таким чином, натурні дослідження вкупі з писемними джерелами дають підставу стверджувати, що в Чернігові у XVI – середині XVII ст. не проводилося нового цегляного будівництва. Старі храми в цей час ремонтували й перебудовували з застосуванням плінфи взятої з руїн споруд домонгольського періоду. Перша ранньомодерна цегельня в місті була влаштована на початку 1670-х рр. на кошт чернігівського полковника В. Дуніна-Борковського для відновлення Єлецького монастиря. Імовірно вона була розташована в ярузі біля цієї обителі. На цегельні, впродовж 1670–1680-х рр., виготовляли малоформатну жолобчасту цеглу кількох типів, що йшла на зведення багатьох культових та світських споруд міста. У 90-х рр. XVII ст. розмір цеглин, з яких мурували будівлі Чернігова, помітно змінився. Наразі ми не знаємо, чи це пов'язано з припиненням діяльності артілі цеглярів В. Дуніна-Борковського, чи ж вона й надалі продовжувала працювати «паралельно» з іншими заводами, які робили цеглу більшого формату.

¹ Говденко М. Іллінська церква в Чернігові: історія та реставрація. *Архітектурна спадщина України*. 2002. Вип. 5. С.263-268; Віроцький В.Д. Храми Чернігова. Київ, 1998. С. 142.

² Говденко М.М. Чернігівський колегіум. *Архітектурна спадщина України*. 2002. Вип. 5. С. 160.

³ Карнабіда А.А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис: вид. 2-ге, переробл. і допов. Київ, 1980. С. 41; Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. Москва, 1980. С.97; Віроцький В.Д. Храми Чернігова... С. 88.

⁴ Віроцький В.Д. Храми Чернігов... С. 74, 114.

⁵ Говденко М.М. Чернігівський колегіум... С. 160.

⁶ Адруг А.К. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів, 2008. С. 65.

⁷ Черненко О.Є. Монументальна архітектура Чернігівщини XVII-XVIII ст.: методичні рекомендації для вивчення та датування мурованих споруд: посібник. Чернігів, 2018. С. 58.

⁸ Игнатенко И. Плинфоделие Чернигова. *Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы*. Санкт-Петербург, 2003. С. 39.

⁹ Там само... С. 40.

¹⁰ Холостенко Н.В. Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове. *Памятники культуры*. 1961. Вып. 3. С. 54.

¹¹ Іоанікій Галятівський «Ключ розуміння» / підгот. до вид. І.П. Чепіга. Київ, 1985. С. 353.

¹² Там само. С. 354.

- ¹³ Разрядная книга 1475–1605 гг. / сост. Л. Ф. Кузьмина, О. В. Новохатко ; под ред. В.И. Буганова, Н.М. Рогожина. Москва, 2003. Т. IV. Ч. 2. С. 75-76.
- ¹⁴ Разрядные книги 1598-1638 гг. / сост. Буганов В. И., Кузьмина Л. Ф. Москва, 1974. С. 167-168.
- ¹⁵ Белокуров С. А. Разрядные записи за смутное время (7113–7121 гг.). Москва, 1907. С. 191.
- ¹⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych. Metryka Koronna. Sygn. 170. K. 233.
- ¹⁷ Игнатенко И. Плинфоделие Чернигова... С. 39.
- ¹⁸ Там само. С. 40.
- ¹⁹ Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*. 1967. № 2. С. 208-210.
- ²⁰ Игнатенко І., Василенко А. Нові дослідження Іллінської церкви в Чернігові. *Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія і сучасність* / Нац. арх.-іст. заповідник «Чернігів стародавній». Чернігів, 1999. С. 22-24.
- ²¹ Говденко М. Іллінська церква в Чернігові... С. 267.
- ²² Адруг А.К. Новые сведения о композиционных приемах черниговских зодчих второй пол. XVII – нач. XVIII вв. *Архитектурное наследие*. 1981. Вып. 29. С. 103-110.
- ²³ Галятковский Иоанникий. Скарбница потребная и пожитечная всему свету. Новгород-Северский, 1676. [8], 28 л. URL: <https://archive.org/details/sucho-idgalyatovskiy/galyatovskiy/page/n69/mode/2up> (дата звернення: 21.11. 2024).
- ²⁴ Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов. *Чернігівська старовина: зб. наук. праць, присвячених 1300 річчю Чернігова*. 1992. С. 140.
- ²⁵ Черненко О. Слідами Миколи Макаренка дослідження Чернігівського Спасо-Преображенського собору (за матеріалами 1923 та 2012–2014 років). *Opus Mixtum*. 2014. № 5. С. 102.
- ²⁶ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. Киев, 1851. С. 290.
- ²⁷ Карнабед А.А. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1972 года на территории охранной зоны Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в г. Чернигове. Чернигів, 1973 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-499/2. Дф-430. С. 11-12.
- ²⁸ Матеріали з особистого архіву М.М. Говденко, надані автору в 2000 р.
- ²⁹ Іоаникій Галятівський «Ключ розуміння»... С. 354.
- ³⁰ Там само. С. 357.
- ³¹ Черненко О.Є. Монументальна архітектура Чернігівщини... С. 61.
- ³² Матеріали з особистого архіву М.М. Говденко, люб'язно надані автору в 2000 р.
- ³³ Ильенко И.В. Отчет о произведенных шурфах и зондажах за 1957 г. в северном корпусе келий Елецкого монастыря в Чернигове. Москва, 1958 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-456/41. 34 арк.
- ³⁴ Черненко О., Луценко Р. Будинок чернігівського магістрату (колишня кам'яниця Полуботка) XVII–XVIII століть. *Opus mixtum*. 2022. № 10. С.166
- ³⁵ Карнабед А.А. «Отчет об архитектурно-археологических исследованиях в зонах охраны памятников архитектуры Черниговского архитектурно-исторического заповедника в 1986 году». Чернігів, 1986/160 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-735. С.14.
- ³⁶ Игнатенко І. Будинки Дуніних-Борковських і Полуботків XVII–XVIII ст. в Чернігові та його околицях. *Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю надання Чернігову магдебургського права*.
- ³⁷ Рукописи черниговской городской думы. *Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV-го Археологического съезда в Чернигове*. Чернигов, 1908. С. 106.

³⁸ Ігнатенко І. Споруди Чернігівського Борисоглібського монастиря та їх оборонне призначення. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. праць / Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній». Чернігів, 2015. Вип. 2 (5). С. 191-192.

³⁹ Историко-статистическое описание Черниговской епархии: в 7 кн. Чернигов, 1873. Кн. 2. Черниговский архиерейский дом, духовная семинария и училища. С. 8.

⁴⁰ Адрюг А.К. Архітектура Чернігова... С. 162.

Ihor IHNATENKO

researcher and consultant,

Left-Bank Expedition of the State Enterprise «Research Center «Protective
Archaeological Service of Ukraine» of the Institute of Archaeology of the
National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)

wignimus@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-2210-6621>

THE ROLE OF V.K. DUNIN-BORKOVSKIY'S CONSTRUCTION ARTEL IN THE REVIVAL OF BRICK ARCHITECTURE IN CHERNIHIV IN THE 17TH CENTURY

The article is devoted to the issue of establishing the time of restoration of brick construction in Chernihiv in the early modern period. The work introduces into scientific circulation data from field studies of architectural monuments, which, in combination with written sources, make it possible to more accurately determine the dates of repairs of medieval temples of Chernihiv and the construction of new buildings. Thus, in the author's opinion, the revival of brick construction in Chernihiv, after a pause of several hundred years, is associated with the activities of the Chernihiv colonel V. Dunin-Borkovskiy. It was through his efforts in the 1670s that brick production was established in Chernihiv.

Keywords: *Vasyl Dunin-Borkovskiy, Chernihiv, architecture, archeology, brickyard and plinth.*

Наталія ДРОБЯЗКО
заступниця завідувача відділу,
Національний історико-культурний
заповідник «Гетьманська столиця» (Батурин)
nataliya.drobyasko@ukr.net

АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ З САДИБИ ПИЛИПА ОРЛИКА В БАТУРИНІ

На основі історичних матеріалів та випадкової знахідки, колективу Національного заповідника «Гетьманська столиця» та Батуринській археологічній експедиції вдалося локалізувати розміщення садиби Пилипа Орлика в Батурині, єдиної відомої його садиби в Україні. У статті ми аналізуємо виявлені археологами фрагменти кахлів з садиби генерального писаря, серед яких вагоме місце займає фрагмент кахлі з родинним гербом Орликів «Новина» та ініціалами «F. O.». Розглянуто де та ким виготовлялися кахлі для гетьманської столиці та розказано де представляються археологічні знахідки з садиби Пилипа Орлика нині. Підкреслено важливість дослідження садиби Пилипа Орлика в Батурині, комплектування фондової колекції та привернуто увагу до значущості пошанування і вивчення діяльності відомого українського гетьмана, як видатної історичної постаті української історії.

Ключові слова: Пилип Орлик, Іван Мазепа, Батурин, археологічні дослідження, артефакт, кахля, садиба та Національний заповідник «Гетьманська столиця».

Археологічні дослідження Батурина, ініціатором яких став Національний заповідник «Гетьманська столиця» (далі – Заповідник), розпочалися в 1995 р. За 25 років досліджено близько 21% площі культурного шару гетьманського Батурина. Основні археологічні дослідження здійснювалися на території садиби гетьмана Івана Мазепи на Гончарівці, на території Цитаделі та Фортеці, на краю тераси р. Сейм в межах міста, а також закладалися шурфи візуального обстеження місцевості. Археологічні знахідки передано до фондової колекції заповідника. Знайдені артефакти, відкриті об'єкти – безцінне джерело для вивчення гетьманської столиці, особистостей, історії й культури козацько-гетьманської держави в цілому. Це основа наукової та експозиційної діяльності Заповідника.

Колектив заповідника понад 20 років досліджує життєвий і політичний шлях Пилипа Орлика. Відомо, що він 10 років (1699–1708 рр.) мешкав у гетьманській столиці та став довіреною особою Івана Мазепи, а пізніше і наступником гетьманської булави. Він очолив першу українську еміграцію і різними шляхами боровся за українську незалежність створюючи антиросійську коаліцію серед європейських країн. У свою чергу, наші віковічні вороги, московити, усіма можливими засобами знищували та перекручували цей період української історії. Наперекір цьому батуринська земля зберегла історичні артефакти, які можна назвати «свідками» життя й діяльності Пилипа Орлика, його родини та козацької старшини в гетьманській столиці.

У цій статті ми будемо говорити про віднайдені археологами пічні кахлі з сади-

би Пилипа Орлика, які передані до фондової колекції заповідника. Джерельною базою статті є наукові звіти про археологічні дослідження в охоронних зонах заповідника, науково-популярні видання «Археологічні студії Батурина», упорядником і відповідальним редактором яких є Володимир Мезенцев та монографія Юрія Ситого «Археологічні карти Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», яка присвячена археологічним дослідженням гетьманської столиці.

Декілька років колектив заповідника, разом з археологами, намагалися ідентифікувати місце проживання родини Орликів в Батурині. Допомогла цьому випадкова знахідка 2014 р., яка й вказала розміщення садиби генерального писаря Пилипа Орлика в гетьманській столиці. У північно-західному передмісті Батурина місцева родина Лисенків знайшла фрагмент кахлі та передала працівникам заповідника, які на ній встановили частину герба родини Орликів¹.

Фрагмент кахлі з зображенням частини герба родини Орликів «Новина» (КВ-14-7656; Д-4-2222) датується II пол. XVII – поч. XVIII ст. На кахлі є залишки білої фарби, краї пощерблені. Розміри фрагмента 17x15,5 см. Матеріал виготовлення: глина, полива, гончарне виробництво.

За матеріалами Генерального (Рум'янцевського) опису Батурина 1767–1768 рр., садибу Пилипа Орлика можна локалізувати саме на цьому місті. А зображення гербів на кахлях, що розміщувались у спорудах, не було рідкісним явищем і, перш за все, свідчило про право власності власника герба на об'єкт, у декорі якого він був вміщений.

З історичних джерел відомо, що родина Орликів користувалася гербом «Новина». Пилип Орлик добре знав своє шляхетне походження і приналежність до гербу. Історію своєї родини він описав у «Діаріуші подорожньому». Цим же гербом користувався і його син Григорій. Підтвердження цього знаходимо у приватному архіві замку Дентевіль (Франція)².

Дякуючи власникам приватної садиби Лисенкам, які дозволили провести археологічні розкопки на їхній земельній ділянці, ми маємо унікальні знахідки XVII – поч. XVIII ст. з садиби Пилипа Орлика. Археологічні дослідження садиби тривали 4 сезони, було виявлено понад 600 артефактів. Розкопами керували досвідчені археологи: Олександр Терещенко (2017 р.), Віталій Жигола (2018–2019 рр.) та Кирило Капустін (2020 р.).

У 2017 р. був закладений перший розвідковий шурф 2x4 м, обумовлений орієнтацією будинку господарів, огорожею та обмеженістю ділянок на території садиби, не задіяних під садівництво та городництво. Було виявлено фундаменти цегли XVII ст., дерев'яний стовп із пазами, що відноситься до конструкції споруди, фрагмент геральдичної кахлі початку XVIII ст. із ініціалом «О.».

Наступний рік археологічних досліджень дав визначну знахідку – пічну кахлю з родинним гербом Орликів «Новина» (КВ-16-8684; Д-6-2789). Кахля збереглась не повністю, значно помітні сліди перебування її у вогні. Її розміри 23x20 см, завтовшки вона 1 см. Кахля виготовлена з червоної глини з рельєфним випуклим малюнком, вкрита поливою зеленого, синього, жовтого та червоного кольорів. У фігурно обрамленому щиті темно-синього кольору, зображено вуха від казана, повернуте обома кінцями догори, посередині у ньому меч, спрямований руків'ям угору, а вістря – униз. Щит увінчує короною, в яку впирається коліном нога лицаря в латах з острогою. На білому тлі по боках від ноги літери: «F.» та «O.». Щит з боків обрамляють пальмові гілки та стилізований рослинний орнамент, що зберігся фрагментарно.

Вважається, що герб розміщений на щиті – це символ захисту, слави та перемоги. Хочеться зауважити, що на сьогодні це єдине відоме кольорове зображення родинного герба Орликів. А Володимир Мезенцев підкреслив, що це є надзвичайно важлива знахідка найранішого відомого дизайну шляхетського герба Пилипа Орлика, котрий він вживав, коли служив генеральним писарем в уряді Івана Мазепи до знищення Батурина 1708 р.³

Також було віднайдено фрагмент кахлі з гербом Івана Мазепи «Курч». Кахля (у фондовій колекції зберігається склеєна з трьох частин) (КВ-16-8685; Д-6-2790) розміром 13,5x12 см, виготовлена з червоної глини з рельєфним випуклим малюнком, вкрита поливою зеленого, червоного та срібного кольорів. Зображено праву частину герба «Курч»: половина латинської літери ігрек (Υ) срібного кольору, перехрещена по середині, основою впирається в скобу із загнутим загостреним кінцем. Праворуч шестикутна зірка срібного кольору. Вірогідно, що поряд з гербом Пилипа Орлика розміщувався і герб гетьмана Івана Мазепи. Археолог Юрій Ситий вважає: «Пилип Орлик оздобив печі власного будинку своїм родинним гербом, а також гербом Івана Мазепи, щоб показати рейментаря, котрому він служить». Український вчений, історик і археолог Юрій Коваленко (загинув у ході російсько-української війни в березні 2023 р.) припускав, що кахлі з геральдичними емблемами гетьмана й генерального писаря облицьовували дві окремі печі і їх було приблизно по 10 штук⁴.

За версією Володимира Мезенцева, Пилип Орлик замовив кахлю з княжою короною на гербі Івана Мазепи, щоб вшанувати його як князя римського цесарства. Таким чином, зображення цієї корони на кахлях дозволяє датувати їх між 1 вересня 1707 р., коли цесар удостоїв Івана Мазепу князівським титулом і знищенням Батурина 2 листопада 1708 р.⁵ Отже, кахля з гербом Івана Мазепи з оселі Пилипа Орлика у Батурині є унікальним та одним з найпізніших прижиттєвих зразків родової геральдичної емблеми гетьмана-князя України, який дійшов до нас.

Крім цього фондову колекцію заповідника з цього археологічного сезону поповнили ще 6 фрагментів кахлів. Всі вони датуються II пол. XVII – поч. XVIII ст. Наведемо їх приклади:

– Кахля керамічна (фрагмент лицевої пластини та стінки румпи) (КВ-1-н/д; Д-589). Оздоблена рельєфним випуклим малюнком. Вкрита поліхромною поливою. Розміри: 4x3,3x3 см.

– Кахля керамічна (фрагмент лицевої пластини та стінки румпи) (КВ-1-н/д; Д-588). Оздоблена рельєфним випуклим малюнком. Вкрита поліхромною поливою бордового та синього кольорів. Розміри: 9,5x5,4x4 см.

– Кахля керамічна плоска (фрагмент) (КВ-1-н/д; Д-587). Оздоблена рельєфним випуклим малюнком. Вкрита поліхромною поливою. Розміри: 4,9x4,2 см.

– Кахля керамічна лицева з гербом Пилипа Орлика (КВ-1-н/д; Д-586). Вкрита поливою білого, бірюзового та синього кольорів. Розміри: 10x9,5 см.

– Кахля теракотова (фрагмент) (КВ-1-н/д; Д-591). Оздоблена рельєфним випуклим малюнком рослинного характеру та атрибутами козацтва. Розміри: 5,7x3,9x1 см.

– Кахля керамічна плоска (фрагмент) (КВ-1-н/д; Д-590). Оздоблена рельєфним випуклим малюнком. Вкрита поліхромною поливою білого, бірюзового, синього, зеленого кольорів. Розміри: 7,6x6x1,5 см.

Загалом, у археологічному звіті за 2018 р. зазначено: «було виявлено залишки фун-

даментів двох кахляних печей, які були влаштовані через стіну. Знайдено фрагменти та цілі цеглини, уламки декількох типів кахлів, у тому числі й геральдичні, із гербами Пилипа Орлика та Івана Мазепи»⁶.

У науково-популярному виданні «Розкопки у Батурині 2019 р. Кахлі гетьманської столиці» йдеться: «У 2017–18 рр. на місці житла Пилипа Орлика розкопали два паралельні фундаменти, муровані з битої цегли на вапняковому розчині. Згодом поблизу та поверх фундаментів груб його оселі знайшли розвали фрагментів керамічних кахлів. Частина з них прикрашена вибагливими рельєфними рослинно-квітковими орнаментами у стилі українського бароко й розписана синьою, жовтою та білою поливою. На більшості плиток емаль обгоріла, ошлакувалась і змінила первісні кольори... Там виявлено також уламки скромніших кахлів монохромної глазури та найдешевших теракотових (без емалі) з подібними рельєфними рослинними візерунками»⁷.

У 2019 р. траплялися фрагменти цегли та вуглики, фрагменти кераміки XVIII–XIX ст. і ковані цвяхи. У 2019 р. знайшли велику кількість уламків гончарного посуду XVIII ст., дрібні фрагменти цегли, ковані цвяхи, бита цегла та шматки перепаленої глини. Також були виявлені уламками румп і кахлів із гербами Івана Мазепи та Пилипа Орлика (як теракотовими, так і з поліхромною поливою). З цього археологічного сезону до фондової колекції заповідника передана кахля керамічна лицева з гербом Пилипа Орлика (КВ-1-н/д; Д-593) (складається з 3 частин) II пол. XVII – поч. XVIII ст. Вкрита поливою синього, білого, сіро-зеленого кольорів. Оздоблена рельєфним зображенням. Розміри: 1-а частина склеєна з двох фрагментів – 10,5x7,4x4 см; 2-а частина склеєна з 4-х фрагментів – 16,5x13,5x1,5 см; 3-а частина склеєна з шести фрагментів – 17,5x14,5x1,3-2,1 см).

Завдяки археологічним дослідженням, тепер ми знаємо, що генеральний писар мешкав у Батурині у великому одноповерховому зрубному будинку на кілька кімнат. Про значні розміри покоїв свідчать великі кахляні печі. Археологи припускають про спорудження цих печей у 1707–1708 рр. Це були розкішні печі, у своїй основі вони становили 2x2 метри, а у висоту сягали більше 3 метрів. Печі були обличковані полив'яними і теракотовими кахлями. Проте Юрій Ситий зауважує, що сам будинок побудований в іншій будівельній традиції, ніж це було характерно для тогочасного Батурина. Він був зведений на глиняній підсипці, без традиційного для українських земель підкліту. Господар походив з території Литовської держави і мав власні уподобання щодо розмірів та конструкції житла⁸.

Постає питання, де виготовлялись ці кахлі? Адже виготовлення такої кахлі – це справжнє художньо-декоративне мистецтво. Юрій Ситий відносить її до місцевої продукції та дає високу оцінку технічному і художньому рівню виготовлення і відзначає оригінальність декору. Тобто це дорогавартісна, професійна робота кахлярів початку XVIII ст. гетьманської столиці. Тож кахлі, знайдені на садибі Пилипа Орлика, є цінними творами керамічного ужиткового і геральдичного мистецтва Батурина.

Виявлені за час археологічних досліджень, знахідки вказують не лише на заселення цієї ділянки наприкінці XVII – на початку XVIII ст., але й активне її господарське використання. Також археологи підтверджують, що садиба Пилипа Орлика була спалена під час погрому Батурина 2 листопада 1708 р., через віднайдені залишки згорілих дерев'яних конструкцій зовнішніх і внутрішніх стін – колод, дощок і опорних стовпів.

Археологічні знахідки представлялися у Музеї археології Батурина на виставці

«Історія, збережена землею». Окремо, в постійній експозиції, презентували фрагмент кахлі, який став дороговказом для археологічних досліджень садиби Пилипа Орлика.

Кохлі з родинним гербом Пилипа Орлика та Івана Мазепи з самого віднайдення були представлені широкому загалу на міжнародній виставці «Григорій Орлик: видатний син, видатного батька України. Повернення на Батьківщину» у палаці гетьмана Кирила Розумовського в Батурині.

Надзвичайно важливо, що саме кохля Пилипа Орлика розміщена на обкладинці ґрунтового дослідження історикіні Ірини Дмитришин «Григорій Орлик, або Козацька нація у французькій дипломатії» (2019). Також всі фрагментів кохлів та комп'ютерні реконструкції Сергія Дмитрієнка опубліковані у науково-популярних виданнях «Археологічні студії Батурина».

Нині, в умовах війни, ми прийняли рішення презентувати кохлю з гербом Пилипа Орлика у тих містах, які пов'язані з його життям і діяльністю. У 2023 р. кохля була представлена на виставці «Якщо втратиш усе, не забувай зберігати славу» у Державному історико-архітектурному заповіднику «Хотинська фортеця». Адже це місто і сама фортеця безпосередньо пов'язані з українським гетьманом. Весною 1722 р. Пилип Орлик з сином Михайлом саме тут чекали дозволу їхати в Салоніки. На той час місто входило до складу Османської імперії.

У 2024 р. кохля з гербом Пилипа Орлика представляє Батурин у Швеції. Відомо, що Швеція і король Карл XII відіграли важливу роль в історії Гетьманщини, в політичному та особистому житті Пилипа Орлика і його родини. Ми знаємо, що Пилип Орлик з родиною мешкав у шведських містах Крістіанстад та Стокгольм близько 7 років. Швеція зберегла українські артефакти: Конституцію Пилипа Орлика та його гетьманську булаву. Ці експонати нині представлені на міжнародній виставці «Перехрестя: Швеція – Україна крізь 1000 років» в Музеї шведської армії в Стокгольмі. Завдяки організаторам виставки Юрію Савчуку та Гелен Ронлунд, ми маємо виняткову можливість поряд з гетьманською булавою представити кохлю з родинним гербом Пилипа Орлика з його батуринської садиби. Вперше в історії оригінальні експонати, які демонструють життя і діяльність Пилипа Орлика, поряд. І це є переконливим аргументом, що Україна завжди була, є і буде елементом європейської історії⁹.

На завершення хочеться зазначити, що нині досліджено лише близько 30% садиби Пилипа Орлика в Батурині. Цю пам'ятку необхідно всебічно вивчити і музеєфікувати, адже вона – єдине в Україні меморіальне місце, безпосередньо пов'язане із видатною особистістю – гетьманом Пилипом Орликом. Археологічні знахідки є свідками життя родини Орликів в Батурині та розквіту гетьманської столиці. Віримо, що археологічні дослідження садиби Пилипа Орлика обов'язково продовжаться і фондова колекція Заповідника поповниться археологічними артефактами, які будуть доступні широкому загалу.

¹ Солдатова К.О. Садиба Пилипа Орлика, відкрита археологами. *Слово Гетьманської столиці*. 2022. № 6 (93). С. 4.

² Дробязко Н.М. Пилип Орлик. Шлях гетьмана. Батурин. *Studia Polsko-Ukraińskie*. 2023. Vol. 10. С. 65.

³ Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Археологічні студії Батурина 2018-2019. Герб Івана Мазепи. Торонто, 2019. С. 18.

⁴ Там само. С. 19.

⁵ Там само. С. 21.

⁶ Ситий Ю., Жигола В., Мезенцев В. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2018 р. Чернігів, 2018 // Науковий архів Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». С. 11.

⁷ Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці. Торонто, 2020. С. 24.

⁸ Ситий Ю.М. Археологічні карти Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». Чернігів, 2023. С. 237.

⁹ Дробязко Н.М. Україна і Швеція: перехрестя доль. Унікальні артефакти Гетьманської столиці представлені у Стокгольмі. URL: <https://novynarnia.com/2024/04/21/crossroads-sweden-ukraine-baturyn/> (дата звернення: 21.04.2024).

Nataliia DROBIAZKO

deputy head of the department,
National Historical and Cultural Reserve
«Hetman's Capital» (Baturyn)
nataliya.drobiasko@ukr.net

ARCHAEOLOGICAL FINDS FROM THE ESTATE PYLYP ORLYK IN BATURYN

Based on historical materials and an accidental discovery, the staff of the National Reserve «Hetman's Capital» and the Baturyn Archaeological Expedition managed to locate the location of Pylyp Orlyk's estate in Baturyn, the only known place of his in Ukraine. In this article, we will analyze fragments of tiles discovered by archaeologists from the estate of the clerk general, among which a fragment of a tile with the Orlyk family coat of arms «Novyna» and the initials «F.O.» occupies a significant place. We will look at where and by whom the tiles for the Hetman's Capital were made and tell you where archaeological finds from the estate of Pylyp Orlyk are now on display. The article emphasizes the importance of researching the estate of Pylyp Orlyk in Baturyn, completing the stock collection, and draws attention to the importance of honouring and studying the activities of the famous Ukrainian hetman as an outstanding historical figure in Ukrainian history.

Keywords: *Pylyp Orlyk, Ivan Mazepa, Baturyn, archaeological research, artefact, tile, estate and National Reserve «Hetman's Capital».*

Олена ЧЕРНЕНКО

к.і.н., доцентка,
Варшавський університет (Польща)
allisscorp@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0627-9095>

Тетяна НОВИК

старша наукова співробітниця
відділу науково-фондової діяльності,
Національний архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній» (Чернігів)
novik-t@ukr.net

Роман ЛУЦЕНКО

провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень,
Музей історії Десятинної церкви (Київ)
vutzick@ukr.net

БУДИНОК ЧЕРНІГІВСЬКОГО МАГІСТРАТУ XVII–XVIII СТ.: АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті надаються результати архітектурно-археологічних досліджень споруди Чернігівського магістрату XVII–XVIII ст. Результати моніторингу 2020 р. та новітні дані, отримані в ході дослідження пам'яток архітектури Чернігова, дозволяють уточнити та доповнити висновки, здійснені в ході попередніх досліджень кам'яниці міського магістрату. Результати досліджень дозволяють простежити будівельну історію споруди в період від третьої чверті XVII ст. до перших десятиліть XVIII ст. на підставі паралелей з датованими пам'ятками Чернігова. Виділено чотири будівельних періоди та три типи цегли, а також зафіксовані конструктивні рештки системи опалення типу «гіпокауст», розповсюдженої в Європі у XVII ст.

Ключові слова: кам'яниця, жолобчаста цегла, гіпокауст, магістрат та архітектурно-археологічні дослідження.

У 1980 р. під час археологічних досліджень А. Карнабеда та В. Глущенко на території чернігівської міської фортеці (ур. Вал) були виявлені архітектурні рештки кам'яниці XVII–XVIII ст., збережені нижче рівня сучасної поверхні. Згідно з висновками А. Карнабеда, ці архітектурні рештки були залишками споруди міського магістрату. Такий висновок спирався на дані картографічних джерел: відповідно до планів Чернігова XVIII ст. будинок міського магістрату розташовувався неподалік від Погорілих воріт, із західного боку Замкової вулиці (Рис. 1). Саме там було закладено розкоп 1980 р.¹ Слід додати, що це була єдина кам'яниця, відзначена на планах XVIII ст. на цій ділянці чер-

нігівської фортеці. З огляду на це відкрити 1980 р. споруду можна впевнено вважати будівлею чернігівського міського магістрату.

Дослідження архітектурних залишків магістрату А. Карнабед продовжив у 1986–1991 рр. За цей час йому вдалося майже повністю розкрити південно-західну частину решток споруди і частково – північно-західну. Як з'ясувалося, збережені мурування були прорізані стрічковими фундаментами дому Дворянських зібрань середини ХІХ ст. (зруйнований під час ІІ Світової війни) та подекуди включені у них. На жаль, через нестачу фінансування дослідження А. Карнабеда здійснювались епізодично та без належної фіксації: був частково зроблений загальний схематичний кресленик розкритих мурувань у масштабі 1:50 та обміри окремих збережених конструкцій. 1991 р. роботи припинились, а 1992 р. розкопи були законсервовані шляхом зворотної засипки². Результатам досліджень А. Карнабед присвятив статтю «Чернігівський магістрат ХVІІ–ХVІІІ ст. Де і яким він був». За його життя ця стаття не була опублікована. Її підготувала до друку та опублікувала Л. Ясновська 2008 р.³

2006 р. пам'ятка повторно вивчалась О. Черненко та А. Казаковим. Дослідження охопили ділянку, де планувалась «відбудова» зруйнованого дому Дворянських зібрань для створення там готельно-туристичного комплексу (Рис. 2). У межі розкопів увійшла лише північна частина архітектурних залишків споруди (розкоп 4 2006 р.) (Рис. 3), яка знаходилась у внутрішньому периметрі будинку Дворянських зібрань⁴. Ці архітектурні залишки частково досліджувались А. Карнабедом у 1986–1991 рр.

Після завершення археологічних розкопок 2006 р. досліджена ділянка була передана забудовнику. Відповідно до рішення Чернігівської міської ради, забудовник брав на себе зобов'язання забезпечити музеєфікацію та задовільне зберігання архітектурних решток магістрату у підвальному приміщенні новобудови готельного комплексу⁵. Консерваційні заходи, пов'язані з підготовкою до музеєфікації, розробив та здійснив Державний науково-технологічний центр консервації та реставрації пам'яток (ДНТЦ «КОНРЕСТ») на чолі з Р. Гуцуляком⁶. У ході консерваційних робіт, серед іншого, демонтували нестабільні та невиразні ділянки мурувань. Вцілілі ділянки укріпили цегляною кладкою з сучасних матеріалів, поверхню навколо мурувань – бетонною заливкою. Навколо встановили конструкції підвального приміщення новобудови. Однак через відсутність фінансування будівництво готельно-туристичного комплексу невдовзі було припинене та впродовж багатьох років не поновлювалось. 2019 р. Господарчим судом Чернігівської області право власності забудовника на об'єкт незавершеного будівництва скасували та ухвалили привести земельну ділянку (сучасна адреса: вул. Музейна, 6-А) у «*придатний для використання стан шляхом знесення будівництва готельно-туристичного комплексу «Дворянське зібрання»*⁷. Демонтаж недобудови здійснили влітку 2020 р.

З часу консервації 2007 р. рештки магістрату знаходились у незавершеному підвальному поверсі недобудови готельно-туристичного комплексу. Внаслідок дії сезонних температурно-вологісних змін вони зазнали значних ушкоджень (деструкція та втрата цегли, вивали, тріщини, деформація мурування тощо), поросли чагарником та були закидані побутовим і будівельним сміттям. 2020 р, під час демонтажу недобудови (Рис. 4), вдалось здійснити розчистку мурувань та моніторингові заходи (архітектурно-археологічні обміри та фотофіксація пам'ятки у тому стані, в якому вона

перебувала)⁸. Після завершення цих робіт залишки магістрату були передані виконавцям демонтажу недобудови для консервації. Оскільки рештки споруди знаходилися на глибині більше 1,5 м від сучасної поверхні, тобто нижче глибини промерзання ґрунту, за відсутності інших конструктивних рішень для консервації вирішили використати піщану засипку. Щоб запобігти руйнуванню пам'ятки навколо неї лишили нерозібрані бетонні конструкції підвального приміщення недобудови. Після завершення консервації архітектурних решток магістрату котлован демонтованої недобудови також був засипаний піском до рівня сучасної поверхні. Роботи завершилися наприкінці літа 2020 р.

Результати моніторингу 2020 р. та новітні дані, отримані в ході дослідження пам'яток архітектури Чернігова, дозволяють уточнити та доповнити висновки, здійснені в ході попередніх досліджень кам'яниці міського магістрату.

Як вдалося встановити, будівля чернігівського міського магістрату мала досить цікаву «передісторію». За повідомленням О. Шафонського, її придбали для потреб магістрату у нащадків гетьмана Полуботка після пожежі 1750 р.: «... дом каменный, где городской магистрат в крепости... принадлежал также черниговскому полковнику Полуботку и..., после пожара 1750 г. бывшего, куплен прежним черниговским магистратом, в котором оный и находится»⁹. Тобто на початку кам'яниця належала заможній чернігівській родині Полуботків. Споруду впевнено можна ототожнити з мурованим будинком «на фортеці», який цій родині належав. Будинок згаданий в «Описі конфіскованого майором Раєвським та гвардійським сержантом Львовим за наказом бригадира Румянцева у грудні 1723 – січні 1724 рр. майна і маєтностей Полуботків із засвідченням повернення конфіскату за наказом цариці Катерини I дружині Полуботка та його синам Якову і Андрію у 1725 році». Згідно з «Описом», у власності Полуботків на території фортеці була «каменная палата, на верху 2 палаты, внизу 4 палаты без печей, 4 без окончин, под ними погреб»¹⁰. Слід зауважити, що, відповідно до подальшого тексту «Опису», «погребів» (підвальних приміщень) у будинку було принаймні два: в одному зберігалися бочки вина («лагонскаго вина 1 бочка полная, другая половина, волоскова 6 бочекъ полных, 7 неполных»), в іншому – бочки із селітрою («въ другом погребе 3 бочки селитры») ¹¹.

Час побудови «палати» не відзначено. Утім з цього приводу можна висловити певні припущення. Як відзначено у дослідження Петра Кулаковського, є усі підстави вважати, що на час входження Чернігова до складу Речі Посполитої територія Чернігівської фортеці була занедбана. Призначені до Чернігова представники королевича Владислава почали надавати у місті площі для зведення будинків. У 1619 р. таке право на осадження на вулиці Стародубський було надано представнику родини Полуботків – Ярониму Полуботку. Воно супроводжувалось всілякими перевагами: ловити рибу, бити звіра, термін слободи на 20 років¹². Можливо, саме в цей час родина Полуботків, отримавши далеко не міщанські права, розпочала престижне будівництво на фортеці. Слід відзначити, що завдяки надання привілеїв на осадництво зросло залюднення та почалася активна забудова Чернігова¹³. Це, врешті, зробило можливим отримання містом Магдебурзького права 27 березня 1623 р.

Як можна встановити, будівельні матеріали та система кладки усіх мурувань вцілої частини кам'яниці Полуботків (вона ж будинок магістрату) досить близькі за своїми

характеристиками. Її складено з червоної цегли-пальчатки (т. зв. «литовка», «жолобчаста», «з канелюрами») у техніці «в ящик» на сірому вапняному розчині. Цегла виготовлена у формі без дна. На її рівному боці помітні відбитки трави та піщаної підсипки. З подібної цегли споруджені практично усі відомі пам'ятки монументальної архітектури Чернігова XVII – початку XVIII ст.

У муруваннях цегла покладена канелюрами як донизу, так і догори. Зовнішні поверхні стін утворені ретельно виведеними рядами ланцюгової кладки, внутрішній простір між ними заповнений рівномірними шарами цегли, здебільше цілої. Усі шви завтовшки близько 1 см. Засіб обробки швів встановити неможливо через їх погану збереженість.

Вцілілі мурування є рештками двох підземних або напівпідземних приміщень. Їх можна розглядати як залишки згаданих в «Описі» 1723–1724 рр. «погребів». Обидва приміщення зведені у котловані, впущеному в материк. Про це свідчить, серед іншого, ретельно виконане мурування зовнішньої поверхні їх стін. Глибину котловану та його межі складно встановити через руйнування XIX ст. Враховуючи потужність нашарувань на прилеглих ділянках чернігівської фортеці, можна припустити, що він був заглибшки понад 2,5 м.

Стіни приміщень збереглися до висоти близько 2 м від рівня підлоги. Вони спіралися на шар підсипки з цегляного буту, закладеного в ровики завглибшки 0,2–0,3 м та пролитого вапняним розчином.

В історії кам'яниці можна визначити принаймні 4 послідовні будівельні етапи, яким відповідають 3 типорозміри цегли-пальчатки (Типи А, Б, В). Визначення типорозміру форматів цегли здійснювалось 2007 р. співробітниками ДНТЦ «КОНРЕСТ»¹⁴ з урахуванням варіабельності, пов'язаної з різними умовами випалу (виготовлена в одній формі, але краще обпалена цегла, є меншою за розміром, гірше обпалена – більшою¹⁵). Ці дані були підтверджені в ході досліджень 2020 р.

Усі відзначені типи цегли мають аналоги в пам'ятках чернігівського будівництва XVII – початку XVIII ст. У практиці досліджень європейської цегляної архітектури прийнято вважати, що однакова за технологічними характеристиками та форматом цегла, виявлена в різних будівлях в межах одного регіону, є продукцією однієї майстерні та виготовлена більш-менш одночасно¹⁶.

Тип цегли А: 34–36 x 16–17,5 x 5,5–6 см за форматом наближений до того, що зафіксований М. Цапенком у приміському будинку Полуботка «на Застриженні» (тобто: за р. Стрижень), датованому XVII ст.¹⁷

Тип цегли Б: 27–28 x 15–17 x 5,5–6 см. Аналогічна цегла використана у споруді Петропавлівської церкви з трапезною Єлецького монастиря, будівництво якої відноситься до 1670-х рр.¹⁸, а також у ремонтних кладках середини XVII ст. Чернігівського Спасо-Преображенського собору¹⁹. Цікаво, що в обох відзначених випадках писемні джерела пов'язують будівельне виробництво з діяльністю В. Дуніна-Борковського, яка припадає на третю чверть XVII ст.²⁰

Тип цегли В: 29–30 x 16–17 x 5,5–6 см. Аналогічний формат цегли було зафіксовано у дзвіниці Чернігівського Колегіуму, створення якої відносять до 1701 року²¹.

Виходячи з цього, на підставі паралелей з датованими пам'ятками Чернігова, можна встановити приблизну хронологію будівельної історії кам'яниці (Рис. 5).

Перший будівельний етап.

Найбільш раннім у будівлі кам'яниці магістрату можна вважати підвальне південно-західне приміщення, фактично – окремих об'єм з пілястрами-лопатками у зовнішній площині стін, складене з цегли типу А. Рештки цього приміщення були повністю розкриті під час розкопок А. Карнабеда наприкінці ХХ ст. За його свідченням, приміщення мало квадратну форму в плані. Його розмір дослідник визначив як 4,49–4,64 x 4,78–4,80 м по внутрішньому периметру. Стіни були завтовшки близько 1 м. Таким чином, по зовнішньому периметру розмір приміщення повинен був дорівнювати приблизно 6,5 x 6,5 м. Мурування збереглись до висоти п'яти склепіння, яке, на думку А. Карнабеда, були хрестовими²².

У межі розкопу 2006 р. увійшла лише північно-східна стіна цього об'єму завдовжки близько 10 м (з рештками північного пілястру). Таким чином, розмір приміщення був дещо більшим, ніж відзначив А. Карнабед. Слід відзначити, що не співпадали й інші визначені ним габарити споруди.

У товщі мурування стіни простежувались повздовжні горизонтальні канали підпрямокутної перетину завширшки близько 0,4 м (Рис. 6). Вони знаходились на висоті близько 1,2 м від рівня підлоги. Можна припустити, що це – канали системи опалення теплим повітрям. Мова йде про гіпокауст того типу, що використовувався у Західній Європі впродовж Х–ХV ст., а на терені Польщі – до другої половини ХVІІ ст.²³ Цей тип системи опалення походив від античного *hypocaustum* та розвинувся у колишніх римських провінціях впродовж Середньовіччя. Він відомий як **wärmluftheizung** – тепле повітряне опалення. На відміну від класичного **hypocaustum**, де подача тепла відбувалася через систему стовпів у підпіллі або трубчастий фундамент (непрямий обігрів), у **wärmluftheizung** тепле повітря постачалось безпосередньо у приміщення над топкою (прямий обігрів) через канали у підлозі та/або стінах. Таким чином доволі ефективно могли опалювати одну чи кілька кімнат і навіть кілька поверхів. Утім такий спосіб обігріву був неекономічним (потребував значної кількості палива) та складним в поточному обслуговуванні. Через це від нього у ХVІІ ст. поступово відмовились та перейшли до обігріву за допомогою кахляних печей²⁴.

Конструкція як печей, так і теплопровідних каналів для *wärmluftheizung* не визначалась жорсткими канонами, їх пристосовували до конкретних умов та потреб²⁵. Це зазвичай ускладнює верифікацію їх решток²⁶. Натомість вони завжди вміщувались у підвальному приміщенні, були невеликими заввишки та мали розгалужену систему теплопостачальних каналів різного діаметру в стінах. Про це свідчать, серед іншого, результати дослідження подібних опалювальних систем на території Малопольщі²⁷. Виходячи з цього, не можна виключити, що виявлені у стіні кам'яниці канали вели від опалювального пристрою у «погребі» в розташовані вище «палати без печей», згадані, як вже було відзначено, в «Опису» 1723–1724 рр. На жаль, уривчасті відомості про результати досліджень кам'яниці наприкінці ХХ ст. та її погана збереженість не дозволяють перевірити таке припущення. А. Карнабед відзначав, що виявив у стінах приміщення кілька арочних конструкцій (вважав їх рештками віконних та вхідних прорізів або ж просто констатував наявність)²⁸. Ці конструкції, виходячи з аналогій, могли б бути залишками склепіння печі гіпокаусту, утім відсутність графічних матеріалів та фотофіксації не дають змоги проаналізувати їх детальніше.

Враховуючи, що цегла типу А була використана для будівництва дому Полуботків «на Застриженні», можна вважати, що кам'яницю на території фортеці почали споруджувати приблизно в той же самий час. Датування другого будівельного етапу, на якому до первинного приміщення кам'яниці прибудували ще одне, дозволяє уточнити послідовність подій та визначити, коли саме це відбулось.

Другий будівельний етап.

Друге за часом виникнення приміщення кам'яниці частково було досліджено А. Карнабедом і повністю розкрито 2006 р. Воно являло собою підпрямокутний у плані об'єм 10 x 11 м по зовнішньому периметру, складений з цегли типу Б. Східна його частина була зруйнованою під час будівництва Дворянського зібрання.

Об'єм було приставлено впритул до фасадної поверхні північно-західної стіни первинного приміщення. Між ними простежувався чіткий шов, подекуди закладений цеглою типу В. Судячи з усього, під час здійснення прибудови стіну первинного об'єму підтесали ззовні. Внаслідок цього було пошкоджено розташований у її товщі вентиляційний канал.

Зсередини другого приміщення у його північно-східній стіні частково збереглися три глухі ніші. По його кутах вціліли п'яти склепінь (Рис. 7). По центру підлоги збереглась квадратна у плані опора цегляного стовпа. Вона була вирізана монолітом та перенесена до північно-західної стіни приміщення в ході підготовки до музеєфікації в 2007 р., де знаходиться і нині. Судячи з усього, перекриття приміщення спиралось на цей центральний стовп, тобто було одностовпним.

Виходячи з часу використання цегли типу Б у будівництві Чернігова, виникнення другого за часом виникнення приміщення кам'яниці можна впевнено віднести до 1670-х років. Це, у свою чергу, дозволяє розглядати більш ранню дату використання цегли типу А та, відповідно, першого будівельного етапу в історії кам'яниці. Можна дійти висновку, що він припадає на час не пізніше третьої чверті XVII ст. Не виключена і досить рання дата – 20-ті роки XVII ст. і зв'язок з розбудовою чернігівської фортеці у період входження міста до складу Речі Посполитої (про ці події див. вище).

Третій будівельний етап.

Третьому будівельному етапу відповідає широкий (1 м) муrowаний ступінчастий виступ у внутрішньому периметрі другого підвального приміщення. Цей виступ складений з 6-ти рядів тичкового мурування цегли типу Б без перев'язки з масивом стін. Його виникнення можна віднести до часу максимально наближеним до другого будівельного етапу. Можливо, воно пов'язане з улаштуванням перекриття підлоги (опора стеління з дошок, високо піднятого над рівнем ґрунту для вентиляції – ?).

Четвертий будівельний етап.

Найбільш пізніми за часом виникнення є найгірше збережений масив мурування (нижні ряди недбалої кладки стіни, покладеної на пролиту вапняним розчином бутову підсипку) із цегли типу Б та В. Він розташовувався у східному куті кам'яниці та був включений у мурування фундаментів XIX ст. Через це визначити його конструктивні особливості складно. Утім можна дійти висновку, що цей масив був орієнтований з відхиленням від плану давніших конструкцій. Не виключено, що це – рештки підмурків ще однієї прибудови, впущені в давніший котлован, або ж свідчення капітального ре-

монту старих підмурків. Виходячи з часу використання у Чернігові цегли типу В, його можна орієнтовно віднести до межі XVII–XVIII ст.

Загалом же, результати досліджень дозволяють простежити будівельну історію кам'яниці в період від третьої чверті XVII ст. до перших десятиліть XVIII ст., тобто у той час, коли вона ще не перейшла у власність чернігівського міського магістрату.

З писемних свідчень, узагальнених А. Карнабедом, випливає, що чернігівський міський магістрат займав колишню кам'яницю Полуботків досить недовго: між 1750 роком та кінцем XVIII ст.²⁹ За даними архівних справ Чернігівської міської думи, оприлюднених В. Хижняковим, випливає, що вже 1786 р. власного приміщення у міського магістрату вже не було³⁰. Можливо, колишня кам'яниця Полуботків на той час прийшла у поганий стан і її розібрали. За повідомленням В. Хижнякова, так зробили з *«непорядочными строениями»* у центрі Чернігова перед проїздом Катерини II через Чернігів того ж 1786 р.³¹ У будь-якому випадку, на середину XIX ст. кам'яниця припинила своє існування, на її місці було споруджено будівлю Дворянських зібрань. Міській же магістрат на початку XIX ст. отримав нову будівлю³².

¹ Карнабед А.А., Глущенко В.П. Охранные археологические исследования в зонах строительства в г. Чернигове в 1980 г. // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-455/1-4; Карнабед А.А. Чернігівський магістрат XVII–XVIII ст. Де і яким він був. *Чернігівські старожитності: зб. наук. пр.* / Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній». Чернігів, 2008. Вип. 1. С. 241-247.

² Карнабед, А.А. Отчёт об архитектурно-археологических исследованиях в зонах охраны памятников архитектуры Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в 1986 г. // Науковий архів ІА НАН України. Ф. Е. Інв. № 1986/160; Карнабед А.А. Отчёт об охранных архитектурно-археологических наблюдениях и работах в 1988 г. // Науковий архів ІА НАН України. Ф. Е. Інв. № 1988/102; Карнабед А.А. Чернігівський магістрат... С.241-247.

³ Карнабед А.А. Чернігівський магістрат... Там само.

⁴ Черненко О.Є., Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського дитинця в 2006 р. (вул. Горького 6-А «ВАЛ») // Науковий архів ІА НАН України. Ф. Е. Інв. № 2006/281.

⁵ Архитектурно-строительные решения. Проект воссоздания здания бывших дворянских собраний с обустройством отельно-туристического комплекса в г. Чернигов по ул. Горького, 6-А. *Столица*. 2007. № 1. С. 14.

⁶ Черненко О.Є., Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського дитинця в 2006 р. (вул. Горького 6-А «ВАЛ») // Науковий архів ІА НАН України. Ф. Е. Інв. № 2006/281.

⁷ Господарський суд Чернігівської області. Ухвала від 02 травня 2019 року. Справа № 927/470/18. URL: <https://opendatabot.ua/court/81480847-17d925f7462d7a5da3671b2f815c9fdb> (дата звернення: 14.01.2024).

⁸ Черненко О.Є., Новик Т.Г. Звіт про археологічні дослідження на території Чернігова у 2020 р. // Науковий архів ІА НАН України. Ф. Е. б/н. С.17-20; Черненко О., Солобай П., Луценко Р. Архитектурно-археологічні дослідження будівлі Чернігівського магістрату XVII–XVIII ст. (колишня кам'яниця Полуботка), *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.* Київ, 2020. С. 356-358.

⁹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием. Киев, 1851. С.179.

¹⁰ Опис конфіскованого майором Раєвським та гвардійським сержантом Львовим за наказом бригадира Румянцева у грудні 1723 – січні 1724 рр. майна і маєтностей Полуботків, із засвідченням повернення конфіскату за наказом цариці Катерини I дружині Полуботка та його синам Якову і Андрію у 1725 році. *Універсали Павла Полуботка (1722–1723)*. Київ, 2008. С. 465.

¹¹ Там само.

¹² Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). Київ, 2006. С. 250.

¹³ Там само.

¹⁴ Черненко О.Є. Археологічні дослідження споруди чернігівського магістрату. *Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. / Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній»*. 2008. Вип. I. С 74.

¹⁵ Chorowska M., Caban M. The Origins of the Brick Architecture in Silesia. *Brick: Size, Composition, Chronology. Forum urbes medii aevi*, IX/1-2, Bricks and building ceramics in medieval and modern urban architecture of Central Europe. Brno, 2015. S. 89.

¹⁶ Żemigała M. *Cegła w budownictwie wielkopolskim w średniowieczu*. Łódź, 2008. S. 410-417.

¹⁷ Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. Москва, 1967. С. 84.

¹⁸ Черненко О.Є., Казаков А.Л., Новик Т.Г., Бондар О.М. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження на території Єлецького Свято-Успенського монастиря в Чернігові у 2013 р. // Науковий архів ІА НАН України. Ф. Е. Інв. № 2013/149. Т. 1. С. 8-9, 12.

¹⁹ Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г., Зиков П.Л., Торшин Є.М., Йолшин Д.Д. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові // Науковий архів ІА НАН України. Ф. Е. № 2012/218. С.25.

²⁰ Галятовський Іоанікій. «Ключ розуміння» / підгот. до вид. І.П. Чепіга. Київ, 1985. С. 353.

²¹ Адруг А.К. Архитектура Чернігова XVII – початку XVIII ст. Чернігів, 2008. С. 82.

²² Карнабед А.А. Чернігівський магістрат... С. 244-245.

²³ Bis W. Ze studiów nad piecami typu hypocaustum z terenu ziem Polski. *Architectus*. 2003. № 1-2 (13-14). S. 6-9.

²⁴ Meyer D. Warmluftheizungen des Mittelalters. Befunde aus Lübeck im europäischen Vergleich. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte*. Bonn, 1989. Vol. 16. S. 217-220.

²⁵ Wojeń-Białasik A. Piece hypokaustyczne w klasztorach Małopolski. Zarys rozwoju techniki ogrzewnictwa i najstarsze odkryte systemy ogrzewania. *Wiadomości Konserwatorskie*. 2019. № 58. S. 41.

²⁶ Bis W. Ze studiów nad piecami... S. 11-25.

²⁷ Wojeń-Białasik A. Piece hypokaustyczne w klasztorach... S. 73-82.

²⁸ Карнабед А.А. Чернігівський магістрат... С. 245.

²⁹ Там само. С. 246.

³⁰ Хижняков В. Черниговская старина (1765-1810 гг.). По архивным бумагам городской думы. *Киевская старина*. 1899. Т. 65. С. 382.

³¹ Там само. С. 388.

³² Карнабед А.А. Чернігівський магістрат... С. 246.

Olena CHERNENKO
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor
of the University of Warsaw (Poland)
allisscorp@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0627-9095>

Tetiana NOVYK
senior researcher of the department
of scientific and fund activities,
Ancient Chernihiv National Architectural
and Historical Reserve (Chernihiv)
novik-t@ukr.net

Roman LUTSENKO
leading researcher of the research department
of historical and archaeological research,
Museum of the History of the Tithe Church (Kyiv)
vutzick@ukr.net

THE HOUSE OF CHERNIHIV MAGISTRATE OF THE 17th–18th CENTURIES: ARCHEOLOGICAL RESEARCH

The article presents the results of architectural and archaeological research of the building of Chernihiv magistrate of the 17th and 18th centuries. The results of the 2020 monitoring and the latest data obtained during the study of Chernihiv's architectural monuments allow us to clarify and supplement the conclusions drawn during previous studies of the city magistrate's building. The results of the research allow us to trace the construction history of the building in the period from the third quarter of the seventeenth century to the first decades of the eighteenth century on the basis of parallels with dated monuments of Chernihiv. Four construction periods and three types of bricks were identified, as well as the structural remains of the hypocaust heating system, which was widespread in Europe in the 17th century.

Keywords: *townhouse, grooved brick, hypocaust, magistrate, architectural and archaeological research.*

Андрій ГЛУХЕНЬКИЙ
завідувач наукового відділу
«Троїцько-Іллінський монастир»,
Національний архітектурно-історичний
заповідник «Чернігів стародавній» (Чернігів)
misterko@ukr.net

СТЕПАН ПОДОБАЙЛО ЯК ЛИЦАР УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ТА КТИТОР ІЛЛІНСЬКОГО МОНАСТИРЯ

У запропонованій статті автором розглянута біографія видатного діяча першого періоду Української національної революції 1648–1676 рр., чернігівського полковника Степана Подобайла. Висвітлюються обставини реставрації у 1649 р. Іллінської церкви Чернігівського Іллінського монастиря на Болдиних горах за часів ігумена Зосими Тишевича. Досліджено архітектурні особливості відбудованих робіт, що були проведені в Іллінській церкві в середині XVII ст. Проаналізовано ктиторство козацької старшини як явище опікунства над духовними святинями українського народу.

Ключові слова: Іллінська церква, Іллінський монастир, чернігівський полковник Степан Подобайло, ігумен Зосима Тишевич та українська барокова архітектура.

20 вересня 2024 р. виповнилося 370 років від дня поховання у Іллінському монастирі чернігівського полковника Степана Подобайла. Ця ювілейна дата привертає увагу до цікавої постаті одного з видатних лицарів українського козацтва. Окрім того, на сьогодні дослідниками ще не достатньо проаналізовано життя і діяльність окремих чернігівських полковників доби Гетьманщини як ктиторів православних монастирів. Саме тому, метою цієї статті є дослідження діяльності чернігівського полковника Степана Подобайла як ктитора Іллінського монастиря. Також надзвичайно важливим елементом дослідження історії розвитку українського козацтва є вивчення діяльності окремих козацьких полковників, адже через життя конкретної людини можна більш ґрунтовно дослідити ті чи інші події.

Одним із таких козацьких полковників був Степан Данилович Подобайло (інколи зустрічається написання прізвища як Пободайло). Найімовірніше, він народився на початку XVII ст. у м. Носівка на Чернігівщині у родині підданого українського православного магната Адама Киселя – Данила Подобайла. Вірогідно, він мав селянське походження¹.

У 30-х рр. XVII ст. Степан Подобайло служив у драгунській хоругві Адама Киселя і вже тоді зарекомендував себе не тільки як хоробрий вояк, але й воєначальник. Коли між Річчю Посполитою та Московською державою вибухнула Смоленська війна 1632–1634 рр., то саме тоді він організував у складі військ князя Януша Радзивіла оборону Седнівської волості від московитів. Седнівський епізод посприяв подальшій військовій кар'єрі Степана Подобайла. Він певний час служив у гарнізоні Кодака (нині м. Дніпро), збудованого у 1635 р.²

Найважливішим переломним моментом у житті Степана Подобайла стали події, пов'язані із початком у 1648 р. Української національної революції. У той час він долучився до козацького війська під проводом Богдана Хмельницького і назавжди пов'язав своє подальше життя із військовою справою. Слід відзначити, що завдяки своїй хоробрості та мужності Степан Подобайло швидко посів одне з провідних місць серед

козацької старшини Лівобережної України і вже навесні 1649 р. брав активну участь у підготовці наступу українських військ на Білорусь³.

Підсумком українсько-польського воєнно-політичного протистояння зими–літа 1649 р. стало підписання 18 серпня 1649 р. Зборівського мирного договору між королем Речі Посполитої Яном II Казимиром, з одного боку, і Військом Запорозьким на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким, з іншого боку, та укладення Реєстру Війська Запорозького. У ньому значиться й Степан Подобайло в числі вищої старшини Чернігівського полку, а його прізвище йде другим після прізвища чернігівського полковника Мартина Небаби⁴. Це свідчить про його величезний авторитет і впливове становище.

Безумовно, у часи короткочасного мирного перепочинку Степан Подобайло відіграв важливу роль в укріпленні м. Чернігова та господарських справах. Про це у своєму літературному творі, відомому під назвою «Руно орошенне», повідомляє відомий церковний діяч та проповідник Дмитро (світське ім'я Данило) Туптало. Зокрема, він зазначав, що у 1649 р. «Божою поміччю церкву святого пророка Іллі, при ній і монастир, старанням і коштом благочестивого ктитора, пана Стефана Пободайли, колишнього полковника Чернігівського реставрував всесесний ієромонах Зосима Тишевич, ігумен того ж монастиря, за якого ігуменства в тому монастирі від церкви святого Іллі пророка, Іллінським названому»⁵. Науковець Володимир Руденок у монографії відзначає, що освячення відновленого монастиря співпало зі святом пророка Іллі та походом Чернігівського полку на р. Дніпро, де він мав заступити дорогу військам польного гетьмана литовського Януша Радзивілла. Це було не випадково, адже Ілля, в перекладі зі старовірської означає «Бог – моя сила» і це символізувало те, що цей пророк покликаний у небесні покровителі чернігівських козаків⁶.

Слід відзначити, що саме у цей час у другій половині XVII ст. українське козацтво дало новий поштовх ктиторству – опікунству над Божими храмами України. Зокрема, старшина Війська Запорозького і заможні козаки персонально опікувалися багатьма церквами і монастирями, офірували великі кошти на їх будівництво та розвиток⁷. Серед таких визначних діячів українського козацтва був і Степан Подобайло, який став ктито-ром Іллінського монастиря.

Про результати ремонтних робіт Іллінської церкви, проведених у середині XVII ст. на кошти чернігівського полковника Степана Подобайла у дослідників немає єдиної думки. Кандидат архітектури Андрій Карнабед вважав, що у 1649 р. добудували дві невеликі бані – над апсидою і над хорами і, таким чином, церква стала трибанною⁸. Натомість архітектор Маріоніла Говденко за матеріалами власних досліджень дійшла висновку, що перебудови Іллінської церкви середини XVII ст. полягали в розширенні храму шляхом прибудови до західного фасаду гранчастого об'єму на висоту і ширину давньоруської церкви. З цією метою розібрали давню західну стіну з порталом і баби-нець. Окрім того, на восьмигранному склепінні західної прибудови зведено баню та, щоб зберегти трибанну композицію церкви, було розібрано західну баню над нартексом. Таким чином, усі бані церкви стали багатозаломними, що характерно для епохи української барокової архітектури⁹.

Також, у 1996–1999 рр. наукові працівники Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» Ігор Ігнатенко та Андрій Василенко провели натурні дослідження Іллінської церкви. Вони з'ясували, що під час реставрації храму у 1649 р. було відновлено мурування апсиди майже на дві третини висоти та, можливо, перероблено склепіння¹⁰.

Узагальнюючи існуючі відомості, кандидат мистецтвознавства Анатолій Адруг відзначає, що найбільші відбудовчі роботи в Іллінській церкві були проведені в середині

XVII ст. Саме в результаті цих робіт ця пам'ятка архітектури отримала той вигляд, який в основному дійшов до наших днів. На його думку, головна мета згаданих робіт полягала у відновленні храму, тобто із вже раніше поруйнованої і відремонтованої споруди зробити діючу церкву згідно з вимогами свого часу. Для цього вимагалось, щоб відбудована споруда мала більшу площу. Залишки давньоруської будівлі не зносились, не руйнувались, а використовувались для зведення споруди XVII ст. Будівничі тактовно залишили давню планову побудову – тридільність. Вони тридільну споруду з однією банею доповнили ще двома банями – зі сходу й заходу. В результаті Іллінська церква стала тридільною з трьома банями і, таким чином, продовжила традицію українських дерев'яних церков¹¹. Отже, завдяки ктиторству чернігівського полковника Степана Подобайла було відреставровано та збережено для нащадків унікальну пам'ятку архітектури та духовну святиню українського народу – Іллінську церкву.

Компромісний Зборівський мирний договір викликав невдоволення з обох боків і тому вже на початку 1651 р. відновилися військові дії. На території Лівобережної України знову вибухнули антипольські повстання і Степан Подобайло брав у їх організації діяльну участь. У ході військових дій у липні 1651 р. під час битви під Ріпками загинув чернігівський полковник Мартин Небаба і після цього Степан Подобайло очолив Чернігівський полк. У цей важливий момент він вдало очолив оборону Сіверщини і відбив ворожий наступ на Чернігів. У 1652–1653 рр. Степан Подобайло виконував важливі обов'язки як чернігівський полковник та боронив рідний край від ворожих наступів¹². У вересні 1654 р. він на чолі свого полку брав участь в облозі Старого Бихова (нині м. Бихов Могильовської області, Білорусь), де й загинув¹³. У літописі Самійла Величка в зв'язку із загибеллю чернігівського полковника Степана Подобайла згадується, що: «його припроваджено до Чернігова і поховано 20 вересня в Іллінському Чернігівському монастирі, бо цей монастир, який багато років стояв після Батиєвого розору занедбаний, він – таки, Подобайло, і відновив своїм старанням та коштом»¹⁴.

Слід відзначити, що після 24 серпня 1991 р. у зв'язку із відновленням незалежності України значно зріс інтерес до важливих історичних постатей доби козацької держави Гетьманщини. Не опинився осторонь уваги з боку патріотичної громадськості і чернігівський полковник Степан Подобайло. Зокрема, 14 жовтня 1999 р. за ініціативи козацьких громадських організацій було встановлено пам'ятний камінь неподалік Іллінської церкви на пошану славного лицаря українського козацтва. На камені було зроблено напис, у якому зазначено, що: «20 вересня 1654 р. на території Іллінського монастиря був похований один з керівників національно-визвольного руху українського народу полковник Степан Подобайло ктитор цього монастиря».

Також неодноразово патріотична громадськість зверталася до органів місцевого самоврядування з пропозицією перейменування однієї із вулиць м. Чернігова на честь Степана Подобайла. Нарешті, під час дерусифікації назв вулиць м. Чернігова рішенням сесії Чернігівської міської ради від 8 лютого 2024 р. було перейменовано вулицю Олександра Матросова на вулицю Степана Подобайла. Таким чином, історична справедливість була відновлена і пошановано видатного сина українського народу.

Отже, розглянувши біографію видатного діяча першого періоду Української національної революції 1648–1676 рр. Степана Подобайла, ми дійшли висновку, що він був першим чернігівським полковником, який започаткував традицію ктиторства – опікунства над храмами та монастирями м. Чернігова. Надалі цю традицію продовжували й інші чернігівські полковники, серед яких найбільш помітну роль у цьому відіграли Василь Дунін-Борковський та Яків Лизогуб. Запровадивши цю традицію, вони дали гарний приклад для наслідування і сучасним меценатам та поціновувачам архітектурних пам'яток Чернігова.

¹ Мицик Ю.А. Степан Подобайло. *Полководці Війська Запорізького: історичні портрети:* у 2 кн. Київ, 2004. Кн. 2. С. 120.

² Мицик Ю.А. Подобайло (Пободайло) Стефан Данилович. URL: http://history.org.ua/?termin=Подобай_S (дата звернення: 15.10.2024).

³ Мицик Ю.А. Степан Подобайло. *Полководці Війська...* С. 124.

⁴ Реєстр Війська Запорозького 1649 року / упорядн. О.В. Тодійчук (гол. упорядн.), В.В. Страшко, Р.І. Осташ, Р.В. Майборода та ін. Київ, 1995. С. 475-476.

⁵ Дмитро Туптало. «Руно орошенное» / підгот. тексту, передм. та комент. О.Тарасенка. *Сіверянський літопис*. 2009. № 1. С. 34-35.

⁶ Руденок В., Новик Т. Антонієві печери Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря: 950 років: монографія / Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній». Чернігів, 2019. С. 55.

⁷ Гуржій О., Чухліб Т. Козацька Україна. Історія Гетьманської держави (XVII-XVIII ст.). Київ, 2023. С. 17.

⁸ Адруг А. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. Чернігів, 2008. С. 110.

⁹ Говденко М. Іллінська церква в Чернігові: історія та реставрація. *З історії Української реставрації:* додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України». Київ, 1996. С. 266-267.

¹⁰ Ігнатенко І., Василенко А. Нові дослідження Іллінської церкви в Чернігові. *Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність*. Тези наукових читань / Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній» Чернігів, 1999. С. 23.

¹¹ Адруг А. Архітектура Чернігова другої половини XVII... С. 112.

¹² Мицик Ю.А. Степан Подобайло. *Полководці Війська...* С. 131-134.

¹³ Мицик Ю.А. Подобайло (Пободайло) Стефан...

¹⁴ Величко С.В. Літопис: у 2-х т. / пер. з книжн. укр. мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука; відп. ред. О.В. Мишанич та ін. Київ, 1991. Т. 1. С. 148.

Andrii HLUHENKYI
head of the scientific department
«Holy Trinity Monastery of St Elias»,
Ancient Chernihiv National Architectural
and Historical Reserve (Chernihiv)
misterko@ukr.net

STEPAN PODOBAYLO AS A KNIGHT OF THE UKRAINIAN COSSATS AND FOUNDER OF THE ILLINSKYI MONASTERY

In the proposed article the author examines the biography of a prominent figure of the first period of the Ukrainian National Revolution of 1648-1676, Chernihiv Colonel Stepan Podobayl. The circumstances of the restoration in 1649 of the Church of St Elias of Chernihiv Illinskyi Monastery on the Boldyn Hills during the time of Abbot Zosyma Tyshevych are highlighted. The architectural features of the reconstruction works carried out in the Church of St Elias in the middle of the 17th century are studied. The endowment of the Cossack elders as a phenomenon of guardianship over the spiritual shrines of the Ukrainian people is analyzed.

Keywords: *the Church of St Elias, Illinskyi Monastery, Chernihiv Colonel Stepan Podobailo, Abbot Zosyma Tyshevych and Ukrainian Baroque architecture.*

Тетяна МИКОЛАЙКО

наукова співробітниця,

Національний архітектурно-історичний
заповідник «Чернігів стародавній» (Чернігів)

mikolaykot@ukr.net

ЧУДЕСА ІКОНИ ІЛЛІНСЬКОЇ БОГОРОДИЦІ ЯК ДЖЕРЕЛО СВІТСЬКОЇ ТА ДУХОВНОЇ ІСТОРІЇ ЧЕРНІГОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ТА XIX СТ.

У запропонованій статті авторкою зроблена спроба проаналізувати чудеса ікони Іллінської Богородиці, зібрані та записані відомим проповідником другої половини XVII ст. Дмитром Тупталом (Ростовським) у книзі «Руно орошенное», та дива-зцілення, записані в листах XIX ст. від різних людей, що зберігалися в бібліотеці Троїцького архієрейського дому. Звернено увагу на назви хвороб, з якими зверталися люди до ікони, у який спосіб зцілювалися (безпосереднє перебування біля ікони, дистанційне звернення у молитвах, через посередництво ченців чи батьків), який статус мали хворі, з якого населеного пункту України чи інших країн приїхали задля зцілення.

Ключові слова: Іллінська Богородиця, чудеса, Дмитро Туптало (Ростовський), «Руно орошенное», біснуваті та Чернігів.

Одним із найдавніших та найвизначніших монастирських комплексів в Україні є Троїцько-Іллінський монастир (XI–XVIII ст.), головною святинею якого, безперечно, слід вважати ікону Іллінської Богородиці. Святий образ Богородиці написано в 1658 р. для іконостаса перебудованої в бароковому стилі Іллінської церкви, що своєю чергою є найдавнішою архітектурною пам'яткою печерного комплексу цієї обителі. Це була найшанованіша чудотворна ікона не лише у м. Чернігові, в Україні, а й за її межами, і лідирувала за кількістю копій та списків серед інших чудотворних ікон на Чернігівщині.

До чудотворної ікони Іллінської Богородиці постійно прикута увага як вірян, так й істориків та мистецтвознавців. Найдавнішим побіжним згадуванням про ікону вважається інформація церковного історика та чернігівського архієпископа XIX ст. Філарета (Гумілевського)¹ під час опису історії Троїцько-Іллінського монастиря. Церковний та громадський діяч, історик Чернігівщини О. Єфімов теж оповідав історію монастиря та чудеса ікони Іллінської Богородиці у церковній періодиці Чернігівської єпархії кінця XIX – початку XX ст.² Про історію ікони Троїцько-Іллінської Богородиці та її жертводавців є публікація кандидатки історичних наук О. Травкіної³, а мистецький аналіз ікони надав мистецтвознавець А. Адруг⁴. Історію копій чудотворної Іллінської Богородиці висвітлила у своїй студії історик Н. Воробей⁵. Твір Дмитра Туптала (Ростовського) «Руно орошенное» проаналізовано істориком О. Тарасенком⁶, архієпископом Ігорем Ісиченком⁷ та іншими науковцями.

Первісна ікона Іллінської Богородиці була заввишки 1 аршин 5 вершків і завширшки 14,5 вершків – це приблизно 95×65 см⁸. Автор ікони – чернець цього ж монастиря Григорій (у чернецтві Геннадій) Дубенський, можливо, він народився у містечку Дубно (сучасна Рівненщина)⁹. «Малярем дубенським» назвав іконописця і Дмитро Туптало¹⁰.

Українець, церковний діяч, мислитель, поет, проповідник – Дмитро (світське ім'я Данило) Туптало, народився на Київщині у родині козацького сотника Сави Туптала. Батько проповідника – меценат Кирилівського монастиря (м. Київ), який фінансово підтримував Києво-Могилянську академію та Йорданський жіночий монастир (м. Київ), де його три доньки були черницями¹¹. Освіту Д. Туптало здобував у Києво-Могилянській академії у 1662–1665 рр. Чернечий постриг прийняв у віці 17 років у Кирилівському монастирі з іменем Дмитро у 1668 р., а через рік, у Каневі, його висвячено в диякони, тривалий час провів у Кирилівському монастирі¹². У травні 1675 р. Дмитра Туптала (у 24 роки) висвячено на ієромонаха в Густинському монастирі (біля м. Прилуки) архієпископом Чернігівським Лазарем Барановичем (архієпископ у 1657–1693 рр.). Пізніше архієпископ переконується у глибині та широті кругозору Дмитра та запрошує його виконувати обов'язки проповідника при Чернігівській архієрейській кафедрі в м. Чернігові, де проповідник перебував до 1677 р.¹³ У 1675–1700 рр. Дмитро Туптало проповідував у понад десяти храмах в Україні, Білорусі, Литві, на запрошення гетьмана І. Самойловича служив у м. Батурині (мешкав у Крупицькому монастирі під м. Батурин, де жив з 1679 р. до 1683 р. як ігумен)¹⁴. У 1684 р. Дмитро перемістився до Києво-Печерської лаври і розпочав роботу над найбільшим доробком – «Книги житій святих» («Четії Мінеї»), над якою працював упродовж 20 років. З 1697 р. – ігумен Чернігівського Єлецького монастиря, а в 1699 р. – архімандрит Спаського монастиря у м. Новгород-Сіверському¹⁵. На єпископа його висвячено в Москві 1701 р., а з 1702 р. він митрополит Ростовський і Ярославський. Помер Дмитро Туптало 28 жовтня 1709 р., похований (за його заповітом) у Спасо-Яковлівському монастирі. 22 березня 1757 р. Дмитра проголошено святим спеціально призначеною для цього комісією¹⁶.

З другої половини XVII ст. починається велика перебудова Іллінського монастиря – його центральна частина переноситься на захід. Будуються Введенська церква з трапезною (1677–1679 рр.), Троїцький собор (1679–1695 рр.), дзвіниця (зведена у 1775 р.). Зводиться дерев'яний міст з галереєю, який з'єднує два комплекси – Іллінський печерний та Троїцький, монастир найменується Троїцько-Іллінським¹⁷. 12 квітня 1695 р. освятили новозбудований Троїцький собор, і пізніше перенесено до нього чудотворну ікону Іллінську, яку вже називають Троїцько-Іллінською¹⁸. До XX ст. ікона знаходилася в Троїцькому соборі м. Чернігова. Сьогодні доля оригіналу невідома¹⁹.

Прославив ікону Іллінської Богородиці молодий проповідник Дмитро Туптало, зібравши та впорядкувавши матеріали про чудеса від ікони, створив літературний твір, відомий під назвою «Руно орошенное». Пропозицію укласти такий збірник Дмитро отримав від Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича в 1675 р., який планував відновити престиж українських монастирів після польського панування, довести їхню святість. Через два роки роботу над книгою завершено, у Новгород-Сіверській друкарні опубліковано книгу «Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Маріи» (1677 р.) (згодом друкується під назвою «Руно орошенное»). Існує думка, що вперше цей твір надруковано в 1680 р., але в бібліотеках України, Росії жодного примірника цього року не знайдено. Відомо, що з 1683 по 1702 року книгу «Руно орошенное» видавали шість разів – 1683 р., 1689 р., 1691 р., 1696 р., 1696 р., 1697 р., 1702 р. – всі у м. Чернігові²⁰, у друкарні, що працювала на території Троїцько-Іллінського монастиря.

Книга стала бестселером того часу завдяки популярності Дмитра Туптала як гарного проповідника. «Муж прекрасний, муж по-справжньому чесний», – так Дмитра Туп-

тала словесно змалював папський нунцій-єзуїт²¹. «Руно орошенное» – дебютна книга Дмитра Туптала. У передмові до твору автор пояснив, чому така назва: руно – це Свята Богородиця, орошенное – це маленькі бесіди та моралі (настанови), у яких слова Господа, і вони подібні до роси та дощу²². У праці зібрані всі відомі чудеса від Іллінської Богородиці. З 1658 р. до 1662 р. не збереглося відомостей про чудеса²³, бо, як зазначив автор у передмові до видання 1677 р., ченці не записували чудеса, лише пам'ятали та розповідали про них, але ж пам'ять людська дуже коротка, і не записане, з часом, з пам'яті людської виходить²⁴.

У першому виданні 1677 р. описано 24 чуда відповідно до кількості годин у добі. Така кількість оповідей обумовлена історією про одного священника Нивирнійської церкви, який, перебуваючи у тяжкому стані, дав доручення дзвонарю кожної години (вдень і вночі) бити в дзвін, читати молитву і промовляти звернення до Богородиці: «Радуйся обрадованная!» За такий подвиг явилася йому Богородиця і зцілила від хвороби. Так, наслідуючи того священника, Димирій Туптало описав чудеса від ікони Іллінської Богородиці²⁵.

Проаналізувавши інформацію, описану у творі «Руно орошенное» та чудеса-зцілення, записані від різних людей у листах ХІХ ст., що зберігалися у бібліотеці Троїцького архієрейського дому²⁶ та опубліковані у Чернігівських єпархіальних відомостях дослідником, протоієреєм О. Єфімовим, можемо нарахувати 71 особу (підрахунки автора, можлива похибка +- 1 – Т. М.), яка отримала зцілення від ікони. З них 46 чоловіків, 18 жінок і 7 дітей.

З відомих записаних чудес-зцілень можна виділити назви хвороб, від яких страждали люди, або описувався недуг без конкретної назви. Наприклад, дифтерію у ХІХ ст. називали «дифтеритом», знали вже про жовтуху (жовтяниця), лікувалися від лихоманки, сліпоті (наприклад, «осліпла правим оком»), втраті зору (повністю незряча людина), віспи, німоти, радикуліту, кульгавості, язв на тілі. Ревматизм зустрічається під назвою «гостець»²⁷, на яку хворіла два роки Анна Розсудовська (15 чудо з «Руно орошенное». Далі номер чуда – Т. М.), хоча цю хворобу ототожнюють з ковтуном (запалення сальних залоз на голові). Про ці хвороби писав французький інженер Гійом Левассер де Боплан, описуючи медицину козаків. Він зазначав, що хворі на цю недугу (яку французи називають «ковтун») відчувають такі сильні болі в усіх нервах, що безперервно кричать, вони ніби паралізовані. Через рік, найчастіше вночі, у таких хворих сильно пітніє голова, що вранці усе волосся виявляється склеєним в одне широке пасмо, схоже на хвіст тріски. З цієї миті хворий відчуває велике полегшення, а через кілька днів одужує і відчуває себе здоровішим, ніж будь-коли, якби не гідке на вигляд волосся, яке не можна розчесати. Зрізати таке волосся не можна, бо та рідина, що виділяється через пори волосся, буде стікати по голові і може потрапити в очі, що призведе до сліпоті²⁸. Параліч – «розслаблення», чи проблеми з хребтом описували як «скорчена і не може випрямитися», навіть є опис про воскресіння мертвої дитини (24 чудо).

Найбільше випадків зцілення «біснுவатих», або, як називали цю хворобу «бісівське наслання», чи давали характеристику хворобі: «мучив дух нечистий», «збожеволів», «мучила сила бісівська», «мав дух лукавого», «помутніння розуму», «страждання від страхів бісівських». Досить цікавим є опис 3-го чуда за 17 травня 1693 р. про зцілення дівчини на ім'я Ганна з м. Чернігова: «злий дух мучив» – часом її судомило, мінялася на обличчі, вимовляла непристойні слова. У такому стані, зв'язаною ланцюгами її при-

вели до Іллінського печерного монастиря і завели у печеру преподобного Антонія, де вона розірвала ланцюги та втекла. Дівчину спіймали і знову привели до монастиря, закрили у церкві, з якої вона втекла через вікно (мабуть, мова про Іллінську церкву – Т. М.), але її знову піймали, ще міцніше зв'язали і стерегли. Сім днів мучив її «злий дух», аж до заспокоєння (зцілення)²⁹. В 11-му чуді, описаному в «Руно орошенное», є інформація про чернігівця Кліма, якого привели до монастиря і прив'язали до стовпа в печері преподобного Антонія, де він «звільнився від біса»³⁰.

Близьким до попередньої хвороби було «помутніння розуму», чи «розлад розумових здібностей». Такою хворобою один місяць страждала Ольга Стальнова (м. Чернігів, 1874 р.), вона говорила непристойні слова та виконувала такі ж рухи тілом³¹. Ця інформація про зцілення відома з рукописних листів, опублікованих О. Єфімовим у місцевій періодиці, Чернігівських єпархіальних відомостях.

Зазвичай, вважалося, що зверталися до ікон чи їздили до святих місць, щоб вилікуватися від хвороб, люди, які не мали коштів на професійного лікаря, бідні і прості – це ті чесноти, що допомагають людям стати об'єктом чуда. Записані чудеса-зцілення дають інформують про людей різного статусу, професій, які просили зцілення біля ікони Іллінської Богородиці. Так, у доповненні до 2-го чуда (1687 р.) описується зцілення від хвороби (тіло опухло) генерального обозного Війська Запорозького Василя Дуніна-Борковського³². Ще одне чудо, що сталося з чернігівським обозним згадує у статті науковиця О. Травкіна³³, зокрема інформація про зцілення обозного від бездітності, вміщена в книзі «Полуустав» (1703 р.). Відновився зір та вилікувалася від віспи Марія, дочка Леонтія Полуботка (13 чудо), дружина шляхтича з прізвиськом Пенський вилікувала ноги, почала сама ходити (4 чудо), у дочки чернігівського бурмиистра (міський голова) Павла Клевца відновився зір після двох суботніх акафістів, на яких була присутня (14 чудо).

У чудодійну силу, що йде від ікони, особливо вірили священнослужителі, їх родини, ченці. Відомо про зцілення двох черниць П'ятницького монастиря (м. Чернігів) та ієромонаха Антонія з Іллінського печерного монастиря від «страхів бісівських та помутніння розуму», Лаврентія Гавловського, ієромонаха Київського Братського монастиря та Євпраксії, черниці Кловського монастиря (м. Київ, зруйнований у 1240 р.), які вилікувалися від різних складних хвороб.

На противагу людям, близьким до церкви, у силу ікони вірили люди, які «вели спартанський спосіб життя», – військові. Так, наприклад, родина капітана Андрія Рачкевича, яка за віросповіданням була католицькою, жила в чернігівському замку, мала доньку, німу та сліпу від народження. Батьки принесли дитину в критичному стані до Іллінського монастиря (це була остання надія) і поклали її перед іконою, де під час читання акафісту Богородиці дитя подало голос і руками почало терти очі (7 чудо). Про чудо-зцілення від ікони Іллінської Богородиці повідомляється у листі на адресу ієромонаха Троїцького монастиря Варлаама від штабс-капітана Миколи Ніколаєва (25 березня 1899 р.) із м. Свеаборг (Фінляндія). За словами військового, він двічі вижив завдяки цілющій дії чудотворної Чернігівської ікони Богородиці, до якої звертався з молитвою у критичному стані при тяжкій хворобі і при великій втраті крові, коли лікарі вже не давали надії на покращення його здоров'я і усі надії були на Бога. У двох випадках, коли він молився перед іконою, то помітив, як змінювався образ Богородиці, – світлішав і випромінював добро³⁴.

Серед відомих та статусних людей, які зцілилися від ікони багато було звичайних людей різних за статусом та професією. Так, відомо про зцілення москаля – Івана Павловича, барабанщика Гаврилової сотні, шевця з м. Чернігова, Адама – отамана гармашського, чернігівського полку, цирульника Олександра³⁵, чернігівського обивателя Павла Домонтовича (17 чудо), жебрака (22 чудо).

Часто умовою, за якою ставалося чудо-зцілення, було безпосереднє перебування хворої людини біля ікони в Іллінському печерному монастирі під час читання Акафіста Богородиці, чи приносили ікону додому, як у випадку з племінницею чернігівського купця Я.С., Ольгою Стальновою (чудо 16 квітня 1874 р.), тоді ієромонах (імовірно, з Троїцького монастиря – *Т.М.*) прочитав молебень до Пресвятої Богородиці з освяченням води³⁶. У цьому випадку ієромонах виконував роль посередника між хворою та Богородицею, тому такими могли бути батьки, які приходили до ікони з молитвою (18; 21 чудо), або образ Богородиці приходив у снах, як до сина вдови капітана Л.М. Іващенко, яка під час молитви за здоров'я сина думками перенеслася до чудотворної ікони Іллінської Богородиці. Про це вона написала в листі священнику Троїцького архієрейського дому (2 квітня 1898 р.), де переповіла сон її сина: «Коли він спав, йому стало важко дихати, він почав кликати на допомогу Богородицю, і у сні два янгола, через вікно внесли ікону та поставили йому на груди, Богородиця простягла руки перехрестила і сказала: «Будь здоровий». Після цього янголи забрали ікону і вилетіли разом з іконою»³⁷. Схожого листа на ім'я настоятеля Троїцького монастиря надіслав учитель Павло Самбор з с. Каллістратове, Томської губернії, де він описує, як йому уві сні явилася ікона Богородиці, з очей у неї текли сльози, після того, як він перехрестився і поцілував ікону, сказав своїй дружині поставити ікону на божницю, бо вона свята, прокинувся. Це сталося 10 травня 1903 р. Після цього чоловік шукав ікону у Києво-Печерській лаврі, а потім дізнався, що вона у м. Чернігові в Троїцькому соборі, та надіслав ще одного листа в єпархію, з проханням надіслати йому копію чудотворної ікони³⁸.

Міщанин з м. Ромни (Сумська обл.) зцілювався від лихоманки не лише особистою присутністю біля ікони, а ще й випив воду, якою омивали ікону Іллінської Богородиці (16 червня 1865 р.)³⁹. Зверталися до ікони Іллінської Богородиці дистанційно – читали молитву подумки і просили допомоги, даючи обітницю, як Агафія з смт. Сосниці (Чернігівщина) дала обітницю після зцілення прийти пішки до монастиря і поклонитися святому образу. Так, 26 серпня 1676 р. про це записано у чуді 20-му, де згадується і про коралове намисто з сімома срібними хрестиками та дві срібні таблички, які Агафія принесла іконі як подяку за зцілення. Жебрак Стефан, який жив біля воріт Іллінського монастиря, не міг ходити, просив милостиню та просив допомоги у Богородиці з обітницею, що буде працювати в обителі (22 чудо). Штабс-капітан із Свеаборга (Фінляндія) разом з листом-подякою, що він повірив у чудодійні сили ікони, надіслав три рублі на лампадну олію⁴⁰.

Зцілення дітей ставалися через посередництво батьків, які молилися біля ікони чи приносили дітей до Іллінської церкви, коли читали Акафіст Іллінській Богородиці. Так зцілювалися діти від сліпоти та німоти (7; 14 чудо), від лихоманки (18 чудо; запис 1898 р.)⁴¹. У с. Яриловичі (Чернігівська обл.) сталося чудо-воскресіння 12-річного хлопчика, який раптово помер. Батькам цієї дитини ієромонах Варфоломей з Іллінського монастиря порадив молитися Богородиці, просити оживити його і дати обітницю

поклонитися чудотворній іконі (24 чудо). Чудеса за 1694 р. – 17 липня описується зцілення немовляти, якого принесла мати в Іллінський монастир, бо не знала, як лікувати дитину, яка сильно кричала від болю. Дитину залишили в монастирі з проханням, як помре, то ченці мали б похоронити. Три дні безперервно ченці молилися над немовлям і прийшло зцілення, після чого хлопець залишився у монастирі до повноліття; 29 липня підліток на ім'я Карпо з с. Петрушин (Чернігівський р-н) страждав від злого духа, бив тварин, людей, намагався вчинити самогубство, два рази його привозили в Іллінський монастир до ікони, лише за другим разом він залишився на сім днів і отримав заспокоєння. У вдячність за зцілення хлопець залишився на півтора роки у монастирі, служив паламарем⁴².

Безперечно, до ікони приходили паломники з різних регіонів України та сусідніх держав, а ті, хто зцілювався біля ікони, за вище проаналізованими джерелами, найбільша частина – це жителі м. Чернігова. Люди приходили з невеликих селищ міського типу: Седнів, Сосниця, Короп; значна частина хворих із сільської місцевості, це села: Жавинка, Халявин, Чорторійськ, Яриловичі, Количівка. Були представники із сусідніх областей – Сумська обл., м. Київ, або вказували із Поліських країв, із сучасної Білорусі (Гомельська обл., Брагинський та Мозирський р-ни), Фінляндії (м. Свеаборг).

Таким чином, аналізуючи збірник чудес Іллінської Богородиці «Руно орошенное» та листи з розповідями про зцілення, які надходили до Троїцького архієрейського дому, можна вивчати історію не лише духовну, а й світську. Це переконливо доводить, що люди покладалися на те, що «лікує те, у що віриш», наприклад, у силу ікони – це так званий ефект плацебо. З опрацьованої інформації можна виділити назви хвороб, про які знали у другій половині XVII–XIX ст., частина з них і сьогодні так зветься, а були й такі, як «гостец», сучасна назва – ревматизм, чи мало відома сьогодні хвороба «ковтун» – це запалення сальних залоз на голові. Цікава інформація про біснуватих (психічно хворих), а саме те, як хвороба проявлялася та як її лікували. Ціннішим є факт, що зверталися по допомогу не лише прості люди, а й представники вищого класу (козацька старшина, військові, купці, чиновники), і це були не лише чернігівці, а й люди, які приїздили з інших регіонів та держав.

¹ Историко-статистическое описание Черниговской епархии: в 7 кн. Кн. 2. Черниговский Арх. дом. духовная семинария и училище. Чернигов, 1873. С. 30.

² Ефимов А. Черниговская-Ильинская чудотворная икона Божией Матери. *Прибавление к Черниг. епарх. изв.*: Ч. неоф. 1906. № 19. С. 651-622.

³ Травкіна О. Чудотворна ікона «Троїцько-Іллінська Богородиця» та її жертводавці. *Сіверщина в історії України*. 2024. № 17. С. 48-56.

⁴ Адруг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століття. Чернігів, 2013. 182 с.

⁵ Воробей Н. Прославлення чудотворної ікони Іллінської Богоматері у XIX – на початку XX ст. (за матеріалами «Черниговских епархиальных известий»). *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 33-40.

⁶ Тарасенко О. Образ гетьмана Івана Мазепи у панегірику з твору «Руно орошенное». *Сіверянський літопис*. 2009. № 6. С. 80-82.

⁷ Ісіченко І. «Руно орошенное» в метафоричній стратегії свт. Димитрія Туптала. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 211-223.

- ⁸ Шангин И. Сказание о чудотворной иконе Божией Матери Черниговско-Ильинской. *Прибавление к Черниг. епарх. изв.*: Ч. неоф. 1874. № 23. С. 592-604; № 24. С. 643-651.
- ⁹ Травкіна О. Сакральні образи Чернігівщини. *Волинська ікона: дослідження та реставрація: наук. зб. Матеріали ХХVІІІ міжнародної наукової конференції* (Луцьк, 21-22 жовт. 2021 р.) Луцьк, 2021. Вип. 28. С. 83-90.
- ¹⁰ Адруг А. Живопис Чернігова другої... С. 59.
- ¹¹ Костенко А. Цінності під час Руїни: досвід українського святого Димитрія Туптала. *Український тиждень*. 2023. 6 грудня. URL: <https://tyzhden.ua/tsinnosti-pid-chas-ruiny-dosvid-ukrainsko-ho-sviato-ho-dymytrii-a-tuptala/> (дата звернення: 11.07.2024).
- ¹² Архімандрит Рафаїл (Турконян) Димитрій Туптало, митрополит ростовський та його «Четії Мінеї». URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d980af1c-cd7f-41ff-b198-1fbf59589767/content> (дата звернення: 06.07. 2024 р.).
- ¹³ Туптало Данило Савич. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/bio/printit.php?tid=1873> (дата звернення: 21 липня 2024 р.).
- ¹⁴ Костенко А. Цінності під час Руїни: досвід українського святого Димитрія Туптала. *Український тиждень*. 2023. 6 грудня. URL: <https://tyzhden.ua/tsinnosti-pid-chas-ruiny-dosvid-ukrainsko-ho-sviato-ho-dymytrii-a-tuptala/> (дата звернення: 11.07.2024).
- ¹⁵ Стратій Я. Дмитро Туптало. *Філософська думка в Україні: біобібліогр. словник* / авт. кол.: В.С. Горський, М.Л. Ткачук, В.М. Нічик та ін. Київ, 2002. С. 196-197. URL: <http://litopys.org.ua/fdm/fdm58.htm> (дата звернення: 28.07.2024).
- ¹⁶ Архімандрит Рафаїл (Турконяк) Димитрій Туптало...
- ¹⁷ Ікони іконостасів Іллінської церкви та Троїцького собору м. Чернігова. [Каталог]. Чернігів, 2009. С. 12.
- ¹⁸ Ефимов А. Черниговская-Ильинская чудотворная икона Божией Матери. *Прибавление к Черниг. епарх. изв.*: Ч. неоф. 1906. № 13. С. 410.
- ¹⁹ Адруг А. Живопис Чернігова другої половини ХVІІ... С. 60.
- ²⁰ Савченко І. Чудеса від Ікони Божої Матері Іллінської у літературній обробці Димитрія Ростовського (Туптала). *Сіверянський літопис*. 2000. № 2. С. 33.
- ²¹ Димитрій Ростовський – українець, син козацького сотника. URL: https://galinfo.com.ua/blogs/dymytriy_rostovskyu__ukrainets_syn_kozatskogo_sotnyka_297043.html#google_vignette (дата звернення: 11.07. 2024).
- ²² Святитель Димитрий (Туптало), митрополит Ростовский. «Руно орошенное». URL: <https://bookchain.ai/read/sv-dimitriy-rostovskiy/runo-oroshennoe/3150> (дата звернення: 27.08.2024).
- ²³ Ефимов А. Черниговская-Ильинская чудотворная икона Божией Матери. *Прибавление к Черниг. епарх. изв.*: Ч. неоф. 1906. № 14. С. 451-454.
- ²⁴ Савченко І. Чудеса від Ікони Божої Матері... С. 42-48.
- ²⁵ Руно Орошенное: беседы и поучения, сост. свт. Димитрием Ростовским в похвалу Пресвятой Богородицы, явившей в ХVІІ веке в Чернигове чудеса исцелений при образе Своем Ильинском, окропленном Божественной росой. Санкт-Петербург, 2003. 231 с. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Dmitrij_Rostovskij/runo-oroshennoe/25_5 (дата звернення: 27.08.2024).
- ²⁶ Ефимов А. Черниговская-Ильинская чудотворная икона Божией Матери. *Прибавление к Черниг. епарх. изв.*: Ч. неоф. 1906. № 19. С. 651-658.
- ²⁷ Словарь української мови: в 4-х тт. / за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907-1909. Т. 1. С. 318.
- ²⁸ Боплан Г. Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. Київ, 1990. С. 301-302.
- ²⁹ Ефимов А. Черниговская-Ильинская... *Прибавление к Черниг. епарх.*... 1906. № 19. С. 619.
- ³⁰ Руно Орошенное: беседы и поучения... URL: https://azbyka.ru/otechnik/Dmitrij_Rostovskij/runo-oroshennoe/11 (дата звернення: 27.08.2024).

- ³¹ Ефимов А. Черниговская-Ильинская чудотворная икона Божией Матери. *Прибавление к Черниг. епарх.изв.*: Ч. неоф. 1906. № 9. С. 150-159.
- ³² Ефимов А. Черниговская-Ильинская чудотворная икона Божией Матери. *Прибавление к Черниг. епарх.изв.*: Ч. неоф. 1878. № 9. С. 156.
- ³³ Травкіна О. Чудотворна ікона «Троїцько-Іллінська Богородиця» та її жертводавцю *Сіверщина в історії України*. 2024. Вип. 17. С. 48-56.
- ³⁴ Ефимов А. Черниговская-Ильинская чудотворная икона Божией Матери. *Прибавление к Черниг. епарх.изв.*: Ч. неоф. 1906. № 21. С. 696.
- ³⁵ Руно Орошенное: беседы и поучения... URL: https://azbyka.ru/otechnik/Dmitrij_Rostovskij/gupo-oroshennoe/ (дата звернення 10 вересня 2024 р.).
- ³⁶ Ефимов А. Черниговская-Ильинская чудотворная икона Божией Матери. *Прибавление к Черниг. епарх.изв.*: Ч. неоф. 1906. № 9. С. 157-159.
- ³⁷ Ефимов А. Черниговская-Ильинская чудотворная икона Божией Матери. *Прибавление к Черниг. епарх.изв.*: Ч. неоф. 1906. № 21. С. 694.
- ³⁸ Там само. С. 692
- ³⁹ Там само. С. 690.
- ⁴⁰ Там само. С. 696.
- ⁴¹ Там само. С. 694.
- ⁴² Ефимов А. Черниговская-Ильинская чудотворная... *Прибавление к Черниг. епарх...* 1906. № 19. С. 620-621.

Tetiana MYKOLAIKO

research associate,
Ancient Chernihiv National Architectural
and Historical Reserve (Chernihiv)
mikolaykot@ukr.net

MIRACLES OF THE ICON ILLINSKA MOTHER OF GOD AS A SOURCE OF THE SECULAR AND SPIRITUAL HISTORY OF CHERNIHIV IN THE SECOND HALF OF THE 17TH AND 19TH CENTURIES

In the proposed article, the author attempts to analyze the miracles of the icon Illinska Mother of God, collected and recorded by a famous preacher of the second half of the 17th century Dymytrii Tuptalo (Rostovskyi) in the book «The Watered Fleece» and the miracles of healing recorded in letters of the 19th century from different people that were stored in the library of the Holy Trinity Bishop's House. Attention is drawn to the names of the diseases with which people appeal to the icon, the way they were healed (direct presence at the icon, remote prayers, through the intermediation of monks or parents), the status of the patients, and the place of residence of the patients from Ukraine or other countries.

Keywords: *Illinska Mother of God, miracles, Dymytrii Tuptalo (Rostovskyi), «The Watered Fleece», possessed and Chernihiv.*

Світлана СКРУХА
наукова співробітниця
відділу історії Берестецької битви,
Національний історико-меморіальний
заповідник «Поле Берестецької битви» (с. Плюшева)
scruha@ukr.net

ЗНАЧЕННЯ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО СОЮЗУ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО І КРИМСЬКОГО ХАНА ІСЛАМ-ГІРЕЯ ІІ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ У ЗБОРІВСЬКІЙ ТА БЕРЕСТЕЦЬКІЙ БИТВАХ

У пропонованій статті розглянуто причини укладення військово-політичного союзу 1648 р. між гетьманом козацько-селянського війська Б. Хмельницьким та кримським ханом Іслам-Гіреєм ІІІ, його значення та наслідки у битвах під Зборовом 1649 р. та Берестечком 1651 р.

Ключові слова: *гетьман Богдан Хмельницький, Кримське ханство, хан Іслам-Гірей ІІІ, Зборівська угода, битва під Берестечком, військово-політичний союз, союзник та зрада.*

У сучасній історіографії Української національно-визвольної війни середини XVII ст. важливе місце займає оцінка військового союзу, укладеного 1648 р. між гетьманом козацько-селянського війська Богданом Хмельницьким та кримським ханом Іслам-Гіреєм ІІІ, правління якого співпало з епохою Хмельниччини.

Цілком зрозуміло, що у цей період для України і для Криму об'єктивні умови на політичній арені часто складалися так, що їхні інтереси або частково збігалися, і це зумовлювало їх взаємодію, або були різко суперечливими, і тоді кожна сторона діяла виключно у власних інтересах¹. Але сусідство і союз з Кримом переважно дорого обходилися Україні, яка особливо страждала від татарських грабунків. Лише за період з середини XV ст. до середини XVI ст. татари спустошували Україну 86 разів, щоразу забираючи у полон до кількох десятків тисяч бранців, а татарські орди, домагаючись данини, грабували також землі Литви, Польщі та Московії (важливе місце в економіці Кримського ханства в той час займала торгівля ясиром – людьми та майном). Одночасно кримські хани чудово розуміли значення для сусідів своїх коротких руйнівних вилазок. Вони охоче користувалися таким інструментом у своїй зовнішній політиці по відношенню до багатьох своїх сусідів, тому що знали, що дрібні набіги є дієвим важелем тиску на сусіда, але загрози самому існуванню цього сусіда вони не несуть².

До середини XVII ст. в українських землях, які були у володінні Речі Посполитої, напади кримської та буджацької орд через свою частоту і руйнівну силу, перетворилися у справжнє національне лихо. Тому широкі верстви українського народу сприймали союз з Кримським ханством з невдоволенням. Проте, не зважаючи ні на що, гетьман Б. Хмельницький керувався вищими політичними інтересами та вперто прагнув цього союзу³.

Пояснюючи свій політичний крок, гетьман говорив, що «... в такий час православні християни мусять задля звільнення православної віри від польських і єретичних рук вести з татарами братство»⁴. Отже, головною причиною союзу та порозуміння з Кримом для Богдана Хмельницького була мета мати його на боці України, а не на стороні ворожої до неї Речі Посполитої. Адже Кримське ханство перебувало у порівняно вигіднішій стратегічній ситуації, ніж інші держави того часу, і залишалось могутньою та грізною військовою силою.

Окрім того, міжнародний воєнно-політичний договір України з Кримським ханством передбачав не лише надання взаємної збройної допомоги проти ворогів, але й також ставав актом, який підтверджував суверенну дипломатичну діяльність Б. Хмельницького, незалежну від польського короля, та був атрибутом державності, яку, власне, і прагнуло здобути українське козацтво на даному етапі боротьби з Річчю Посполитою⁵.

Якими ж інтересами керувалося Кримське ханство, укладаючи союз з українським козацтвом? І чому Б. Хмельницький, уклавши такий союз, дозволяв татарським ордам надалі спустошувати українські землі?

У першу чергу, Кримське ханство завжди було грізною силою для всіх своїх сусідів, тоді як йому самому ніхто серйозно не загрожував. Крим успішно міг дати відсіч кожному з своїх північних сусідів окремо, але, якби вони усі об'єдналися проти нього одночасно, шансів вистояти у Криму не було б. Чи не тому Кримське ханство на такий випадок також шукало собі союзників і досить успішно знайшло їх в особі українського козацтва, вороже налаштованого проти Речі Посполитої.

Проте свій виважений крок до союзу з українським козацтвом Крим зробив не лише заради наживи у вигляді тисяч невільників, які часто ставали йому платою за участь у козацьких битвах (ясир у землях України Крим успішно збирав і без всяких спілок та зобов'язань зі свого боку). Крим втрутився в козацький бунт лише тому, що прагнув запобігти можливому антикримському союзу Польщі та Москви та їх зміцненню. Підтримка ханом козацького повстання, яке спалахнуло так вчасно для Криму, дозволяла міцно зв'язати руки королю Речі Посполитої і примусити його забути про будь-які наступальні плани щодо Криму⁶.

Що ж стосується приїзду послів Б. Хмельницького до ханського двору 1648 р. та прохання про військову допомогу, то їх Іслам-Гірей III пояснював і сприймав як цілком зрозумілу і незаперечну для нього істину: гетьман Б. Хмельницький із усією підвладною йому територією переходить у васальну залежність від польського короля до хана, тобто визнає себе ханським підданим. В очах хана Іслам-Гірея III це було нічим іншим, як переходом козацької України під владу Криму. Тим більше, що Крим вважав, що має усі «історичні права» на українські землі – на тій підставі, що над цими землями колись панувала Золота Орда, а Крим вважав себе її правонаступником. А тому і мав право збирати на цих землях ясир.

Таким чином, надавши підтримку бунтівним козакам, Крим випередив можливість польсько-московського наступу, і у ролі того, хто обороняється, опинився не Крим, а вже сама Польща. І цьому дуже посприяли й бойові успіхи козаків, посилені кримською кіннотою⁷.

Отже, завдяки союзу з Кримом, козацтво отримало істотну військову підтримку у вигляді татарської кінноти та перевагу над противником і здобуло блискучі перемоги над польсько-шляхетськими військами в битвах під Жовтими Водами, Корсунем та Пи-

лявцями. Проте у Зборівській кампанії 1649 р. та у битві під Берестечком 1651 р. цей союз став для українського війська фатальним: зрада кримського хана Іслам-Гірея III різко змінила хід подій в нашій історії. Чому ж саме під Зборовом та Берестечком хан Іслам-Гірей III перетворився з союзника на відвертого противника Б. Хмельницького?

На відміну від битв під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями, де шляхетські війська очолювали коронні та польні гетьмани, головнокомандувачем польсько-шляхетської армії у битвах під Зборовом та Берестечком був сам король Ян Казимир.

У битві під Зборовом 1649 р., коли обложене польське військо опинилося у безнадійному становищі, а Річ Посполита постала перед загрозою цілковитого знищення, і Б. Хмельницький міг диктувати свої умови та вимоги польському королю, хан Іслам-Гірей перейшов на бік короля. Хмельницький змушений був припинити війну й почати переговори з королем – інакше татари виступили б проти нього. Таким чином, татари перешкодили українському гетьману здійснити намір – розгромити збройні сили Польщі й остаточно визволити Україну від іноземного панування⁸. В результаті, укладена 8 серпня 1649 р. між гетьманом України Богданом Хмельницьким і польським королем Яном Казимиром Зборівська угода не закріпила і не відобразила результатів найвищих військових досягнень та поривів українського народу, тому що не принесла йому визволення ні від соціально-економічного, ні від політичного гніту⁹. Важко не погодитися з М. Грушевським, який назвав Зборівську угоду катастрофою, яка «розчарувала народні маси, знеохотила і утопила їх... Се ж не були вояки з ремесла, а в переважній більшості хлібороби, селянство, що повстанням хотіли збутися панської і польської неволі, стати хазяїном своєї праці...»¹⁰. О. Субтельний також вказував, що у Зборівській угоді козацькою верхівкою, в т. ч. й самим Б. Хмельницьким було проігноровано інтереси українського селянства, яке прагнуло цілковитого знищення кріпацтва, тому що це підірвало б ту соціально-економічну систему, в якій козацька еліта займала панівне становище¹¹. Тобто, прийняття умов і підписання Зборівської угоди було великою несправедливістю щодо більшості населення України.

Але саме зрада кримського хана Іслам-Гірея III під Зборовом не дала довести Б. Хмельницькому справу до переможного кінця. Проте така поведінка хана цілком вписувалася і у споконвічну стратегію кримських еліт і в стереотипи мислення, притаманні тогочасній епосі. Поява міцної Української держави аж ніяк не входила в плани кримського ханату, бо руйнувала звичайний розклад сил на Степовому Кордоні Європи. Бахчисарай і далі хотів використовувати почергове ослаблення позицій Речі Посполитої і Московії. Кримським інтересам також шкодило надмірне зміцнення позицій Б. Хмельницького¹².

«Не знаєш міри, короля, свого пана, хочеш знищити, держава якого і так вже достатньо сплюндрована,» – відверто говорив Іслам-Гірей українському гетьманові, коли той під Зборовом гнівно закидав йому порушення присяги. До всього, попри тривалу історію письмових визнань Кримом претензій козаків на місце в закритому клубі соціальних еліт, хан відмовляв Б. Хмельницькому у праві належати до кола легітимних правителів і бути своїм «братом». З цих міркувань він не міг погодитися на остаточний розгром простолюдином і королівським підданим війська легітимного володаря і зверхника – Яна Казимира. Така ціннісна установка дається взнаки й пізніше у битві під Берестечком 1651 р.¹³

Відомо, що й напередодні Берестецької битви хан Іслам-Гірей III не дуже поспішав на допомогу, але вимагав від гетьмана не розпочинати воєнних дій проти короля до прибуття кримського війська¹⁴. Власне, головною причиною, чому Б. Хмельницький не

скористався сприятливими нагодами вдарити по коронному війську було тихе саботування кампанії 1651 р. кримським ханом. Саме позиція та поведінка хана у травні 1651 р. завадила Б. Хмельницькому швидкими темпами прибути під Сокаль і скористатися повільним згуродженням основних королівських сил для раптового удару по них¹⁵.

Багато представників вищої знаті з оточення хана Іслам-Гірея III не бажали ні руйнування Речі Посполитої, ні війни з нею і вважали, що між Польщею та Кримом мир був цілком можливим. З листування перекопського бея Субхан-Кази та коронного гетьмана М. Потоцького напередодні Берестецької битви дізнаємося, що сам нуреддин-султан також прагнув і по-всякому сприяв налагодженню контактів між Яном Казимиром та Іслам-Гіреєм III¹⁶.

Під час подій Берестецької битви, 30 червня 1651 р. хан Іслам-Гірей III, побачивши добре озброєне польсько-шляхетське військо та всю зброю, послав до короля сказати, що він прийшов не для війни, а для укладення договору з козаками і Річчю Посполитою. І, якщо козаки на це не погодяться, то він змусить їх до того і передасть Хмельницького в руки короля. Король відповів, що не вірить його словам і не потребує допомоги¹⁷.

Як відомо, хан відступив (чи утік) з поля бою разом зі своїм військом та захопив у полон гетьмана, обезголовивши козацьке військо. Так він доводив вірність не лише своєму слову, а і польському королю, намагаючись завоювати його прихильність та показавши тим, що для нього Річ Посполита, король і слово, дане йому, стоять значно вище, ніж союз з Хмельницьким та козаками.

Виявляється, що й Польща упродовж весни 1651 р. робила все для розхитування ситуації в Україні: поширювала дезінформацію, що Б. Хмельницький потай прийняв мусульманство та хоче «побусурманити» всю Україну і надіслала листи про це до вищого православного духовенства, окрім того намагалася розхитати стосунки Гетьманщини і Кримського ханства, поширюючи дезінформацію про те, що Б. Хмельницький хоче укласти військовий союз з Дьєрдем II Ракоці, щоб стати королем Речі Посполитої і спрямувати цей союз проти Криму, тобто проголосити війну¹⁸.

Отже, незалежно від того, здогадувався чи ні Б. Хмельницький про залаштункові ігри ватажків татарського війська та самого Іслам-Гірея III, сам факт зради військовим союзником під Зборовом вимагав від нього відповідних висновків та пошуків нового, надійного союзника. Зрада Іслам-Гірея III під Зборовом засвідчила, що гетьман вже не міг беззастережно довіряти ханові і розраховувати на його підтримку, адже, як бачимо, ненадійний союзник, при зміцненні позицій Гетьманщини, перетворився на зрадника та противника як під Зборовом так і під Берестечком. Проте Б. Хмельницький, з незрозумілих причин, продовжував і надалі опиратися на військову підтримку хана Іслам-Гірея III. А це, в результаті, завдало непоправного удару по усіх амбітних військових та політичних планах Б. Хмельницького¹⁹. Що ж до позиції та політичної тактики кримського хана, для якого переломна перемога Б. Хмельницького над Річчю Посполитою була неприпустимою, то вона реально відобразила весь успіх українського гетьмана та його шанси здобути цю перемогу, які були жорстоко перекреслені саме кримським ханом Іслам-Гіреєм III.

¹ Гайворонський О., Громенко С. Кримське ханство. Союз із Хмельницьким. URL: <https://ua.krym.com> (дата звернення: 12.02.2024).

² Там само.

³ Чирська М.В. Ненадійний союзник Богдана Хмельницького у Берестецькій битві – кримські татари. *Дослідники козацької минувшини*. Матеріали науково-практичної конференції, приуроченої 155-й річниці від дня народження Д. Яворницького та 95-й річниці від дня народження І. Свешнікова. Рівне, 2010. С. 113.

⁴ Хміль Л. Деякі аспекти відносин Б. Хмельницького з кримським ханом і Туреччиною. *Берестецька битва в історії, літературі та мистецтві*: наук. зб. Рівне 2001. С. 77.

⁵ Гайворонський О., Громенко С. Кримське ханство...

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва. Київ, 2009. С. 229.

⁹ Данилишин О.М. Зборівська угода 1649 року в українській історіографії кінця XIX – початку XX століття. *Матеріали конференції, присвяченої 360-й річниці початку Визвольної війни 1648-1654 років*. Рівне, 2008. С. 20.

¹⁰ Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ, 1997. 524 с.

¹¹ Субтельний О. Україна: історія. Київ, 1991. 521 с.

¹² Брехуненко В. Програна битва виграної війни. Битва під Берестечком 1651 р. Київ, 2013. С. 8.

¹³ Там само. С. 9.

¹⁴ Чирська М.В. Ненадійний союзник Богдана Хмельницького... С. 113.

¹⁵ Брехуненко В. Програна битва виграної війни... С. 52.

¹⁶ Там само. С. 56.

¹⁷ Свешніков І.К. Битва під Берестечком. Рівне, 2008. С. 129.

¹⁸ Брехуненко В. Програна битва виграної війни... С. 52.

¹⁹ Там само. С. 97.

Svitlana SKRUKHA
researcher of the department
of history of the battle of Berestets,
National Historical and Memorial Reserve
«Berestets Battlefield» (Pliasheva village)
scruha@ukr.net

THE SIGNIFICANCE OF THE MILITARY-POLITICAL ALLIANCE BETWEEN HETMAN BOHDAN KHMELNYTSKYI AND THE CRIMEAN KHAN ISLAM HIREI III AND ITS CONSEQUENCES IN THE BATTLES OF ZBORIV AND BERESTETS

The article examines the reasons for the conclusion of the military-political alliance of 1648 between Hetman of the Cossack-peasant army Bohdan Khmelnytskyi and Crimean Khan Islam-Hirei III, its significance and consequences in the battles of Zboriv in 1649 and Berestechko in 1651.

Keywords: *Hetman Bohdan Khmelnytskyi, Crimean Khanate, Khan Islam-Hirei III, Zboriv Agreement, Battle of Berestechko, military-political alliance, ally and betrayal.*

Марія ЧИРСЬКА

старша наукова співробітниця,
Національний історико-меморіальний заповідник
«Поле Берестецької битви» (с. Пляшева)
maria.chirska@ukr.net

МИХАЙЛІВСЬКА ЦЕРКВА XVII СТ. – УНІКАЛЬНА АРХІТЕКТУРНА СПОРУДА НА ТЕРИТОРІЇ НІМЗ «ПОЛЕ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ»

У цій статті подано матеріал про Михайлівську церкву XVII ст., що знаходиться на території НІМЗ «Поле Берестецької битви». У ній міститься інформація про будівництво церкви, зовнішній і внутрішній вигляд храму, а також висвітлюються історичні події, що пов'язані з самим храмом.

Ключові слова: зрубна архітектура, іконостас, поховання, XVII ст. та церква.

Свято-Михайлівська церква, яка знаходиться на території НІМЗ «Поле Берестецької битви», є чудовим зразком української народної дерев'яної архітектури середини XVII ст. За наявними даними церква була побудована у 1650 р. у селі Острів за ініціативи священника Івана Береговича. У 1912 р. Михайлівську церкву, з метою створення архітектурного ансамблю «Козацькі Могили», було перенесено на о. Журавлиху, де її відбудували та реконструювали у первісному вигляді (Рис.1).

Перед перенесенням храму з села Острів на територію заповідника у 1910 р. її оглянула група науковців на чолі з київським істориком І. Каманіним. Ними було зафіксовано ветхий стан Михайлівської церкви, а саме те, що дошки, які прилягали до землі, підгнили і будова тримається виключно залізними скріпами. Було висловлено думку про те, що навряд чи вдасться здійснити заплановане перенесення цієї старовинної пам'ятки до місця спорудження храму – пам'ятника Георгіївської церкви¹. Проте, завдяки талановитому Волинському єпархіальному архітектору Володимирі Леонтовичу, цей задум був реалізований. Церкву весною 1912 р. спершу розібрали на конструкції, повантажили на вози, перевезли в с. Пляшева та заново відбудували.

Михайлівська церква – це трибанна, збудована в зруб споруда, яка ділиться на три частини: вівтар, власне церкву і бабинець. Стоїть вона на кам'яному підмурівку. Східна частина вівтаря має зрізані кути, що надає їй гранчасту форму. Центральна баня присадкуваті форми розміщена на восьмигранному барабані, а її маківка – на глухому ліхтарі. Всередині підкупольний простір розкритий. Верх вівтарної частини має змінену форму – цибульчасту, витягнуту, внутрішній простір також розкритий до глухого ліхтаря. Верх над бабинцем – каркасний, з плескатою стелею всередині. У північно-західному куті храму на другий поверх бабинця ведуть сходи. Із західної частини бабинця було добудовано ганок² (Рис. 2).

У процесі реконструкції прибудова до Михайлівської церкви була перенесена з південної сторони на північну, також церкву перекрыли толем. У первісному вигляді дошки обшиття розміщувались вертикально, а 1912 р. їх встановили горизонтально, що,

певною мірою, змінило зовнішній вигляд споруди³. Наразі церква зовні вкрита гонтою – дерев'яними пластинами, що набивалися на поверхню зовнішніх стін споруди задля їх стійкості щодо атмосферних змін. Дах і три бані церкви в оригіналі теж були вкриті гонтою, але після її перенесення із села Острів і подальшої реставрації його було замінено бляхою. Ще одним елементом, якого не було у первісному вигляді Михайлівської церкви, є опасання – зовнішня галерея, яка слугує додатковим захистом фундаменту будівлі від розмивання дощовою водою. Вона була добудована після перенесення церкви на острів Журавлиху⁴.

Головною прикрасою Михайлівської церкви є дерев'яний іконостас XVII–XVIII ст., виконаний руками народних умільців в стилі українського бароко. Він вражає своїм мистецьким виконанням. Неможливо без захоплення дивитись на оригінальне різьблення по дереву, яке прикрашає весь іконостас і включає найрізноманітніші орнаментальні мотиви: виноградні галузки з гронами, різні переплетені стебла, розетки тісно заповнюють простір між іконами. В ньому криється багатство скульптурної пластики, витонченість ажурної, вкритою позолотою різьби, стилізація рослинних мотивів⁵ (Рис. 3).

Іконостас церкви складається із п'яти ярусів ікон: придільного, намісного, святкового, апостольського та пророчого. Придільний ряд вміщує ікони на біблійні сюжети: «Сон святого Іакова», «Вигнання торговців з храму» та ікони з історії церков – «Чудо святого Миколая», «Чудо архистратига Михаїла», що є дуже рідкісним явищем у побудові іконостаса. Народні митці вирішили залишити ці ікони у простих, скромних рамках для того, щоб ніщо не заважало сприйняттю сюжету ікон⁶.

Найголовнішими у іконостасі є намісні ікони: «Богородиця Одигітрія» та «Христос». Ікони досить рідкісні, живопис в них не відіграє провідної ролі у вирішенні образу. Вони створюють враження святкової урочистості, що досягається використанням високого рельєфу, суцільно вкритого позолотою. Праворуч від Спасителя зображено Архангела Михаїла, ім'я якого носить церква, а ліворуч Богородиці Одигітрії – святий Микола Чудотворець⁷.

Зразками українського іконописного мистецтва XVIII ст. є ікони верхніх рядів. Чотирнадцять невеликих за розміром, симетрично розташованих над царськими вратами – ікони празникового ряду, із зображенням сцен земного життя Христа і Богородиці. Кожна з них різниться від іншої не лише сюжетом, а й своєрідною тональністю, що надає ряду особливого колориту.

Не менш цікавими є ікони апостольського ряду. Апостоли розміщені попарно на одній іконі. Їх постаті звернені у бік Христа: Варфоломій і Пилип, Андрій і Марко, Матвій і Петро, Павло і Іван, Лука і Яків, Симон і Фома. Монументальність апостолів базується на реалістичному трактуванні форми і міцному об'ємі (могутність постатей дає змогу окремим з них досягати справжньої величі)⁸.

Завершується іконостас ажурним мереживом пророчого ярусу. Зображення 12 євангелістів розміщені в медальйонах. Навколо них переплітаються виноградні галузки з дрібними гронами і густо розміщеними листочками.

У центрі іконостаса – царські врата, вони оздоблені наскрізною різьбою з мотивом виноградної лози, переплетеної навколо медальйонів із зображеннями святих. Над царськими вратами розташовані: «Нерукотворний образ Христа», «Тайна вечеря» та «Пантократор». Завершується іконостас композицією «Розп'яття», що лише підсилює враження стрункості всього іконостаса⁹.

На стінах церкви зліва і справа від іконостаса дві величні ікони: «Святого мученика Агафоніка» та «Святої Великомучениці Варвари». Ікона «Святого мученика Агафоніка» була подарована у 1912 р. московським «Товариством непитущих». Друга ікона – «Святої Великомучениці Варвари» у дубовому різьбленому кіоті є щедрим даром ієромонаха Алексія в знак вдячності за зцілення від важкої хвороби¹⁰.

Що ж до віку ікон, то думки дослідників не співпадають, бо визначити точно його дуже важко. Іконостас, так само як і Михайлівська церква, створювався руками народних майстрів, які рідко ставили свої підписи на виробі. Доктор історичних наук І.К. Свешніков є одним із перших науковців, який після візуального обстеження іконостаса стверджував: «Хорошими зразками українського іконописного мистецтва XVII ст. є ікони нижнього ряду, живопис верхніх рядів датується XVIII ст.». Дослідник ікон професор В. Рожко пише: «В ликах святих бачимо народні образи; в їх одязі народні елементи; ризи на іконах мають народні мотиви в карбуванні, тому цей іконостас вважаємо перлиною національного церковного мистецтва, що зберігся з XVII ст. майже в первісному вигляді.»¹¹.

Більш ґрунтовне дослідження живопису було проведене у 1985 р. львівським художником-реставратором Я.С. Мовчаном і мистецтвознавцем Н.І. Сліпченком. При візуальному обстеженні та зондажі ними було встановлено, що: іконостас протягом свого існування зазнав значних втрат живопису, різьблення і конструкцій; під пізнішими записами прихована цінна, високохудожня пам'ятка волинської школи живопису першої половини XVIII ст. Дослідники встановили, що іконостас, імовірно, був створений у 1737 р., живопис виконаний чистими олійними фарбами (інколи з додаванням смоли) на дошках, на які в кілька прийомів нанесений левкас. До першої реставрації іконостас був декілька разів перемальований: вперше – у 1839–1840 рр., бо був забруднений; вдруге – у 1890–1910 рр., а обрамлення цілого приділу перемальовувалось ще у 70-х рр. XX ст.¹²

Реставрацію іконостаса Михайлівської церкви здійснювали у 1986–1990 рр. львівські реставратори Н.І. Сліпченко, Я.С. Мовчан і З. Крок під керівництвом директора Львівської комплексної реставраційної майстерні Н. Присяжної¹³. Під час робіт були укріплені ґрунт і фарбовий шар на іконах, різьбі та конструкції іконостаса. Частково зняті старі нашарування записів із ікон намісного, празникового, апостольського, пророчого рядів і відтворені заново. Були усунуті помалювання бронзою та алюмінієм із різьби та знято олійний запис з фону намісного ряду іконостаса.

У 2004–2008 рр. знову проведена реставрація трьох ярусів іконостаса і Царських врат. Реставраторами було здійснено укріплення ґрунту і фарбового шару на всій поверхні ікон, тла іконостаса; зняття поверхневих забруднень, потемнілої лакової плівки, пізніших записів; виконання різьби на тлі ікон, нових дияконських дверей (старі були втрачені), нових колон намісного та апостольського рядів, обрамлення деяких ікон іконостаса, використовуючи відповідні аналоги. Тоді ж було здійснено заміну гонтової покрівлі і підлоги храму та пофарбування куполів¹⁴.

Є ще одна особливість Михайлівської церкви – спуск у підземний хід, який починається з центру і веде під вівтар. Він довжиною 50 метрів і з'єднаний з гробницею, усипальницею Георгіївського храму, де захороненні останки полеглих козаків та селян під час Берестецької битви¹⁵ (Рис. 4).

За народними переказами у Михайлівській церкві перед початком Берестецької

битви 1651 р. молився гетьман Богдан Хмельницький, а митрополит Йоасаф відправляв богослужіння і благословив тут українського гетьмана на війну за православну віру та підперезав його мечем, освяченим біля Гробу Господнього в Єрусалимі¹⁶. Це, мабуть, не відповідає дійсності, бо напередодні битви Б. Хмельницькому та Йоасафу довелося би плисти до Михайлівської церкви човном. Та й у цьому не було потреби через те, що у козацькому таборі була похідна церква, в якій Йоасаф щоденно відправляв богослужіння. До того ж письмові джерела повідомляють, що Йоасаф благословив Б. Хмельницького на війну за віру від імені патріарха константинопольського ще в Києві у 1649 р.

Але той факт, що король Ян Казимир наказав убитого в козацькому таборі 10 липня 1651 р. під час Берестецької битви митрополита Йоасафа поховати у найближчій православній церкві, спонукав археологів провести пошуки його останків на Поповому Горбі, де до 1912 р. стояла Михайлівська церква. З 1970 р. під керівництвом археолога І.К. Свешнікова розпочато археологічні дослідження урочища Попів Горб. Всього розкрито 248 м² суцільної площі, на якій виявлено 41 не порушене поховання, 35 окремих людських черепів та 26 скупчень кісток, що походять з могил зруйнованих будівництвом церкви та пізнішими похованнями. Усі захоронення були здійсненні за православним обрядом (у простягнутому положенні, головами на захід, з руками схрещеними на грудях). В окремих захороненнях знайдено, покладені за місцевим звичаєм, монети другої половини XVII–XVIII ст.¹⁷

Розкопками місця, на якому стояла Михайлівська церква, на глибині приблизно 0,85 м. від сучасної поверхні простежено рів 0,6–1,3 м завширшки та 1,5 м завглибшки, викопаний під час побудови церкви під усіма її стінами. На дні рову під південною та вівтарною стіною виявлено дубові стовпи діаметром близько 0,3 м, вертикально вкопані в дно рову на відстані 0,4–0,8 м один від одного на глибину 2 м від сучасної поверхні ґрунту. Дослідники встановили, що первісний план Михайлівської церкви повністю відповідає плану сьогоднішньої споруди на території заповідника. Також археологами під колишньою підлогою церкви було знайдено групу літургічних речей, що, очевидно, вийшли з вжитку в час побудови храму і, за звичаєм православної церкви, були закопані під підлогою нової споруди. А ще на місці колишнього бабинця, праворуч входу до церкви, під стіною будинку, було виявлено два кістяки, що лежали в одній ямі один над одним. Верхнім був скелет старого чоловіка, а його відрубана голова з роздробленими лицевими кістками лежала біля колін. Під ним знаходився кістяк чоловіка близько 50 років з простріленим кулями черепом. Через відсутність будь-яких речей, знайдені кістки лише здогадно можна визначити як поховання Йоасафа і ченця Павла. Таке припущення видається правильним з огляду на те, що обидва поховані загинули внаслідок воєнних дій, а їх поховання в одній ямі вказує на одночасну загибель і дозволяє припустити існування якогось зв'язку між ними за життя. Усе це відповідає письмовим джерелам про смерть митрополита Йоасафа та ченця Павла під час Берестецької битви, повне їх пограбування шляхтою і про наказ короля поховати вбитих у найближчій церкві¹⁸.

У Михайлівській церкві, після її перенесення з села Острів на Козацькі могили, проводились богослужіння. Для зручності проведення богослужінь у зимовий час у церкві було поставлено утермарківські печі. Під час Першої світової війни Михайлівська церква зазнала пограбування австрійськими, польськими та російськими військами¹⁹. У 1935 р. територія «Козацьких могил» знаходилась під польською окупацією, яка вороже ставилась до цього місця, зокрема, до патріотизму людей, які приходили

вшанувати вбитих під час Берестецької битви. Тоді ж волинський воєвода Юзефський видав наказ про заборону будь-яких походів і зібрань на Козацьких Могилах, змусив замурувати входи до підземної гробниці²⁰.

Під час більшовицької окупації Західної України 1939–1941 рр. Михайлівська церква від бойових дій не постраждала. З приходом нових окупантів – німецьких нацистів, ситуація спочатку трошки покращилась, навіть дозволили відкрити підземну гробницю²¹.

З 1950-х рр. розпочинається тиск радянської влади на монастир на «Козацьких могилах» з метою його закриття. Монахи були змушені проводити богослужіння та церковні обряди таємно. Зі спогадів послушника Павла Пилиповича Ковальчука, який перебував при монастирі у 1953 р., ми дізнаємось: «Тільки по ночах вінчались, як неділя, то й вінчання у Михайлівській церкві, там темно, не видно»²².

17 червня 1958 р. Михайлівську церкву було знято з реєстрації діючих церков.

З 1965 по 1967 рр. у храмі діяла експозиція присвячена темі Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. Над її створенням працювали: Гурій Бухало – завідуючий відділом історії Рівненського краєзнавчого музею, художник – Володимир Мічуда і директор Дубенського краєзнавчого музею – Володимир Селедець²³.

6 вересня 1979 р. постановою ради Міністрів Української РСР Михайлівську церкву взято на державний облік, а з 2008 р. вона є пам'яткою архітектури національного значення.

Михайлівська церква XVII ст. посідає особливе місце як в історії архітектури, так і в історії України. В процесі перебудов і доповнень вона частково втратила свій первісний вигляд, проте, завдячуючи реставраторам, співробітникам музею, було виконано велику роботу по збереженню цієї унікальної споруди для наступних поколінь. Цей храм є свідком нашої історії, шедевром народного мистецтва за яким найкраще пізнавати душу українського народу.

¹ Археологическая хроника (за 1 пол. 1910 года). *Прибавление к Известиям Императорской Археологической комиссии*. Санкт-Петербург, 1910. Вып. 37. С. 2.

² Національний пантеон – «Козацькі могили»: зб. тез наук.-практ. конф / Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» / упор.: Л. Галабуз, О. Борисюк. Пляшева, 2017. С. 8.

³ Ігумен Никон (Гайдай) Історія Свято-Георгіївського монастиря на Козацьких могилах / за ред. архімандрита Олексія (Мензатюка). Івано-Франківськ, 2015. С. 39.

⁴ Бікус В. Сакральні об'єкти Свято-Георгіївського чоловічого монастиря у складі Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви». URL: <http://kyiv-pravosl.info/2013/09/26/sakralni-obekty-svyato-heorhijivskoho-cholovichoho-monastyru-u-skladi-natsionalnoho-istoryko-kulturnoho-zapovidnyka-pole-berestetskoji-bytvu/> (дата звернення: 01. 10. 2024).

⁵ Національний пантеон – «Козацькі могили... С. 15.

⁶ Ткачук Г. Живописна скарбниця. *Додаток до районної газети «Прапор перемоги»: «Козацька слава»*. 1991. Червень.

⁷ Павловець В. В. Життєдайність іконопису минувшини. *Берестецька битва в історії України*: зб. тез наук. конф. Рівне, 2006. С. 68.

- ⁸ Ткачук Г. Живописна скарбниця...
- ⁹ Павловець В. В. Життєдайність іконопису... С. 68.
- ¹⁰ Там само. С. 69.
- ¹¹ Національний пантеон – «Козацькі могили... С. 15.
- ¹² Михайлівська церква. Дослідження та реставрація іконостасу. Львів, 1985 // Фонди Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви». С. 4.
- ¹³ Лотоцький Г.П. Козацькі могили. Музейний літопис. Рівне, 2003. С. 53.
- ¹⁴ Національний пантеон – «Козацькі могили... С. 13.
- ¹⁵ Рожко В.Є. Нарис історії української православної церкви на Волині: історико-краєзнавчий нарис. Луцьк, 2001. С. 270.
- ¹⁶ Свешніков І.К. Битва під Берестечком. Львів, 1992. С. 54.
- ¹⁷ Там само. С. 160.
- ¹⁸ Там само. С. 163.
- ¹⁹ Ігумен Никон (Гайдай) Історія Свято-Георгіївського... С. 58.
- ²⁰ Рожко В.Є. Нарис історії української... С. 107.
- ²¹ Ігумен Никон (Гайдай) Історія Свято-Георгіївського... С. 73.
- ²² Аудіозапис з фондів музею.
- ²³ Рожко В.Є. Нарис історії української... С. 155.

Mariia CHYRSKA

senior researcher,
National Historical and Memorial Reserve
«Berestets Battlefield» (Pliasheva village)
maria.chirska@ukr.net

ST. MICHAEL'S CHURCH OF THE SEVENTEENTH CENTURY – A UNIQUE ARCHITECTURAL STRUCTURE ON THE TERRITORY OF NHMR «BERESTETSKA BATTLEFIELD»

This article presents material about St Michael's Church of the seventeenth century, located on the territory of the NHMR «Berestetska Battlefield». It contains information about the construction of the church, the exterior and interior of the church, and also highlights historical events related to the church itself.

Keywords: log architecture, iconostasis, burial, seventeenth century and church.

ПОЛІТИКА ПРИЗНАЧЕННЯ ІГУМЕНЬ МОНАСТИРІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Стаття присвячена вивченню чинників, які впливали на кадрову політику призначення очільниць найбільших панянських монастирів на теренах Чернігово-Сіверщини у другій половині XVII ст., відтворенню біографій ігумень, з'ясуванню їх соціального походження та родинних зв'язків. Зібраний матеріал дає змогу більш детально реконструювати початкову історію жіночих монастирів Чернігівщини та схарактеризувати вектори церковної політики українських гетьманів.

Ключові слова: історія монастирів Чернігівщини, православ'я на Чернігівщині у другій половині XVII ст., біограми ігумень православних обителей та історія чернецтва.

На середину XVII ст. на теренах Чернігівщини (у межах Чернігівського, Ніжинського, Прилуцького та Стародубського полків Лівобережної Гетьманщини) джерела фіксують існування шести панянських монастирів (саме так в документах називали жіночі/дівочі обителі). Історія цих монастирів ґрунтовно і комплексно вивчалася лише у другій половині XIX ст. і була викладена у 3 та 4 книгах багатотомного енциклопедичного «Історико-статистичного опису Чернігівської єпархії». Надалі, висвітлення історії цих обителей (особливо початкового їх періоду) мало фрагментарний характер. У цій статті ми сфокусували свою увагу на особах ігумень жіночих чернечих спільнот, їх походженні та корпоративних зв'язках, що дало можливість обґрунтувати декілька закономірностей у сфері кадрової політики їх призначення.

Панянські монастирі у XVI–XVII ст. традиційно підпорядковувались найближчому чоловічому монастирю. Це своєрідний відгомін традиції існування подвійних (чоловічих і жіночих) монастирів, відомої з перших віків становлення християнства, архаїчну практику яких намагалися викоринити ще закони імператора Юстиніана. Близьке сусідство жіночих і чоловічих монастирів спостерігається і в Київській Русі. Після монгольської навали теж логічно припустити співіснування жіночих і чоловічих громад під головуванням ігумена чоловічого монастиря¹.

Причинами підпорядкування у XVI–XVII ст. авторитетним православним чоловічим монастирям жіночих обителей були: систематичні розбійницько-грабіжницькі напади, перед якими віддалений жіночий монастир ставав безпорадним; потреба у проведенні богослужбових відправ у монастирському храмі, для яких необхідний був священник; динамічний перехід православних монахинь із закордонних монастирів, які після 1596 р. масово наvertsалися до католицької віри та через це гостра необхідність у збільшенні кількості жіночих монастирів на Лівобережжі; поширена практика родинного навернення у чернецтво (коли чоловік і жінка або ж удова із сином або дочкою

разом вирішували прийняти чернечий постриг). Найдавніший приклад таких родинних зв'язків маємо ще у єгипетських обителях, коли з одного боку річки Нілу був чоловічий монастир св. Пахомія, а на другому – знаходилася жіноча обитель, де ігуменею була рідна сестра преподобного Марія.

В Україні маємо декілька відомих прикладів співіснування, а саме: заснований у 1540-х р. Київський Вознесенський жіночий монастир, який підпорядковувався архімандритам Києво-Печерської Лаври (тому часто називався Печерським панянським); жіночий Михайлівський Золотоверхий (в документах називається Іоано-Богословським) існував з другої половини XVI ст. у підпорядкуванні однойменного Київського Золотоверхого. Останній з 1621 р. очолював митрополит Іов Борецький, а ігуменею жіночого Михайлівського монастиря була його дружина Никифора. При цьому ж монастирі у власних келіях жили дочка митрополита Євпраксія і його племінниця Мінодора². Микола-Йорданський у підпорядкуванні Кирилівського (ігумені якого усі були з роду Туптал: Памфілія, Февронія і Параскева Туптали). Флорівський жіночий монастир був ктиторським (у спадковій власності родини Гулькевичів), але з 1642 р. (внаслідок реформ П. Могили) теж перейшов під духовну опіку Києво-Печерського архімандрита³. У 1646 р. ще один жіночий монастир – Миколаївський у Волинському воєводстві Володимирського повіту переданий фундатором Адамом Киселем у підпорядкування Києво-Печерського чоловічого монастиря.

Наводимо ці відомості не випадково, бо з шести жіночих обителей діючих у XVII ст. на Чернігівщині, заснування чотирьох пов'язане з ім'ям Адама Киселя і відноситься до 40-х рр. XVII ст. Йдеться про Чернігівський П'ятницький (у підпорядкуванні Борисоглібського монастиря, натові кафедрального), Макошинський Покровський (у підпорядкуванні сусіднього Макошинського Миколаївського чоловічого), Кербутівський (Новомлинський) монастир (у підпорядкуванні Батуринаського Миколаївського Крупицького) та Обмишевський Різдва Богородиці (у підпорядкуванні Києво-Печерської Лаври). Тож, традиції православних монастирів Києва та Правобережжя (особливо Волині) були поширені і на Чернігівщину: так, Ніжинський жіночий Введенський монастир було підпорядковано Ніжинському чоловічому Різдво-Богородицькому Красноостровському, а Глухівський Преображенський жіночий Глухівському Петро-Павлівському, а з 1688 р. Вознесенському Печерському панянському і через нього Києво-Печерський Лаврі⁴.

Ще один епізод, а саме передача 1645 р. Києво-Печерській Лаврі маєностей по Десні у Новгород-Сіверському повіті Чернігівського воєводства «сіл Вишенки, Радичів, Иванків, Мізин та їх усіх земель, людей, дібров, озер, річок, млинів, рудень, данин і всяких пожитків»⁵, якими володіла здавна ігуменія Печерського Вознесенського панянського монастиря Афанасія Солтанівна Юдицька, теж може свідчити про існування ще у XVI ст. на окреслених теренах чернечої жіночої обителі, яка б могла підпорядковуватися Новгород-Сіверському Спаському монастирю, але її прив'язку до конкретної території поки не встановлено. Ці землі під назвою «Домислівський острів» перебували у власності Петра, Івана і Федора Солтиків ще з січня 1621 р.

Автором статті (на основі аналізу даних археології, писемних джерел XIX ст. та вкладних написів на богослужбових книгах) раніше вже була обґрунтована думка про те, що Чернігівська П'ятницька церква у період з 1637–1648 рр. могла існувати як приходській православний храм, відновлення якого підтримувалося Адамом Киселем та спорідненими з ним представниками шляхетських православних родин Чернігівського

воеводства: Корецьких, Тризн, Могил, Аврамовичів. Чернігівський П'ятницькій дівочій монастир був відновлений за документами трохи згодом. Перші надання монастирю документально зафіксовані з 1650 р. від чернігівського полковника Івана Аврамовича (три хутори Мохнатин, Кошовка та Янівка), пізніше підтверджені універсалом І. Виговського від 19 листопада 1657 р.⁶

Макошинський Покровський дівочій монастир теж був заснований А. Киселем неподалік містечка Мени. Для його утримання було надано ряд млинів та села Осьмаки, Феськівка, Величковка.

Ймовірно ще у 1631 р. був заснований Батуринський дівочій монастир, ктитором якого був власник Батурина Павло Тризна. Стародавній боярський рід також споріднений з А. Киселем: бабуся Киселя походила з роду Тризн. Павло Федорович Тризна був одружений на представниці стародавнього князівського роду, який мав родинні зв'язки з чернігівськими Ольговичами, Ганною Мосальською. До 1630 р. володів Батурином, з 1631 р. обіймав посаду стародубського старости, помер у 1633 р. Його син – Йосип Павлович Тризна у 1640–1647 рр. був архімандритом Віленського Свято-Духівського монастиря, а з 1647 р. – архімандритом Києво-Печерської Лаври. Його другий син – Хома Павлович Тризна – полковий писар Лубенський, Переяславський, гетьманський писар при Я. Сомку у 1662 р. Одружений на донці священика чернігівської Благовіщенської церкви Марії Стефанівні Шубі⁷. Можливо саме вдова Павла Тризни Ганна і стала першою ігуменею Батуринського жіночого монастиря. Інокія цієї обителі на ім'я Мокрина згадується у «Записках» Дмитра Туптала ще до 1636 р.

Кербутівський Ново Млинський монастир заснований на ґрунтах «вотчинних Кирибертовщини та пущі прозваної Бобрик», наданих згідно заповіту від Криштофора Силича та від його дружини Зосі «село Щebra біля Глухова» у червні 1657 р. Вже 1658 р. ці землі ігуменом Батуринського Крупицького монастиря Іоанном Есифовичем були передані ігумені Батуринській і Бобринській Євгенії Хлевинській з сестрами для забезпечення монастиря⁸.

До другої половини 40-х рр. XVII ст. відносять заснування Омбишевського монастиря Різдва Богородиці під Борзною, ктитором якого був друг та сподвижник А. Киселя Станіслав Угорницький. Його дружина Катерина Угорницька у 1649 р. надала монастирю власницькі села Омбиш і Лосинівку та доручила опіку над обителлю архімандриту Києво-Печерського монастиря Йосифові Тризні. Цікаво і примітно, що ігуменею чотирьох з шести жіночих монастирів (П'ятницького, Макошинського, Глухівського та Кербутівського) була Анастасія Бобурчанка.

Ім'я ігумені Чернігівського П'ятницького дівочого монастиря вперше згадується в універсалі гетьмана Івана Виговського від 17 червня 1658 р. Названа ігуменя в документі «госпожа Анастасія Бобурчанка». Надалі прізвище ігумені згадано у її особистому зверненні до московського царя від 1660 р. та царській грамоті-відповіді від 5 лютого 1661 р. про затвердження за монастирем наданих йому маєтностей. Останній раз у якості ігумені П'ятницького монастиря фіксується у виписі з книг Чернігівської ратуші від 13 лютого 1667 р. з приводу продажу частини млина «доставшегося ей после покойного мужа ея». У квітні 1668 р. в універсалі Чернігівського полковника Івана Яковича Лисенка згадана вже як ігуменя Макошинського Покровського дівочого монастиря⁹. Далі ім'я фігурує в універсалах гетьмана Дем'яна Ігнатовича від 15 березня 1669 р., 27 серпня 1670 р. та 1 січня 1671 р. знову ж таки з підкресленим почесним

звертанням «пречестное госпожи Анастасие Бабурчаньки»¹⁰. У міновому записі на сіножать від 21 червня 1681 р. згадана вже як ігуменя Глухівського Преображенського (на Чернеччині) жіночого монастиря. Запис цікавий наявністю автографа: «Анастасія Михайлівна Бобурчанка»¹¹. У 1684 р. – ігуменя Анастасія Кербутівського Бобриковського (Бобрицького) жіночого монастиря в сотенному містечку Нових Млинах¹².

Аналізуючи та співставляючи численні документальні відомості, можна констатувати наступне: Анастасія (ім'я чернече) по-батькові Михайлівна була представницею шляхетського роду. Прізвище Бобурчанка (Бабурчанка) мала по померлому чоловіку Федору Бобру – шляхтичу з Правобережжя, який служив у Чернігові. Прийняла чернечий постриг після смерті чоловіка до 1658 р.

Можна припустити, що прізвище її чоловіка було або власне Бобир, або похідне – Бобр(енко), Бобир(енко), Бобир(ченко). В «Реєстрі Війська Запорізького» укладеному 1649 р. найбільша концентрація прізвища Бобир та Бобиренко фіксується у Корсунському та сусідньому з ним Канівському полках¹³. Козацька старшина цих полків перебиралися на Лівобережжя, внаслідок низки причин і оселялися на вільних землях колишньої польської шляхти, яка втратила свої маєтності внаслідок козацької революції 1648 р. Це насамперед стосується земель Адама Киселя (в Мені, Носівці, Сосниці) та Єжи (Юрія) Осолінського (в Батурині).

Бобирі служили разом з представниками впливових родів Корсунського полку – Гуляницькими, Лисенками, Абрамовичами, Золотаренками, Даниловичами, Шубами¹⁴. Усі вони отримали чималі земельні володіння на Менщині і Сосниччині. Їх нащадки фіксуються на урядах аж до кінця XVIII ст. Серед представників Корсунського та Канівського полку знаходимо низку найвідоміших у майбутньому прізвищ вищого духовенства Лівобережної гетьманщини, а саме: Василевичів, Меженських, Ісаєвичів, Хилімоновичів, Кондратовичів, Сербиновичів, Кроковських, Мелешок (Мелешковичів), Мікгуренків (Мігур), Орликів, Бубликів (Бубліцевичів). Ще одним вихідцем з Правобережжя був Василь Полоницький, син полкового писаря Канівського полку Остафія Полоницького та Маргарити Микитівни, рідної сестри святителя Феодосія Углицького¹⁵.

Історики згадують, що ігуменя Анастасія доводилася тіткою по матері гетьману Івану Мазепі. Тож, дівоче прізвище ігумені – Мокієвська. У Реєстрі 1649 р. у Канівському полку служили Демко та Семен Мокиєнські. У Присяжних книгах 1654 р. Білоцерківського полку натрапляємо вже на дев'ятьох шляхтичів Мокієвських. Козак білоцерківського полку Яків Мокієвський мав четверо синів: Михайла, Івана, Антіна та Степана. За версією В. Кривошеї, обґрунтованою на основі поминальників роду, Іван Якович Мокієвський був батьком матері (дідом) гетьмана Івана Мазепи. Відомо про двох його дітей – Михайла Івановича та Марію (Маріанну) Іванівну (в чернецтві Магдалену) Мазепину – матір гетьмана¹⁶.

У Михайла Івановича Мокієвського, який «загинув у битві під Охматовим» у 1655 р. було троє дітей. Син Костянтин Михайлович (київський полковник, мав осідок в Острі). Був одружений з Анастасією Михайлівною Зеленською (померла 1695 р., спочатку труна стояла в Воскресенській церкві м. Остер, потім перевезена до Києва, похована в Києво-Печерській Лаврі)¹⁷. У шлюбі мали двоє доньок: Анастасія – померла в дитинстві, похована в Острі у приділі св. Трійці добудованому до Михайлівської церкви в с. Старогородка¹⁸; друга донька – Ганна, була заміжня за Василем Івановичем Мировичем. Син Андрій Михайлович, ймовірно, служив священником у Білій Церкві. А тре-

тьою дитиною, з високою долею ймовірності, могла бути донька Анастасія Михайлівна Бобурчанка (Анастасія Бобрікевич, Бобирчанка) – ігуменя чотирьох Чернігівських монастирів, яка доводилася матері Івана Мазепи якраз двоюрідною сестрою, а гетьману – відповідно двоюрідною тіткою. Рід Мокієвських і у XVIII ст. був пов'язаний з Меншиною та Сосниченною. Їх нащадки проживали в Сосниці у XIX ст. та були занесені до «Родословной книги Черниговского дворянства» Г. Милорадовича як Мокієвські-Зубки.

Після Анастасії Бобурчанки ігуменство у Макошинському монастирі перебрала мати гетьмана П. Дорошенка – Марія Дорошиха. Дорофій Михайлович Дорошенко одружився з дівчиною з роду Тарасенків. У цьому шлюбі народилося п'ятеро синів і донька. Тож, її дівоче прізвище – Тарасенко, мирське ім'я невідоме, але після чернечого постригу жінка іменувалася Митродорою, а коли прийняла схиму – Марією. Після 1676 р. вона стала ігуменею панянського Макошинського Покровського монастиря. Із шістьох дітей Д.Дорошенка відомі імена лише його синів – Григорій, Петро, Андрій, Степан та Федір. Андрій був сотником сосницьким. Гетьман Петро Дорошенко після розформування полку та переїзду на Лівобережжя був пожалуваний «трьома сельцями», за деякими даними, отримав у володіння Сосницю, Мену, Березну¹⁹. У подальшому Макошинський Покровський монастир очолювали Марія Магдалена Дасковна (до 1699 р.), яка могла походити з роду білоцерківського полковника Дацька (?–1632–?) та Катерина Круковська (з 1699 р.) з роду Михайла Круковського, який в середині XVII ст. був відомий в козацькому середовищі сотні Кулаги Канівського полку.

Першою ігуменею Ніжинського Введенського монастиря названа Ганна Браславська, яка була дружиною загиблого полковника (?) Браславського – сподвижника Богдана Хмельницького. Їх нащадки згадані сотниками стародубськими²⁰. Наступною ігуменею цього монастиря у 1700 р. стала Наталя Дмитрашиха – представниця відомого знатного роду Родіона Григоровича Дмитрашко-Райчи, серба за походженням, представники якого мали значні земельні володіння на Ніжинщині. Першою ігуменею Кербутівського монастиря була Євгенія Хлевинська (1650, 1658, 1674 рр.). На сьогодні поки її походження не вдалося встановити. Після Анастасії Бобурчанки ігуменею Кербутівського монастиря стала Трофімія Копцевичівна (1688–1707 рр.) з роду (сестра?) Івана Копцевича, значного військового товариша, козацького старшини з Правобережжя, який продав землю у с. Гуляники Канівського полку та перебрався до Переяслава²¹. Першої з відомих ігумень Глухівського Преображенського монастиря у 1671 р. була Афанасія (Агафія) Юхимівна Кимберович²² – дружина шляхтича, військового товариша, наказного полковника Ніжинського, власника с. Береза Глухівського повіту, будівничого Успенської церкви в с. Береза Марка Марковича Кимберовича.

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що відбір кандидаток на посаду ігумен панянських монастирів Чернігівщини не був стихійним і випадковим. Навпаки, призначення видаються ретельно продуманими та логічними. На обрання кандидаток впливало насамперед соціальне походження. Усі згадані ігумені 50–80 рр. XVII ст. були шляхетського походження і здебільшого представляли заможні та впливові родини Правобережжя (найбільших Канівського та Білоцерківського полків). Серед зазначених осіб представницями старої (боярської) еліти були лише дві: Афанасія Солтанівна та [Ганна] Тризнянка, що красномовно свідчить про хронічну нестачу кадрів вищого духовенства на Лівобережжі у першій половині XVII ст. через значний відтік духовенства після Деулінського перемир'я 1618 р. до сусідньої Москов-

щини і активне залучення потенціалу задніпровських полків. По-друге, кадрову політику скеровував більше гетьман ніж Київський митрополит. Саме з середовища корпоративних та родинних зв'язків гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, Я. Сомка, П. Дорошенка та І. Мазепи походять названі ігумені. І при сходженні з політичної арени того чи іншого гетьмана, часто мінявся кадровий склад очільників найвпливовіших монастирів Лівобережжя. По-третє, призначення на посади ігумен панянських монастирів суттєво залежало від родинних зв'язків та споріднень. Не рідкістю було проживання в монастирях по декілька представниць однієї родини одночасно, що було відображенням необхідності контролювати стабільний економічний дохід від діяльності монастиря.

¹ Крайня О. Києво-Печерський жіночий монастир XVI – початку XVIII ст. і доля його пам'яток / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШ, Нац. Києво-Печерський іст.-культ. заповідник. Київ, 2012. С. 30-32.

² Хижняк З.І. Борецький Іван Матвійович. *Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.*: енциклопед. вид. / відп. ред. В.С. Брюховецький, авт.-упоряд. З.І. Хижняк. Київ, 2001. С. 80.

³ Крайня О. Києво-Печерський жіночий... ; Маниковский Ф. Исторически-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесенского женского монастыря. Киев, 1894. 60 с.

⁴ Историко-статистическое описание Черниговской епархии: в 7 кн. Чернигов, 1873. Кн. 4: Женские и закрытые монастыри. 443 с.

⁵ Крайня О. Києво-Печерський жіночий... С. 39.

⁶ Гейда О. Вкладні написи на пам'ятках з чернігівської П'ятницької церкви та реконструкція її історії першої половини XVII ст. *Церква-наука-суспільство: питання взаємодії*: Матеріали Двадцять першої Міжнародної наукової конференції (31 травня 2023 р.). Київ, 2023.

⁷ Там само.

⁸ Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии (1636-1730 гг.). Поземельные документы Новомлинского Кербутовского девичьего монастыря (1657-1688) / под. ред. А. Лазаревского. *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*. Киев, 1891. Кн. 5. С. 60-65.

⁹ Историко-статистическое описание Черниговской епархии... С. 152-153.

¹⁰ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / упоряд.: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ-Львів, 2004. С. 543-544.

¹¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/ab_2016_03_04.php (дата звернення: 05.05.2024).

¹² Историко-статистическое описание Черниговской епархии... С. 163; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления: в 3-х т. Киев, 1893. Т. 2: Полк Нежинский. С. 292.

¹³ Реєстр Війська Запорозького 1649 року / підгот. до друку О.В. Тодійчук (гол. упорядн.), В.В. Страшко, Р.І. Осташ, Р.В. Майборода; ред. кол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.), Г.В. Боряк та ін. Київ, 1995. С. 97, 106, 107, 119, 135, 153.

¹⁴ Казіміров Д. Козацька старшина Менської сотні у другій половині XVII–XVIII ст. *Гілея*: наук. вісник. 2011. Вип. 52. С. 268.

¹⁵ Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівській полк: у 2-х т. Київ, 2012. Т 2. С. 348, 354.

¹⁶ Кривошея В. Козацька старшина гетьманщини: енциклопедія / Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ, 2010. С. 525.

¹⁷ Кривошея І. Генеалогічні матеріали Козелецької актові книги (1664–1765): Коровки-Вольські та Мокієвські. *Гілея*: наук. вісник. Київ., 2017. Спец. вип. URL: https://dspace.udru.edu.ua/bitstream/6789/7457/1/Kryvosheia_Gileia.pdf (дата звернення: 05.05.2024).

¹⁸ Историко-статистическое описание Черниговской епархии: в 7 кн. Чернигов, 1874. Кн. 5: Губернский город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. С. 423 (пос. 10).

¹⁹ Виноградський Ю. Марія Дорошиха (з Сосницької старовини). *Історично-географічний збірник* / за ред. О. Грушевського. Київ, 1927. Том 1. С. 32-34.

²⁰ Кривошея В. Козацька старшина гетьманщини: енциклопедія... С. 229.

²¹ Там само. С. 421.

²² Крайня О. Києво-Печерський жіночий... С. 42–43; Кривошея В. Козацька старшина гетьманщини: енциклопедія... С. 399.

Olha HEIDA

Candidate of Historical Sciences,
associate professor of
the department of pedagogy and humanities,
Penitentiary Academy of Ukraine (Chernihiv)
Helga2102@ukr.net

POLICY OF APPOINTING ABBESSES OF MONASTERIES OF CHERNIHIV REGION IN THE SECOND HALF OF THE 17TH CENTURY

The article is devoted to the study of factors that influenced the personnel policy of appointing the heads of the largest convent in the Chernihiv-Siversk region in the second half of the 17th century, the reconstruction of the biographies of abbesses, the clarification of their social origin and family ties. The collected material allows us to reconstruct in more detail the initial history of the convent of Chernihiv region and characterize the vectors of the church policy of the Ukrainian hetmans.

Keywords: *history of monasteries of Chernihiv region, Orthodoxy in Chernihiv region in the second half of the 17th century, biographies of abbesses of Orthodox monasteries and history of monasticism.*

Олена ВАНЖУЛА
завідувачка відділу науково-фондової діяльності,
Національний архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній» (Чернігів)
vanzhulen@gmail.com

РАРИТЕТИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ З МУЗЕЙНОГО ФОНДУ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІТЕКТУРНО-ІСТОРИЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧЕРНІГІВ СТАРОДАВНІЙ»

Мета дослідження полягає у висвітленні мистецьких особливостей раритетних знахідок із поховання полковника Леонтія Артемовича Полуботка в чернігівському Єлецькому монастирі в контексті розвитку побутової культури доби Української козацької держави. Стаття ґрунтується на загальнонаукових методологічних принципах історичності, цілісності та об'єктивності. Вони реалізуються через застосування історико-критичного, порівняльно-аналітичного та логічного методів. Ґрунтуючись на висновках реставраторів, наведена аргументація щодо приналежності двобічної ікони до похідного образу Л. Полуботка.

Ключові слова: Леонтій Артемович Полуботок, Єлецький монастир, Чернігів, поховання, склеп та ікона.

Важливими елементами побутової культури доби Української козацької держави Війська Запорізького є речі з поховань представників козацької старшини. Унікальність знайдених раритетів обумовлена тим, що подібні предмети є дуже рідкісними. У фонді Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» зберігаються речі з поховання Леонтія Полуботка, яке було випадково виявлено на території чернігівського Єлецького монастиря в 1978 р. під час проведення архітектурно-археологічних досліджень біля Успенського собору. Ініціатором досліджень виступав Чернігівський державний архітектурно-історичний заповідник (далі – ЧДАІЗ). Публікації, присвячені цим знахідкам, здебільшого носили описовий характер¹. Мистецтвознавчі аспекти двобічної ікони з поховання полковника Леонтія Артемовича Полуботка були висвітлені у розвідках А. Адруга, О. Суховарової-Жорнової та ін.² Мета розвідки, спираючись на наявні архівні та фондові документи, розглянути мистецькі особливості унікальних знахідок та окреслити їхнє значення у контексті розвитку побутової культури українців зазначеного історичного періоду.

Отже, необхідність проведення архітектурно-археологічних досліджень була обумовлена появою загрозливих тріщин на західному фасаді Успенського собору – пам'ятки архітектури XII ст. Відтак було прийнято рішення щодо прокладання траншеї вздовж стін собору задля обстеження стану фундаменту пам'ятки та з'ясування причин їхньої появи. За спогадами відомого археолога та краєзнавця Г.О. Кузнецова, перед початком досліджень робітників Чернігівської обласної ремонтно-реставраційної майстерні, залучених до роботи, попередили про наявність численних склепів та поховань навколо собору³.

Під час проведення земляних робіт на північ від західного порталу Успенського собору на глибині 1 м від поверхні робітники ремонтних майстерень випадково наштовхнулися на муроване склепіння старовинного цегляного склепу⁴. На місце розкопок терміново прибули представники Міського товариства охорони пам'яток історії та культури, зокрема Г.О. Кузнецов та співробітники ЧДАІЗ, які обстежили приміщення склепу.

У звіті про архітектурно-археологічні дослідження в охоронних зонах заповідника за 1978 рік під керівництвом кандидата архітектури, завідувача відділу фондів Андрія Антоновича Карнабеда були зазначені розміри виявленого склепу: 240 × 360 × 170–125 см⁵. Його склепіння, муроване великоформатною цеглою на вапняному розчині, містилося на глибині 100–115 см від денної поверхні ґрунту. У північно-західній частині приміщення виявили замуровану «насухо нішу», яка, за припущенням А. Карнабеда, могла слугувати свого часу входом до склепу. Підлога була «вимощена насухо» великоформатною цеглою на основі річкового піску⁶. У склепі було виявлено чотири поховання в зітлілих дерев'яних трунах. Три труни розміщувалися у південній частині приміщення, а четверта – окремо, біля північної стіни. В кришках двох гробів були круглі скляні вставки діаметром 17 та 20 см на рівні обличчя померлих⁷. Три поховання належали дорослим та одне – дитяче. Труни були дуже порохняві, що заважало точно встановити їхні розміри. Під час обстеження членами спелео-археологічної секції Чернігівської міської організації УТОПІК та науковцями заповідника були виявлені два натільних хрестика, срібні, позолочені застібки у вигляді двох семипелюсткових квіток, які за допомогою розетки кріпилися до залишків коштовної оксамитової тканини коричневого кольору, двобічна мідна іконка та срібний хрест.

Знахідки археологів були передані до фондів ЧДАІЗ. Найбільш цікавими серед них були речі одного з поховань, а саме: срібний хрест (розміром: 12,5 x 10 см, завтовшки 1,5 мм), прикріплений до кришки труни цвяхами, та двобічна мідна ікона. На срібному хресті у верхній частині було вигравірувано Голгофський Хрест з написом «НІКА» (перемога), символічні знаряддя страстей Господніх у бічних раменах та напис у нижній частині хреста про те, що 29 вересня 1695 р. помер раб Божий Леонтій Артемович Полуботок, похований в Єлецькому монастирі. Саме цей напис і надав можливість ідентифікувати хто саме був похований в одній із трун (Рис. 1). Подібний за формою хрест був зображений на родинному гербі Полуботків⁸.

Леонтій Артемович Полуботок (р. н. невідомий – 1695 р.) належав до одного з найбільш заможних та відомих козацько-старшинських українських родів, родоначальником якого вважають чернігівського райця Ярему Полуботка, який у першій половині XVII ст. отримав від польського короля Владислава IV Вази привілей на володіння маєтностями поблизу Чернігова⁹. Батько Полуботка – Артемій – згадувався як сотник чернігівський, а відтак його син Леонтій Артемович Полуботок вже мав статус «шляхетно народженого», брав участь у Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького. У 1668 р. він обіймав уряд чернігівського полкового писаря, а з 1671 р. – сотника Чернігівської полкової сотні, виконував обов'язки наказного полковника Чернігівського полку¹⁰. У 1678 р. за гетьмана І. Самойловича був зведений на уряд генерального осавула. Упродовж 1683–1687, 1689–1690 рр. Леонтій Артемович очолював Переяславський полк. Був прибічником гетьмана І. Самойловича та у 1680 р. одружив свого сина Павла Полуботка – майбутнього гетьмана – з його племін-

ницею Євфимією, що дало можливість значно збільшити статки родини. Брав участь у Кримських походах 1687 р. та 1689 р. Утім після скинення І. Самойловича певний час перебував в опозиції до гетьмана І. Мазепи. У 1690 р. він був звинувачений у таємних зносинах із ексгетьманом та намірах захопити гетьманську булаву. За вироком військового суду був позбавлений полковництва та значної частини маєтностей. За Синодиком Єлецького монастиря був похований на території обителі. Згодом родові маєтки Полуботків успадкували впливові роди Милорадовичів та Лашкевичів. Саме нащадок роду Полуботків, поціновувач старовини граф Григорій Милорадович, вже в ХІХ ст. власним коштом виготовив меморіальну чорну мармурову дошку, яка розміщувалась на лівому стовпі Успенського собору. Вона увічнила пам'ять Леонтія Артемовича Полуботка, полковника Переяславського († 1695 р.), Фотинії Прокопівни Полуботок († 1698 р.) та була прикрашена зображенням родинного гербу¹¹.

Речі, знайдені у склепі, потребували термінової реставрації. Двобічна металева ікона невеликого розміру (15,7 × 11,5 см) з поховання Леонтія Артемовича Полуботка була в аварійному стані. А. А. Карнабед передав її до Київської спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні у грудні 1978 р., адже стан ікони вимагав негайного відновлення (Рис. 2, 3). Ікона мала крихкий фарбовий шар та повсюдний кракелюр, на ній спостерігалось: «повсюдне відшарування живопису разом з ґрунтом від основи ікони, чисельні втрати позолоти на тлі та на одежі, особливо у лівій частині ікони. Шар лаку був сильно забруднений, нанесений нерівномірно, майже повністю розклався та не підлягав регенерації та зняттю», – зазначав відомий реставратор Павло Іларіонович Войтко у реставраційному паспорті¹².

Ікона виявилась двобічною. З одного боку була зображена Богородиця з немовлям, а з іншого – сюжет «Розп'яття з пристоячим». Було проведено розчищення від забруднення, укріплено воском фарбовий шар та ґрунт ікони. Досвідченого реставратора вразило майстерно виконане поясне зображення Богоматері з Ісусом-немовлям на лівій руці. На голові Діви Марії – вінець барокової форми, якого торкалися два ангели. На правій щоці Богородиці чітко проглядалися дві подряпини. Майстерно промальований іконописцем мафорій темного кольору було прикрашено стилізованими серединками. Ісус Христос зображений з подібними вінцями і німбом, у багрянці, а тло ікони було золотисте. Лише після розчищення та реставрації стало зрозумілим, що це зображення Богоматері Ченстоховської, причому дуже близьке до оригіналу чудотворного образу «Чорної Мадонни», який зберігається у монастирі паулінів на Ясній Горі в Польщі (Рис. 4).

Ікона Богоматері Ченстоховської одна з найбільших святинь Польщі та всієї Центральної Європи. До того ж для Польщі вона є символом національної гордості. Це рідкісний варіант образу Діви Марії, який поєднує риси візантійської Одігітрії (Провидиці) та латинської Долороси (Скорботної Матері)¹³. Унікальний психологічний вплив на людей згорьованої, потемнілої від передчуття мук, що очікують у майбутньому її Сина, Богоматері призвів до величезної популярності ікони як у православному, так і в католицькому світі. В Україні й Польщі відомі численні копії (списки) Ченстоховської Богородиці, ба більше, вона стає зразком для написання багатьох шанованих чудотворних ікон.

За переказами, ікона належить пензлю євангеліста Луки. У 326 р. візантійська імператриця Олена привезла ікону Богородиці до Константинополя, де вона перебувала протягом п'яти століть. У другій половині ХІІІ ст. вона була перевезена королем Ру-

си-України Львом Даниловичем до Белзького замку та стала місцевою святинєю. За переказами, ікона врятувала людей під час облоги Белзького замку татарами. Після згасання галицької династії намісник короля, сілезький князь Владислав Опольський перевіз ікону спочатку до Львова, а потім до заснованого ним у 1352 р. Ясногорського кляштору отців-паулінів у місті Ченстохова. З цього часу ікона стала називатися Ченстоховською. На початку XV ст. обитель пограбували гусити. Згідно з переказами вони хотіли вкрасти ікону, але не змогли зрушити віз із награбованим із місця, в люті один із грабіжників скинув ікону на землю, а інший вдарив шаблею по обличчю. Справедлива кара спіткала всіх. Першого розірвало на частини, а у другого відсохла рука, інші впали мертві або ж осліпли. З того часу Богородицю зображують із двома шрамами на правій щоці. У XVIII ст. ікона була коронована та проголошена чудотворною.

У 1980-х рр. польські дослідники зробили фундаментальний аналіз ікони. За їхніми даними, Богородиця Ченстоховська була перемальована щонайменше двічі. Ікона має три шари письма. Перший шар з'явився не раніше XII–XIII ст., другий – у середині XIV ст. під впливом італо-венеційської традиції, а третій – в 1430–1434 рр., коли коштом короля Ягайла проводилася її консервація та реставрація. Остаточні висновки польських фахівців були наступні: ікона має безсумнівно візантійське походження, однак остаточно сформувалася під латинським, зокрема, італійським впливом. Після останньої реставрації іконописний образ набув рис готичного європейського живопису, а через темне обличчя Богородиці ікону називають «Чорною Мадонною».

Без перебільшення можна стверджувати, що ікона була дуже шанованою не лише в Польщі, а й на суміжних територіях. Отже, зображення чудотворного образу у похованні Леонтія Полуботка в Єлецькому монастирі свідчить про значну популярність та розповсюдження його на теренах України. Іконописець, який писав ікону, був гарно обізнаний з канонічним образом Ченстоховської Богородиці, проте є й певні відмінності у її зображенні. На чернігівській іконі відсутнє зображення рук, головний акцент майстер зробив на обличчях (Рис. 5). До певної міри це можна пояснити невеликим розміром ікони. На думку мистецтвознавця А. Адруга, ймовірно ікона писалась місцевим майстром. «Автор чернігівської ікони не ставив завдання створити точну копію ікони, а можливо відштовхувався від «списків», де вона створена саме так»¹⁴.

Не менш цікавим було зображення на другому боці ікони, де майстерно виконано сюжет «Розп'яття з пристоячим». У центрі ікони було розміщено зображення «Розп'яття» з написом на хресті вгорі: «ІНЦІ» (Ісус Назарей Цар Іудейський). Зліва, біля підніжжя хреста, розміщено зображення козака, який стоїть навколішки з побожно піднятим до гори обличчям. Ліва рука прикладена до грудей, правою він тримає за вуздечку осідланого коня. Козак, одягнений у зеленкувату кирею з прорізним рукавом, при лівому боці має шаблю в піхвах. Він мав характерну чоловічу стрижку під «макітру». Дехто з дослідників вважає, що в образі козака зображено самого Леонтія Артемовича (Рис. 6). Праворуч на іконі було виконано зображення архітектурного пейзажу – церква з бароковою банею і численні хрести на могилах цвинтаря. Вгорі ікони обабіч церкви ширяють два ангели в зеленкуватих стихарях із білими крилами і молитовно складеними перед грудьми руками. Зліва, трохи нижче, третій ангел у червоному вбранні тримає чашу, в яку струмує кров із правого підбер'я Ісуса Христа. Над чашею четвертий ангел тримає багрянлицю. Постаць козака зображена дещо нетипово для подібних сюжетів. Ймовірно, автором згаданої ікони був народний іконописець, який дещо відійшов

від традиційного іконопису, адже повинен був врахувати естетичні уподобання свого замовника, про що красномовно свідчить підвищена декоративність твору, насиченість його кольоровою гамою. Стилїстика ікони, на думку деяких фахівців, асоціюється із народними думами і піснями, які склалися у ті часи про козацький героїзм та звитягу. Зображення козака з конем нагадує народну картину «Козак Мамай». Проте до сьогодні дослідники не дійшли спільної думки щодо типології ікони. Дехто вважає її донаторською (лат. donator – особа, що дарує, дарувальник), дехто – вотивною (лат. votivus – присвячений богам).

Дійсно, іконографічний образ «Розп'яття» був характерним для вотивних ікон, які втілювали ідею благання про Божу милість. Саме для подібних образів є характерним жест моління, який можна побачити на іконі з поховання Леонтія Полуботка. Вотивні образи зазвичай вивішувались у церквах під час хвороби або життєвих випробувань конкретного вірянина. Проте більшість подібних образів є доволі статичними. На відміну від них на металевій іконі з поховання Л. Полуботка композиція доволі динамічна.

Тенденція зображувати на іконах самих замовників і їх близьких, конкретних історичних діячів та їх оточення сягає в Західній Європі доби Відродження. Донатори часто зображувалися навколїшках біля образу Спасителя. Саме такі сюжети знайшли своє поширення і в Україні, але дещо пізніше – з XVII ст. В іконописі відбувалася «українізація» обличч святих, відхід від усталених церквою канонів¹⁵. Проте невеликий розмір двобічної ікони (на відміну від великих за розміром донаторських ікон), використання металеві основи для її написання свідчать про те, що вона активно використовувалася за життя її власника та була для нього досить цінною.

Окрім того, реставратор П. Войтко зафіксував неодноразові досить грубі записи ікони, що є свідченням її активного використання за життя господаря. Ця обставина дозволяє нам зробити припущення, що мідна ікона була похідним образом, який був своєрідним оберегом для свого господаря. Відповідно вона неодноразово реставрувалась, «підмальовувалася» і не завжди професійними іконописцями¹⁶. Улюблений похідний образ, який активно використовувався за життя Леонтія Артемовича, супроводжував його і в «останній шлях». Ікона гармонійно поєднує зворушливо-наївну виразність народного малярства з традиціями християнського сакрального іконопису. Отже, українська іконографія культового призначення XVII–XVIII ст. набула своїх виразних національних особливостей. Ці типи живопису відображали віру людини у заступництво Божої Сили в боротьбі з невірними, нападниками та тими, що посягав на християнську православну віру. Вони свідчили про уславлення світлої пам'яті своїх предків¹⁷.

Поховальна практика завжди відігравала важливу роль в житті українського суспільства. Поховальні ритуали почали своє формування ще в дохристиянські часи і поступово змінювались у відповідності зі змінами у суспільстві¹⁸. Похорон був фінальною стадією земного існування людини та невід'ємною частиною поховальної культури українців. В козацьку добу існував цілий комплекс обрядів та традицій, які мали це забезпечити. Як відомо, козаки були глибоко віруючими людьми, що власне підтверджують знахідки у склепі Леонтія Полуботка. Покійників ховали за християнським звичаєм. Під іконою люди народжувалися, одружувалися, ікона супроводжувала померлого і в останню путь.

У тестаментях козацької старшини заздалегідь визначали місце поховання, церемоніал та розміри пожертв на церкву. Останній притулок козаків залежав від їхнього соціального статусу, тому представники козацької еліти, обираючи місце упокоєння,

надавали перевагу церковній або монастирській землі, будували родинні склепи і усипальні у стінах самих храмів або біля них. Часто-густо обирали ті обителі, якими опікувалися за життя. Зокрема, відомий факт, що Леонтій Артемович Полуботок пожертвував Єлецькому монастирю млин на р. Білоус. Отже, доволі логічно, що, будучи щедрим благодійником монастиря, він знайшов свій «останній прихисток» на його території. Монастир у XVII–XVIII ст. стає місцем поховання представників впливових козацько-старшинських родів: Полуботків, Дуніних-Борковських, Лизогубів, Забіл та ін. Найбільш заможні козаки будували родинні склепи за європейською традицією, адже, як відомо, родина Полуботків мала високі статки.

Речі представників панівної верхівки Чернігова XVII ст., знайдені у старовинному склепі, дають дослідникам певне уявлення про той інвентар, який супроводжував небіжчика у останній шлях. Одночасно вони надають можливість скласти уявлення про менталітет тогочасних українців, про їхню релігійність, естетичні уподобання та звичаї. Невипадково раритетна двобічна ікона з поховання Леонтія Артемовича Полуботка була представлена на унікальній виставці «Український портрет XVI–XVII ст.» в Національному художньому музеї України, яка проходила у травні–жовтні 2005 р., коли «під одним дахом була зібрана добірна розкіш з провідних українських музеїв»¹⁹. Подібні унікальні витвори мистецтва належать до національного культурного надбання України, адже вони належним чином презентують самобутню культуру нашого народу.

¹ Тимошенко В.І., Ватаву Н.В. Знахідки з поховання Леонтія Полуботка. *Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини*: тези доп. і повідомл. ювіл. конф., присвяч. 25-річчю Чернігів. архітектур.-іст. заповідника. Чернігів, 1992. С. 117-119; Кузнецов Г.А. К тайнам Чернігова. *Очерки из истории спелео-археологической секции Черниговской городской организации Украинского общества охраны памятников истории и культуры*. Чернигов, 2010. С. 72-74.

² Адруг А.К. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів, 2013. С. 73-74; Суховарова-Жорнова О. До питання іконографії чернігівського роду Полуботків (за матеріалами Національного музею історії України та Національного художнього музею України). *Історико-географічні дослідження в Україні*: зб. наук. праць / НАН України, Інститут історії України. Київ, 2003. Вип. 6. С. 252-269. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sukhovarova-Zhornova_Olena/Do_pytannia_ikonohrafi_chernihivskoho_rodu_Polubotkiv.pdf (дата звернення: 28.11.2024).

³ Кузнецов Г.А. К тайнам Чернігова... С. 72.

⁴ Там само. С. 72–73.

⁵ Отчет об охранных архитектурно-археологических исследованиях в 1977-1978 годах. Чернигов, 1978 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-576/1. ДФ-435. Арк. 24.

⁶ Там само. Арк. 25.

⁷ Там само. Арк. 24-25.

⁸ Ситий І. Печатка та герб Павла Полуботка. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sytyi_Ihor/Pechatka_ta_herb_Pavla_Polubotka.pdf. (дата звернення: 25.10.2024).

⁹ Суховарова-Жорнова О. До питання іконографії чернігівського... С. 252; Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк: монографія: у 2 т. Київ, 2012. Т. I. С. 28.

¹⁰ Коваленко О. Родина Полуботків у науковій спадщині та комеморативних практиках Г. О. Милорадовича. *Сіверянський літопис*. 2021. № 6. С. 137-143; Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ, 2008. С. 222-223.

¹¹ Ефимов А.Н. Черниговский Елецкий монастырь Успения Пресвятыя Богородицы со времени основания и до наших дней (1060-1903), святыни и достопримечательности с рисунками. Чернигов, 1903. Вып. 2-4. С. 225.

¹² Иваненко В., Блажиевский И., Дорофиенко И., Стриленко Ю., Войтко П., Кодьева Е. Отчет о реставрации живописи икон из иконостаса Спасо-Преображенского собора г. Чернигова [УСНРПУ]. Киев, 1980 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № Дд-1768/3. Арк. 25.

¹³ Бондарець Є. Особливості іконографії Богородиці «Ченстоховської» – «Пом'якшення злих сердець» на прикладі ікони з приватної колекції. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2022. № 5 (49). Р. 40-44.

¹⁴ Адруг А.К. Живопис Чернігова... С. 74.

¹⁵ Ернст Ф.Л. Українське мистецтво XVII–XVIII віків. Київ, 1919. С. 14.

¹⁶ Иваненко В., Блажиевский И., Дорофиенко И., Стриленко Ю., Войтко П., Кодьева Е. Отчет о реставрации живописи икон из иконостаса Спасо-Преображенского собора г. Чернигова [УСНРПУ]. Киев, 1980 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № Дд-1768/3. Арк. 25.

¹⁷ Ернст Ф.Л. Українське мистецтво... С. 14–16.

¹⁸ Попружна А.В. Поховання козацької старшини на території храмів і монастирів Чернігова. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Освіта. Соціальні та поведінкові науки*. 2019. Вип. № 2 (3). С. 157-164.

¹⁹ Український портрет XVI–XVII століть. [Каталог-альбом] / кер. проекту А. Мельник. Київ, 2006. С. 99.

Olena VANZHULA

head of the department of scientific and funds activities,
Ancient Chernihiv National Architectural
and Historical Reserve (Chernihiv)
vanzhulen@gmail.com

RARITIES OF THE COSSACK ERA FROM THE COLLECTION OF ANCIENT CHERNIHIV NATIONAL ARCHITECTURAL AND HISTORICAL RESERVE

The purpose of the study is to highlight the artistic features of the rare finds from the burial of Colonel Leontii Artemovych Polubotok in Chernihiv Yeletsnyi Monastery in the context of the development of the household culture of the Ukrainian Cossack state. The article is based on the general scientific methodological principles of historicity, integrity and objectivity. They are implemented through the usage of historical-critical, comparative-analytical and logical methods. Based on the conclusions of the restorers, the article provides arguments that the bilateral icon belongs to the derivative image of L. Polubotok.

Keywords: *Leontii Artemovych Polubotok, Yeletsnyi Monastery, Chernihiv, burial, crypt and icon.*

Оксана СТЕПАНЕЦЬ

наукова співробітниця
відділу охорони пам'яток історії та культури,
Національний історико-меморіальний заповідник
«Поле Берестецької битви» (с. Пляшева)
oksanaromaniuk94@gmail.com

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛЯ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ

У статті аналізуються археологічні розкопки поля Берестецької битви, де відбулась битва між козацько-селянським військом під проводом Б. Хмельницького та польською армією під проводом Яна Казимира у 1651 р.

Ключові слова: розкопки, переправа, зброя, Берестецька битва та козацькі речі.

Півтора роки тріумфальних перемог Богдана Хмельницького завершилися успішною Зборівською кампанією у липні-серпні 1649 р. і подачею польському королю Яну II Казимиру вісімнадцяти «Пунктів про потреби Війська Запорізького». Проте, розуміючи невідворотність війни, головнокомандувачі збирають нові війська. Велика битва, що відбулась біля містечка Берестечко 1651 р. між військами польського короля Яна II Казимира і українськими козацько-селянськими військами Богдана Хмельницького та його татарськими союзниками і тривала протягом 28 червня – 10 липня, ввійшла в історію як найбільша за кількістю учасників у середньовічній Європі.

Унаслідок зради кримських татар, козацька армія залишилась без гетьмана та свого союзника, а тому змушена була відступати. Козацько-селянське військо очолив полковник Іван Богун. Протягом десяти днів козаки мужньо оборонялися проти польської армії у добре укріпленому таборі. Назавжди закарбувались в історію епізоди битви, де козаки проявляли небачену мужність та героїзм, обравши почесну смерть, відкинувши пропозиції здатися ворогу. Завдяки військовому таланту Івана Богуна, вдалося вивести з оточення основні сили козацького війська, але втрати були досить значними. За приблизними даними у битві під Берестечком загинуло до десяти тисяч людей.

Шукаючи сліди незабутніх подій, поле Берестецької битви відвідало багато дослідників. Але першим науковцем, який залишив опис побаченого, був визначний український вчений, історик М.І. Костомаров. Саме він, ще у ХІХ ст., започаткував вивчення пам'яток поля Берестецької битви.

Свою подорож до славетного місця Берестецької битви М.І. Костомаров пізніше описав у своїй «Автобіографії»: «Із Кременця ми попрямували в Берестечко. Місцевість знаменитої битви Хмельницького була мені надто відома з письмових джерел, і я з особливим старанням намагався звірити мої про неї уявлення, намагався відшукати сліди давно минулих подій, про які стільки читав, писав і думав. Берестечко лежить на рівнині вздовж річки Стиру – ріки надзвичайно звивистої. У неї впадає, версти за чотири до містечка, болотиста річка Пляшева, відома як місце загибелі великої кількості козацького війська під час безладної втечі з табору. Наближаючись до містечка, я наткнувся на стару лінію окопів у вигляді півмісяця і зрозумів, що це сліди колишнього польського табору, розбитого тоді, коли поляки перейшли з правого

берега Стиру на лівий. Праворуч від дороги зміївся покручений Стир, ліворуч погляд натикався на густий, високий ліс. Побувавши знову у полі, де була битва, я побачив на одному його краю, ближче до лісу, невелике підвищення, де стояв кримський хан, а праворуч від нього, через дорогу, ближче до Стиру, залишки круглуватих окопів, де був козацький табір. Тут я знайшов і острів на Стирі, той самий, де захищались триста хоробрих козаків, що не хотіли здаватися ворогам і мужньо загинули в запеклому бою. Острів цей весь поріс великим лісом, праворуч від нього, у гирлі річки Пляшевої, було місце фатального переходу козаків через ріку – переходу, в якому потонуло багато козацького війська. Я зробив висновок, що ця подія відбувалася саме тут, бо й донині в згадуваному місці на дні ріки знаходяться уламки сідел, зброї, стремен і перетлілі шматки попон. Все це, як відомо, кидали козаки у воду, щоб зробити загату для свого переходу»¹.

Описує історик також пам'ятки містечка Берестечка, але робить тут помилку, вказуючи їх місцезнаходження на правому березі р. Стир, а місце боїв на лівому (в дійсності навпаки): «На протилежній стороні Стиру, за містечком Берестечком знаходиться пагорб із складеною із цегли каплицею, в якій встановлена статуя св. першомучениці Теклі»².

Багато цінних відомостей історик отримав від місцевого населення Берестечка та Пляшеви, адже народна пам'ять зберегла розповіді про героїчні епізоди Берестецької битви. Костомаров фіксував усі факти, що стосувалися цих подій, збирав фольклорні матеріали. Ним були записані рідкісні зразки епічної творчості, зокрема легенди, перекази та пісні про Берестецьку битву.

Зібрані на Волині фольклорні матеріали М.І. Костомарову згодом вдалося опублікувати в «Малорусском литературном сборнике» (1859 р.) та у фундаментальній праці П. Чубинського «Труды этнографическостатистической экспедиции в западно-русский край» (1874 р.).

На основі зібраних матеріалів Микола Костомаров увічнив подвиг українських козаків у своїх наукових творах і, зокрема, у відомій історичній праці «Богдан Хмельницький», вперше опублікованій у 1857 р. Проаналізувавши документи, матеріали окремих авторів, дослідник систематизував їх і дав достовірно викладений опис подій, що передували подіям 1651 р. Висвітлюючи ці події, дослідник опирається на багату документально-джерельну базу, але водночас подає свої власні спостереження, дослідження, висновки та зібрані ним твори народної творчості. Зокрема, у питанні щодо чисельності військ, яке й до сьогодні залишається спірним, М. Костомаров погоджується з твердженнями деяких істориків, які визначають кількість польського війська у 300 тис. чоловік, але не вірить у майже таке ж за кількістю козацьке військо, і припускає, що його чисельність не перевищувала 100 тис. воїнів. Все ж матеріали М.І. Костомарова мають також деякі неточності, які не підтверджуються іншими джерелами. Зокрема, він неправильно вказує місцезнаходження острова, на якому захищались 300 героїв-козаків. Історик пише, що це острів на річці Стир, хоча він знаходиться серед боліт річки Пляшівки. Не відповідають дійсності й дані про те, що король наказав похоронити загиблого митрополита Йоасафа у всьому його одязі. Відхиляються від свідчень очевидців битви і деякі моменти бою, описані Костомаровим. Зокрема, опис нічної вилазки козаків перед битвою, хоча насправді вона відбулась під керівництвом Івана Богуна вже під час облоги козацького табору. Не дивлячись на це, монографія М.І. Костомарова «Богдан Хмельницький» до сьогодні залишається одним із фундаментальних творів до пізнання обставин Берестецької битви.

Роботи по дослідженню місця однієї з найбільших битв часів середньовіччя, розпочаті М.І. Костомаровим, продовжились на початку ХХ ст.

У 1910 р. за ініціативи архимандрита Почаївської лаври о. Віталія (Максименка) розпочалося будівництво храму на честь загиблих у битві під Берестечком. Проект майбутнього храму передбачав захоронення у гробниці під стінами церкви останків загиблих учасників битви та створення музею, де мали розмістити речі, які місцеві жителі постійно знаходили на місцях боїв. У цьому ж році розпочинається перше комплексне дослідження цієї території. Його виконавцями стали члени київського відділу Імператорського військово-історичного товариства: історик М.І. Каманін та фотограф В. Добровольський. Товариство поставило перед ними наступне завдання: «Исследовать поле битвы (1651 г.), по возможности определить позиции козаков, татар и поляков, а также места ставок Богдана Хмельницкого, хана и польского короля ... восстановить на местности положение врагов до битвы и проследить последовательно все передвижения войск и различные фазисы боя. Определить место переправы козаков через болота (топи) и приблизительный путь отступления козацкого табора»³.

Дослідження проводились на науковій основі, використовувалась безпосередньо територія, де відбувалась битва, писемні джерела, повідомлення місцевих жителів та археологічні матеріали. Роботи по обстеженню поля битви розпочались 22 травня 1910 р. При дослідженні особлива увага зверталась на містечко, яке дало назву битві, також села Пляшев та Острів. Особливо детально досліджувались річки Пляшівка та Стир, їх береги, прилеглі болота і підвищення, оскільки, за твердженнями першого дослідника поля битви М.І. Костомарова, саме тут козаки переправлялись при відступі з табору в 1651 р. Поле битви, усі пам'ятки старовини, пов'язані з цими подіями, були сфотографовані та було зроблено перспективні креслення.

Дослідники оглянули та сфотографували архітектурні споруди Берестечка, урочища Монастирщина і Журавлиха. Було оглянуто та відзнято Михайлівську церкву села Острів, у якій, за переказами, перед битвою молились козаки. Дослідники зазначали, що архітектурна споруда перебувала у загрозовому стані, підгнили прилеглі до землі дошки, і храм тримається лише на залізних скріпах. Через такий поганий стан, вважали вони, церкву навряд чи вдасться перенести на острів Журавлиху до місця спорудження храму – пам'ятника полеглим козакам⁴. Документів, які б стосувалися подій 1651 р., у церковному архіві дослідники не виявили, бо церковні документи велися із 1652 р. Досліджувалось також давнє кладовище при церкві, як місце ймовірного поховання коринфського митрополита Йоасафа, який загинув під час Берестецької битви. На кладовищі віднайдено недатовані старовинні кам'яні хрести, які схожі до хрестів в урочищі Монастирщина. Місцеві жителі показали дослідникам ймовірні місця переправ козаків, де постійно знаходили козацьку зброю, спорядження та їх особисті речі. 13 червня 1910 р. Іван Каманін розпочав археологічні розкопки на пагорбі Монастирщина, де знаходився козацький цвинтар з камінними хрестами. Урочище Монастирщина було власністю селян села Острів і використовувалось у сільськогосподарських цілях. Місцеві жителі, які разом з почаївськими ченцями приймали участь у розкопках, згадували, що в минулому багато виораних кісток було викинуто у річку Пляшівку⁵.

За два дні археологічних досліджень було перекопано близько 1/20 частини площі урочища. При археологічних розкопках було виявлено, що тіла померлих поховані у великих, рядами викопаних ямах по 5-10 чоловік у кожній. Усі скелети лежали згідно православного поховального обряду, але були покладені нерівномірно, подекуди лежали окремі частини кістяка або ж череп чи кінцівки, очевидно, поховання відбувалось

нашвидкоруч. При похованих не було знайдено ні зброї, ні залишків одягу, ні якихось особистих речей – лише виявили рештки майже зітлілого дерев'яного предмета, схожого на весло, іржавий від часу кинджал та розбитий глиняний горщик. З цього випливає, що вояки, поховані в урочищі Монастирщина, були або зовсім бідні, або пограбовані при похованні. Козацькі кістки, що пролежали у землі більш ніж два століття, дуже потемніли, деякі розсипалися у руках, хоча залишилось і багато міцних. Точна кількість віднайдених на Монастирщині кістяків невідома. Після побудови храму-пам'ятника Георгіївської церкви їх було поховано у гробниці-усипальниці.

Результатом робіт, проведених дослідником на місцях Берестецької битви, стала видана ним у 1910 р. монографія «Битва козаків с поляками под м. Берестечком в июне 1651 г.». У своїй книзі історик подає матеріали про українське козацтво, події, що передували битві 1651 р. Окрему увагу І. Каманін приділив дослідженню подій, які відбувались під Берестечком.

Дослідник звертає увагу на кількісні показники обох військ, звертаючи увагу на те, що джерела подають їх кількість по-різному і в основному ці цифри набагато перебільшені. Він критично ставиться до польських джерел, що занижують кількість королівських військ до 110 тис. чоловік, а також критикує повідомлення російських пограничних воєвод, які свідчать, що під Берестечком Б. Хмельницький мав до 600 тис. воїнів.

Автор дає перелік 17 козацьких полків Хмельницького і називає їх полковників, але зазначає, що два із них, чернігівський та ніжинський, участі у битві під Берестечком не брали, а охороняли Київське воєводство. Ці дані дещо не співпадають з відомостями інших істориків, які говорять про те, що й канівського полку під Берестечком теж не було. На відміну від М. Костомарова, І. Каманін вважав, що козаки і їх союзники – татари, зайняли вигідніші позиції, а ніж противник. Та й саме поле битви обрали не поляки, а Б. Хмельницький. Історик висвітлює перебіг самої битви та визначає причини поразки козаків. Розповідаючи про подвиг 300 козаків на острівку Гайок, І. Каманін визначає цей острів на місці злиття річок Пляшівки та Стиру, що не підтверджують дослідження місця бою. Піддається сумніву й подана автором інформація про знахідки людських кісток на острові Журавлиха, яку не підтверджують спогади сучасників будівництва меморіалу «Козацькі могили». У книгу включений план битви з архіву польського короля Станіслава Августа Понятовського, а також план місцевості під Берестечком, виготовлений військовим топографом Міхельсоном, з нанесеним на ньому розташуванням військ під час битви. Також автор переповідає легенду про те, що козаки перед битвою молились у церкві села Острів, але чомусь називає її церквою св. Івана. До того ж історик зазначав, що церкву планується перенести в урочище «Монастирщина».

Сучасний вигляд Михайлівської церкви, перенесеної на «Козацькі Могили» у 1912 р., хоча вона й набула деяких змін, відповідає її зображенню на світлині, вміщеній у книзі І. Каманіна. Завершується книга повідомленням про археологічні розкопки, проведені дослідником під Берестечком, яке доповнюють чотири фотознімки цих розкопок. На одній із фотографій видно піраміду черепів та кісток під дерев'яним хрестом та групу людей, які стоять поруч. Серед них бачимо людину у чернечому одязі – очевидно о. Віталія, який теж приймав участь у цих розкопках.

М. Костомаров та І. Каманін стали першими дослідниками місця однієї з найбільших битв часів середньовіччя. Матеріали, зібрані цими істориками, хоча й мають деякі неточності, але містять унікальні відомості про саме поле бою і ще збережені під час їх досліджень пам'ятки, ознаки яких пізніше стерлися з лица землі. Справу дослідження

місця Берестецької битви, розпочату М. Костомаровим та І. Каманіним, продовжив у 1970 р. археолог І. Свешніков, розпочавши фундаментальні розкопки на місці славетної битви.

Археологічні дослідження проводились з 1970 по 1994 рр. Робота експедиції розпочалася із поглибленої розвідки всієї території, зокрема, навколишніх урочищ, що прилягали до сіл Пляшева та Острів (Банівщина, За Острівочком, Попів Горб, Гайок, За Фосою, Журавлиха, Курасівщина, Козакова Яма, Плісня, Вал, Волиця, Циганівка, Монастирщина, Манжурія, узбережжя річок Пляшівка і Стир та ін.). В урочищі «За Фосою» археологічними роботами досліджено 2,6 га суцільної площі. Тут виявлено рештки переправи, побудованої під час відступу війська, знайдено 91 людських та 37 кінських кістяків і понад 5000 речей, що належать учасникам Берестецької битви. Після детального аналізу І. Свешніков поділив їх на окремі групи: побутові сільські речі; козацькі речі, деталі одягу; особисті речі; побутові речі; гроші та коштовності; речі козаків-ремесників; речі селянських повстанців; загальновійськові речі; козацька холодна зброя; метальна козацька зброя; вогнепальна козацька зброя; обладнання козацького бойового коня; речі польської шляхти та речі донських козаків і московських стрільців.

І. Свешніков паралельно з археологічними дослідженнями займався пошуком методів консервації і, власне, консервацією піднятих із торфу дерев'яних та шкіряних артефактів, тим самим рятуючи їх від швидкої руйнації. Знайдені ним методи були ефективнішими і дешевшими, порівняно з відомими на той час.

Про речі, знайдені під час розкопок, він написав: «Усі знахідки є унікальними, першими достовірними козацькими речами, їх наукове значення збільшує й те, що всі вони мають точну дату їх останнього використання – 10 липня 1651 р. через, що можуть також служити порівняльним матеріалом для музейних збірок»⁶.

Підсумком багаторічної експедиції на місцях Берестецької битви стала документальна монографія І.К. Свешнікова «Битва під Берестечком» (Львів: «Слово», 1993 р.), над якою археолог невтомно працював більше 10 років. Праця стала одним з найцінніших джерел про історію битви та найцікавішою книгою не лише для музейників, а й для всіх тих, хто цікавиться рідною історією.

Після смерті Ігоря Свешнікова (1995 р.) дослідження археологічним методом поля битви не припиняються, зокрема, у 1996 та 1998 рр. з метою виявлення козацьких переправ у заплаві річки Пляшівка експедицією заповідника під керівництвом С. Ревуцького було проведено розкопки в урочищах «За Фосою» і «Монастирщина». Однак було знайдено лише козацький ніж, кілька фрагментів шкіри та декілька дерев'яних предметів⁷.

У 2003 р. за ініціативи дирекції заповідника було відновлено дослідження поля битви 1651 р. Археологічна експедиція під керівництвом Б. Прищепи обстежила та провела розкопки південної частини урочища «За Фосою», східного кінця урочища «Монастирщина», та північно-східного урочища «Гайок». Знайдено: предмети озброєння, спорядження коней, речі побуту та особистого вжитку козаків, знаряддя праці, гроші, мідну панагію православного священника, свинцеві кулі різного калібру становлять найчисельнішу групу знахідок⁸.

Наступний етап дослідження припадає на серпень 2015 р. Керував експедицією О. Войтюк. Було досліджено 241 м² площі в межах 10 розвідкових шурфів і знайдено кулі до мушкетів, шомпол, фрагменти двох щиткових перстнів, ключ, гроші⁹. Було досліджено значну ділянку у заплаві правого берега річки Пляшівки і попередньо можна припустити про локалізацію однієї із недосліджених досі переправ.

Сотні знайдених на місцях битви унікальних речей стали безцінним скарбом для всьо-

го українського народу, для вітчизняної історичної та археологічної науки, бо не лише значно поповнили і розширили знання істориків, археологів та краєзнавців про події, які відбувалися під Берестечком улітку 1651 р., а й дали можливість створити унікальну експозицію на острові Журавлиха у Пляшеві. З того часу на поклін до козацьких могил, до музею, як до великої святині, приходять тисячі людей. А сучасні археологи, сподіваючись на успіх, намагаються зазирнути у далеке минуле, щоб відшукати сліди козацьких переправ і дати відповіді на багато запитань, які так їх хвилюють сьогодні.

¹ Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. Киев, 1989. С. 472.

² Там само.

³ Булига О. Дослідження території Берестецької битви у 1910 році. *Берестецька битва в історії, літературі та мистецтві: наук. зб.*, присвячується 350-річчю Берестецької битви та 10-річчю незалежності України / голова редкол. К.Ф. Шульжук. Рівне, 2001. С. 130-134.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Свешніков І.К. Битва під Берестечком. Львів, 1993. 301 с.

⁷ Ревуцький С.В. Звіт з роботи археологічної експедиції історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» на полі Берестецької битви 1651 р. та на місці козацької переправи 10 липня 1651 р. Пляшева, 1997 // Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви».

⁸ Прищепя Б.А. Звіт про роботу у 2003 році археологічної експедиції Рівненської філії Охоронної археологічної служби України на полі Берестецької битви 1651 р. Рівне, 2003 // Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви».

⁹ Войтюк О. Результати пошуку третьої переправи на території заповідника «Поле Берестецької битви» у 2015 році. *Дубенський науковий вісник: матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 920-річчю першої писемної згадки про місто Дубно*. Рівне, 2021. Вип. 3. С. 26-31. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Voitiuk_Oleksii/Rezultaty_poshuku_tretoj_perepravy_na_terytorii_zapovidnyka_Pole_Berestetskoj_bytvy_u_2015_rotsi.pdf?PHPSESSID=onjsla4pc4avl0ue7jov18raj3 (дата звернення: 01.10. 2024).

Oksana STEPANETS

researcher
of the department of protection of historical
and cultural monuments,
National Historical and Memorial Reserve
«Berestets Battlefield» (Pliasheva village)
oksanaromaniyk94@gmail.com

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE BERESTETS BATTLEFIELD

The article analyses the archaeological excavations of the Berestets battlefield, where the battle between the Cossack-peasant army led by B. Khmelnytskyi and the Polish army led by Yan Kazymir took place in 1651.

Keywords: excavations, crossing, weapons, Berestetska Battle and Cossack items.

Сергій СЕРГЄЄВ
науковий співробітник
наукового відділу «Дитинець»,
Національний архітектурно-історичний
заповідник «Чернігів стародавній» (Чернігів)
simpy5@ukr.net

З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКИХ ДЗВОНІВ

У статті розглядається один із різновидів культового мистецтва, а саме, дзвонарство. Показано причини виникнення, розвиток дзвонарства на теренах України, зокрема, на Чернігівщині. Подається опис дзвонів із фондів Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», зокрема, матеріал, конструкційні особливості тощо.

Ключові слова: дзвонарство, людвисари, «било», орнаментальний фриз, ідіофон та звуковидобування.

Історія дзвонарства в Україні в останні роки розглядалася в публікаціях Кіндратюка Б. «Дзвонарська культура Україн¹, «Уставні канонічні дзвоніння»², загальні моменти історії дзвонів було розкрито, зокрема, в праці Раушенбаха Б. «Дзвони: історія та сучасність»³, технічні питання висвітлено у публікації «Лиття дзвонів»⁴.

Деякі аспекти історії виготовлення та використання дзвонів на Чернігівщині в стародавні часи й в період XVII–XVIII ст. досліджено в студіях Блакитного М. «Нарис С. Баран-Бутовича “Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському Державному музеї (гармати та дзвони)”». Спроба візуалізації»⁵, Дядечко О. «Дзвони давньої Русі та їх знахідки на території Чернігово-Сіверщини»⁶.

У цій публікації, крім загальних моментів історії розвитку дзвонарства в Україні, охарактеризовані зразки дзвонів, що побутували на території Чернігівщини в XIX ст., та наразі зберігаються в фондів колекціях й виставкових залах Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

У християнстві західного обряду використання дзвонів має давню історію. Кельтські монахи-місіонери використовували ковані дзвони (клоки) як сигнал, талісман і зброю. Вони допомагали збирати людей, відлякували злих духів і різні напасти. У IX ст., за часів правління Карла Великого, використання дзвонів поширилося по всій Європі. Виготовляли їх зі сплаву міді та олова, пізніше почали додавати залізо або срібло. У цю епоху дзвони відливали невеликі. Їх було зручно розміщувати на фронтонах церков. Поступово розміри дзвонів збільшилися, тому для них почали будувати невеликі вежі на дахах храмів. Дзвонили в них із землі, тягнучи за мотузку. Пізніше з'явилися дзвіниці, які розміщували окремо від храмів⁷.

У візантійських літописах дзвони не згадуються до початку XIII ст., а використовувався існуючий і до наших днів дерев'яний інструмент «сімантрон», що являв собою вузьку і довгу дошку, по якій били невеличким дерев'яним молоточком, виробляючи цим мелодійний ритмічний звук. Інколи сімантрон ще називають «клепало» або «било»⁸.

Використовування клепал було розповсюджено і на Русі. У літописі під 1074 р. повідомляється про те, що монахи були зібрані клепалом для того, щоб попроситися з вмираючим Антонієм, ігуменом Києво–Печерським. Те, що церковні дзвони не прийшли на Русь з Візантії, можна стверджувати з великою впевненістю. Однак на питання звідки і як вони прийшли, можна відповісти тільки в загальних рисах – із Західної Європи. Можливо, що дзвони прийшли на Русь ще до її хрещення зі Скандинавії і були принесені варягами, які використовували їх як «вічеві». Дзвони із Заходу могли потрапити на Русь завдяки купцям, які привозили їх ще до хрещення Русі як заморську дивовижу, або після хрещення – як цінний предмет церковного майна⁹.

Звуковидобування відбувається шляхом розхитування дзвона при вільному положенні язичка, при цьому коливання звуку зменшується у бік верхівки дзвона. Існує три способи звуковидобування: струшування або розгойдування, удари молотом або колоталом та удари язиком по краю дзвона. Після цього інструмент видає пульсуючий звук певної висоти, що триває недовго. Однак цю висоту достатньо важко зафіксувати через складний ряд обертонів. Незважаючи на те, що дзвони належать до сигнальних інструментів, вони мають найстійкіше темброве забарвлення серед інструментів цієї групи¹⁰.

Дзвони дзвіниці православної церкви з деякою часткою вмовності можна розділити на 3 групи: великі, середні й малі. Великі дзвони ще називають *благовістниками*, оскільки основний здійснюваний ними дзвін іменується *благовістом*. Якщо їх у підборі декілька, то вони мають свої назви і виконують наступні функції. У *Святковий* дзвін дзвонять на Великдень і дванадцять свят, а також в інших, особливо урочистих випадках. Це найбільший за вагою дзвін. Другим за розмірами є *Недільний*. Його використовують у недільних богослужіннях та у великі свята. У *Поліелейний* дзвонять у дні середніх свят, коли відбувається поліелей. У звичайні, не святкові дні, використовують у виконанні *благовісту Буденний (простоденний)* дзвін. До *Пісного* дзвону звертаються у період Великого посту. А до *Годинного* – перед читанням великопісних годин¹¹.

Своє певне призначення має також *дводзвін*: усіма дзвонами одночасно б'ють двічі. Під час богослужінь у деякі дні іноді лунає особливе сумно –урочисте дзвоніння – *передзвін*. Для цього почергово вдаряють у кожен дзвін по одному чи кілька разів, починаючи від найбільшого й до найменшого (інколи по декілька разів), а потім ударяють у всі дзвони разом:

1) під час Літургії в Великдень під час читання великоднього Євангелія на кожен його стих у храмі б'ють один раз у кандію, а паламар – у велике било й великий дзвін, на останньому слові – у всі дзвони й у велике било;

2) на Утрени під час співу великого славослов'я в день Воздвиження Чесного Хреста (27 вересня), у Христопоклонну неділю (третя неділя Великого посту), 14 серпня перед виносом Чесного Хреста з вітваря (при співі ж Святий Боже, коли хрест виносять на середину храму, тридзвонять у всі дзвони);

3) подібний передзвін також звучить: а) у Велику п'ятницю на Вечірні перед виносом плащаниці під час співу Тебе одіющагося світом; б) на Утрени у Велику суботу, коли настоятель проходить з Євангелієм під плащаницею (у цей момент б'ють у всі дзвони й обидва хори співають надгробне Трисвяте); в) під час співу великого славослов'я, перед обнесення плащаниці навколо церкви; за цим передзвоном як на Вечірні, так і на Утрени звучить тридзвін;

4) передзвін чинять також при виносі, відспівуванні й похованні ієреїв, ієромонахів, архимандритів; при виносі тіла з будинку та під час процесії до могили використовують такий самий передзвін, як при винесенні Чесного Хреста, у Хрестопоклонну неділю, при виносі плащаниці у Велику п'ятницю та Велику суботу, тобто вдаряють один раз у кожний із дзвонів (до двох-трьох повторів), а потім один раз у всі дзвони разом. Після внесення тіла до церкви, як і після прочитання молитви розрешення та покладення тіла в могилу, звучить три дзвін¹².

Дзвоніння супроводжували людей від колиски до труни, розраджували й захищали, згуртовували в часи бід і в дні всезагального торжества. Ця музика ввійшла у свідомість як провісник добра й правди. Голос дзвона, що наповнений великою силою етичної дії, відобразився в народних віруваннях, пробуджував людську душу, закликав до совісті. У пору Великого посту він зазивав до покаяння, не залишав людину й після смерті, поєднуючи свій скорботний подзвін із голосінням за померлим, окрилював у пасхальну ніч сподіванкою вічного життя, коли гудіння великоднього благовіста сповняє душу надією дива – здійснення обітовань, її відродження. Дзвони були одним із засобів між-національної боротьби.¹³

Спочатку дзвони та клепала поміщалися на вежах, зокрема, церковних чи фортечних мурах, пізніше на спеціальних спорудах, а з часом на дзвіниці – вежі з відкритим ярусом для цих ідіофонів (музичний інструмент, джерелом звуку якого слугує матеріал, здатний звучати без додаткового натягування). Вона стояла біля храму або входила до його композиції чи фортечної брами¹⁴.

Мистецтво ливарництва, яке розподілялося на людвисарство (лиття з міді, яке називали ще котлярством) та конвисарство (лиття з олова) набуло поширення на терені України з XIV ст.¹⁵

У XVI–XVII ст. мистецтво виготовлення дзвонів розвивалося переважно в Галичині, на Волині та Києві. Сплеском його активності стає доба Гетьманщини (друга половина XVII і перша чверть XVIII ст.). Глухів, Новгород-Сіверський, Стародуб й інші міста також стають визначними центрами старого українського ливарництва¹⁶.

Основними центрами лиття на Чернігівщині у XVII–XVIII ст. були Ніжин, Новгород-Сіверський, Глухів, Стародуб, Почеп. Підґрунтям оснащення дзвонами церков у кожному регіоні були роботи місцевих людвисарів (майстрів з виготовлення дзвонів). Як правило, дзвони замовлялися в тій ливарні, з якої легше і дешевше було їх доставити¹⁷.

У XVII–XVIII ст. відбувається сплеск активності у виробництві дзвонів. Особливого поширенню ливарництва дзвонів сприяє виробництво на теренах українських земель артилерійського озброєння. Відбуваються взаємопов'язані процеси, коли досвід виготовлення дзвонів сприяв швидкому розповсюдженню важкої зброї, а зростаючі потреби в ній розширювали відливання цих церковних атрибутів. Цей час був сприятливим для виробництва дзвонів ще й тому, що гетьманська адміністрація для посилення обороноздатності допомагала розвитку металообробної промисловості. Відливання артилерійського озброєння поряд із традиційним виробництвом дзвонів досягає технологічної досконалості. Це сприяло покращенню якості їхнього звучання, довговічнішому використанню¹⁸.

У дзвоні виділяють такі частини: *голову* чи *корону* – верхню частину, яку використовують для підвішування; *шийку* – місце переходу голови у тулуб; *тулуб* (*спідницю*)

– основну частину дзвона; *устя* – нижній отвір; *било, серце* чи *язик* (діал. *бóвкало*) – рухоми́й елемент всередині. В тулубі дзвона розрізняють: *плечі* – верхню частину, до якої кріпиться голова з шийкою; *верхній поясок* і *нижній поясок* (*заплічка*); *талію* – простір між поясками; *вал* – розширення внизу, *губу* – нижню крайку. Внутрішня поверхня нижньої частини вала – *підсічка*. У билі виділяють *стрижень* із *сергою*, *головку* та *кінцевик* (*шийку*). Верхня плоска частина тулуба під шийкою називається *сковорода* (*дно*), заглибина зсередини – *зводом*. Для підвішування била всередині зводу є *вухо* (*серга*). Місце, по якому вдаряє головка била, називається *звуковим кільцем*. У голові пророблені *вуха*, призначені для підвішування дзвона¹⁹.

Опис дзвонів

1) Інв. № КН-1073. М-156 (Рис. 1-А, 1-Б).

Дзвін було знайдено на дзвіниці Спасо-Преображенського собору XI ст. в Чернігові в 1988 р. XIX ст. Н – 69,5 см, D – 203 см. Кольоровий метал, литво. Знаходиться в експозиції Борисоглібського собору XII ст.

Дзвін із кріпленням у вигляді прямокутного стрижня в перерізі – «маточника» (велика лита петля зверху дзвона, через яку пропускається матиця (залізний стрижень для підвішування дзвонів); зазвичай з обох боків робилися додаткові петлі – вуха дзвона), по сторонах якого розміщені петлі – «вуха» дзвона. На усті (нижня частина дзвона) розміщений орнаментальний фриз – листя та гроно винограду. В орнаментальний фриз вставлено в рамці відлите погрудне зображення Богоматері з немовлям та написом зверху: «ПРЕСТАЯ БЦЫ КАЗАНСКАЯ». Під орнаментальним фризом напис: «Вылить в Москве на заводе ДимитріА Самгина весу 10 вѣс 14 Θ У».

Знизу юбки проходить глибока тріщина до 3 см завтовшки. Сколи, вищерблення, потертості, подряпини.

2) Інв. № КН-1072. М-155 (Рис. 2-А, 2-Б, 2-В, 2-Г).

Дзвін було знайдено на дзвіниці Спасо-Преображенського собору в Чернігові в 1988 р. Україна. XIX ст. Н – 70 см, D – 68 см. Кольоровий метал, литво. Знаходиться в експозиції Борисоглібського собору XII ст.

Дзвін з кріпленням у вигляді прямокутного стрижня в перерізі – «маточника», по сторонах якого розміщені петлі – «вуха» дзвона. На тулубі дзвона проходять два ряди орнаментального фризу рослинно-геометричного орнаменту.

Знизу і доверху мітки (до орнаментального фризу) проходить по тулубі дзвона нарізна глибока тріщина. По краю дзвона вищерблення та сколи.

3) Інв. № КН-344/ 1. М-71 (Рис. 3).

Дзвін було передано Карнабедом. А.А. з Троїцького собору м. Чернігова. Україна. XIX ст. Н – 18 см, D – 18 см. Бронза, литво. Знаходиться в експозиції Борисоглібського собору XII ст.

Дзвін з вушком для підвішування та язиком на дроті. На тулубі та сковородці (дно дзвона) дзвона ряди смужок.

Дефекти литва, забруднення, окиси.

4) Інв. № КН-344/ 2. М-72 (Рис. № 4).

Дзвін було передано Карнабедом А.А. Україна, XIX ст. Н – 12,5 см, D – 13,5 см. Бронза, литво. Знаходиться в експозиції Колегіуму.

Дзвін з вушком для підвішування, в середині язик на мотузці. Ну тулубі два ряди смужок.

Дефекти литва, на краю устя (нижня частина дзвона) вищерблення, окиси, забруднення.

5) Інв. № КН-610/ 1. М-82.

Відлив в бахмацькому повіті майстер Нікіфор Котляр для дзвіниці Спасо-Преображенського собору XI ст. в м. Чернігові. Україна. XIX ст. Н – 30 см, D – 33,8 см. Бронза, литво. Знаходиться на дзвіниці Спасо-Преображенського собору.

Дзвін з кріпленням у вигляді прямокутного стрижня в перерізі – «маточника», по сторонам його розміщено «вуха». На тулубі дата – 1850 р. «Никифора Котлярова. 2 П 5 фу-ние». В рельєфному орнаментальному фризі.

Забруднення, вищербина по краю, три вуха обламані та відсутні.

6) Інв. № КН-610/ 2. М-83.

Дзвін XIX ст. Україна. Н – 30, D – 27 см. Кольоровий метал, литво. Знаходиться в експозиції Борисоглібського собору.

Дзвін з кріпленням у вигляді прямокутного в перерізі стрижня – «листочки» (?), по сторонах якого розміщені петлі – «вуха» для підвішування. На тулубі збоку зображений в крузі герб – двоголовий орел.

7) Інв. № КН-610/ 3. М-84 (Рис. № 5).

Дзвін XIX ст. Україна. Н – 28 см, D – 23,6 см. Кольоровий метал, литво. Дзвін з кріпленням «маточник» з петлями – «вухами». Виявлено в різниці Спасо-Преображенського собору в м. Чернігові. Знаходиться в експозиції Спасо-Преображенського собору.

Тулуб без орнаменту. Поверхневе забруднення, скоба збита.

8) Інв. № КН-610/ 4. М-85 (Рис. № 6).

Дзвін XIX ст. Україна. Н – 25 см, D – 21 см. Кольоровий метал, литво.

Дзвін з кріпленням «маточник» з петлями-«вухами». У верхній частині тулуба видряпано: «16 ½ ф.», орнамент відсутній. Зберігається в музеї.

Тріщини в нижній частині дзвона, корозія, окиси, забруднення.

9) Інв. № КН-610/ 5. М-86.

Дзвін XIX ст. Україна. Н – 16 см, D – 20 см. Кольоровий метал, литво.

Дзвін без вуха, за написом на тулубі «Каневъ» та рельєфним зображенням двох медалей XIX ст. Знаходиться в Спасо-Преображенському соборі

Поверхневі забруднення, вищербини, одне вушко відсутнє.

10) Інв. № КН-610/ 6. М-87 (Рис. № 7).

Дзвін XIX ст. Україна. Н – 17 см, D – 12 см. Кольоровий метал, литво.

Дзвін та зверху вухо для підвішування, а також язик. На боці три ряди насічок. Знаходиться в експозиції Борисоглібського собору.

Дефекти лиття, вищербини, подряпини.

11) Інв. № КН-610/ 7. М-88 (Рис. № 8).

Дзвін XIX ст. Україна. Н – 16,5 см, D – 17 см. Кольоровий метал, литво.

Дзвін має припаяне вушко, без язика, тулуб згладжений, без орнаменту.

Забруднення, окиси, подряпини.

12) Інв. № КН-610/ 8, М-89 (Рис. № 9-А, 9-Б).

Дзвін XIX ст. Н – 11 см, D – 11,5 см. Кольоровий метал, литво.

Дзвін піддуговий з вушком для підвішування, на спідниці дзвона надпис: «Даръ ВАЛДАЯ». В середині на сковорідці дзвона надпис: «№ 23. съ серебромъ». На спідниці

знизу виріз біля слова «Даръ» трикутної форми 3x2,5 см. Знаходиться в експозиції Борисоглібського собору.

У середині дзвона тріщини, окиси, забруднення. Зверху дзвона вм'ятина.

Історія та опис дзвонів з колекції заповідника дає змогу з'ясувати, що більшість з них було виготовлено для церковних потреб культових споруд на території Чернігівщини в XIX ст. або навіть були продуктом місцевого виробництва людвисарів.

¹ Кіндратюк Б.Д. Дзвонарська культура України: перспективи кампанологічних студій. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Культурологія*. 2016. Вип. 23. С. 148-152. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Uk_mssh_2016_23_27 (дата звернення: 12.09.2024).

² Кіндратюк Б.Д. Уставні (канонічні) дзвоніння. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://cdz.pnu.edu.ua/%25D1%2583%25D1%2581%25D1%2582%25D0%25B0%25D0%25B2%25D0%25BD%25D1%2596-%25D0%25B4%25D0%25B7%25D0%25B2%25D0%25BE%25D0%25BD%25D1%2596%25D0%25BD%25D0%25BD%25D1%258F/&ved=2ahUKEwivdyvugvWJAxVygf0HHd0rH8MQFnoECBYQAQ&usg=AOvVaw0Mti2dP-vHQeefRbZdwtw4> (дата звернення: 16.09.2024).

³ Раушенбах Б.В. Колокола. История и современность. Москва, 1985. С. 10-16; 20-22. URL: <https://f.eruditor.link/file/3608345/> (дата звернення: 25.08.2024).

⁴ Бреполь Е. Теорія і практика ювелірної справи. Ленінград: Машинобудування, 1982. С. 102-106. URL: <https://libarch.nmu.org.ua/handle/GenofondUA/50361?show=full> (дата звернення 21.08.2024).

⁵ Блакитний М. Нарис С. Баран-Бутовича «Людвисарські вироби XVII-XVIII ст. у Чернігівському Державному музеї (гармати та дзвони)». Спроба візуалізації. *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 9-20. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Blakytnyi_Maksym/Narys_S_Baran-Butovycha_Liudvysarski_vyroby_KhVIIKhVIII_st_u_Chernihivskomu_derzhavnomu_muzei_harmat/ (дата звернення: 08.10.2024).

⁶ Дядечко О. Дзвони давньої Русі та їх знахідки на території Чернігово-Сіверщини. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 4-11. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/173231> (дата звернення 17.08.2024).

⁷ Сулима О. Церковні передзвони в храмах християн західного обряду. URL: <http://dzvonar.com.ua/ua-company/ua-articles/84-katolitskiy-tserkovniy-dzvin.html> (дата звернення: 11.10.2024).

⁸ Шевчук Ю. Історія церковних дзвонів на Русі. URL: <https://pruxod.ucoz.ua/publ/1-1-0-14> (дата звернення: 26.08.2024).

⁹ Там само.

¹⁰ Дядечко О. «Дзвони давньої Русі...». С. 5.

¹¹ Дима Я. Різновиди церковних дзвонів у православній традиції. URL: <http://dzvonar.com.ua/ua-company/ua-articles/38-pravoslavniy-tserkovniy-dzvin.html> (дата звернення: 19.09.2024).

¹² Кіндратюк Б.Д. Уставні (канонічні) дзвоніння... Там само.

¹³ Кіндратюк Б.Д. Дзвонарство історико-географічного регіону України Покуття. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Культурологія*. 2018. Вип. 26. С. 96. URL: <https://zbirnyku.rshu.edu.ua/index.php/ucpm/article/view/21> (дата звернення: 16.10.2024)

¹⁴ Кіндратюк Б.Д. Дзвонарське мистецтво середньовічної України. *Княжа доба: історія і культура*. 2008. Вип. 2. С. 242. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/14214> (дата звернення: 29.09.2024).

¹⁵ Блакитний М. Нарис С. Баран-Бутовича... С. 10.

¹⁶ Кіндратюк Б. Дзвонарське мистецтво в житті українців. *Мистецтвознавство України*. 2013. Вип. 13. С. 117. URL: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Mysu_2013_13_19.pdf (дата звернення: 14.10.2024).

¹⁷ Бабкова Н.В. Гармати – військово-політичний клейнод українського козацтва середини XVI-XVIII ст. *Гілея: наук. вісник*. 2015. Вип. 97. С. 17. URL: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=http://irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF/gileya_2015_97_5.pdf&ved=2ahUKEwiFwv3QxfSJAxXJQvEDHQuVERUQFnoECDMQAQ&usq=AOvVaw29mg5fe9CBtf6Sno_DnVX (дата звернення: 30.09.2024).

¹⁸ Там само. С. 15-18.

¹⁹ Дзвін. *Енциклопедія «Вікіпедія»*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B7%D0%B2%D1%96%D0%BD#%D0%91%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%B4%D0%B7%D0%B2%D0%BE%D0%BD%D0%B0 (дата звернення: 27.08.2024).

Serhii SERHIEIEV
research assistant of the
scientific department «Dytynets»,
Ancient Chernihiv National Architectural
and Historical Reserve (Chernihiv)
simpy5@ukr.net

FROM THE HISTORY OF CHERNIHIV BELLS

The article deals with one of the varieties of cult art, namely, bell ringing. The reasons for the emergence and development of bell ringing in Ukraine, in particular, in Chernihiv region, are shown. The article describes the bells from the stock collections of Ancient Chernihiv National Architectural and Historical Reserve, in particular, material, design features, etc.

Keywords: *bellmaking, ludvissars, «bylo», ornamental frieze, idiophone, and sound production.*

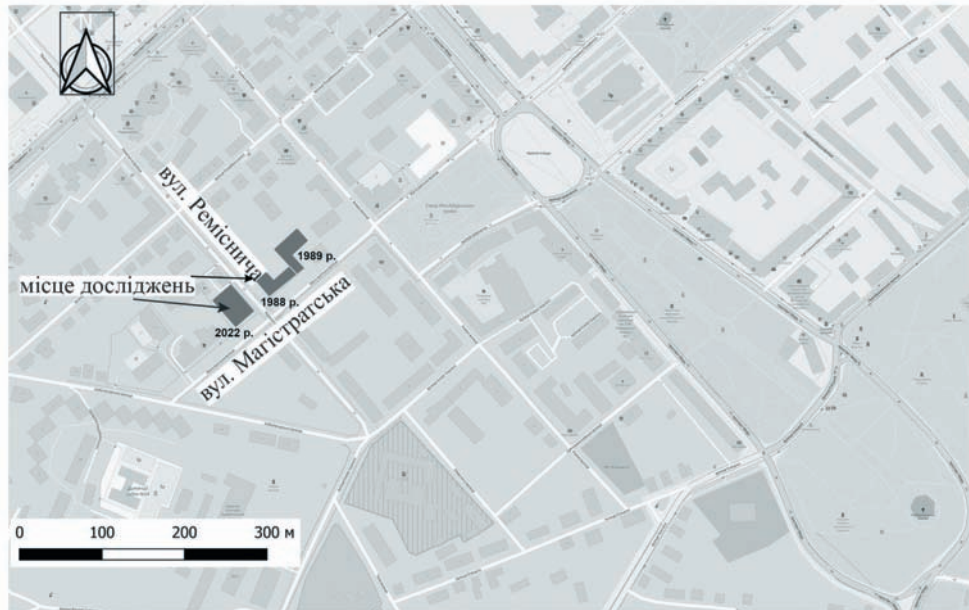

Рис. 1. Розташування розкопів на перехресті вулиць Магістратської та Ремісничої у Чернігові.

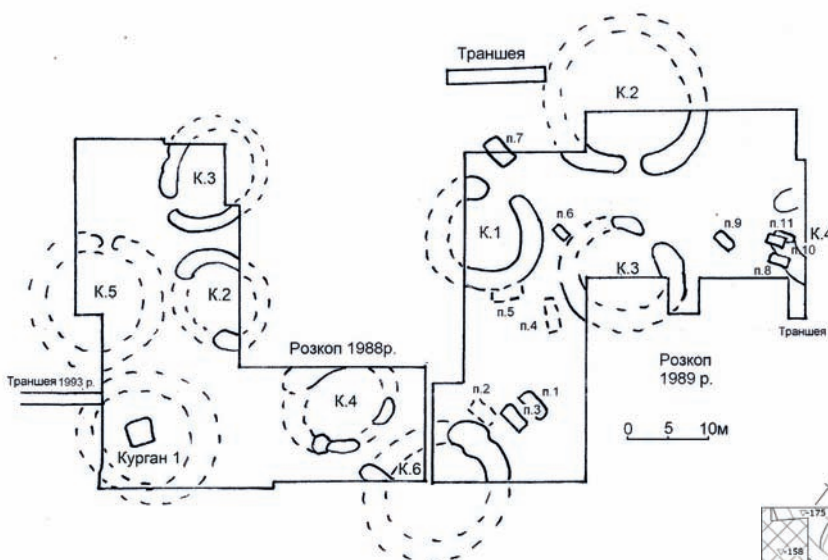

Рис 2. План розташування залишків курганів у розкопах 1988 р. та 1989 р. по вул. Куйбишева (Магістратська), 13.

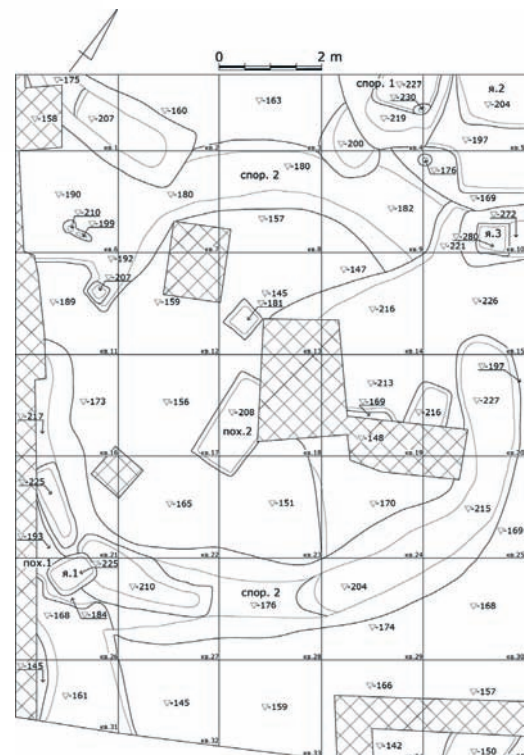

Рис. 3. План залишків кургану 1 (із залишками коня у ямі) у розкопі по вул. Ремісничій, 18.

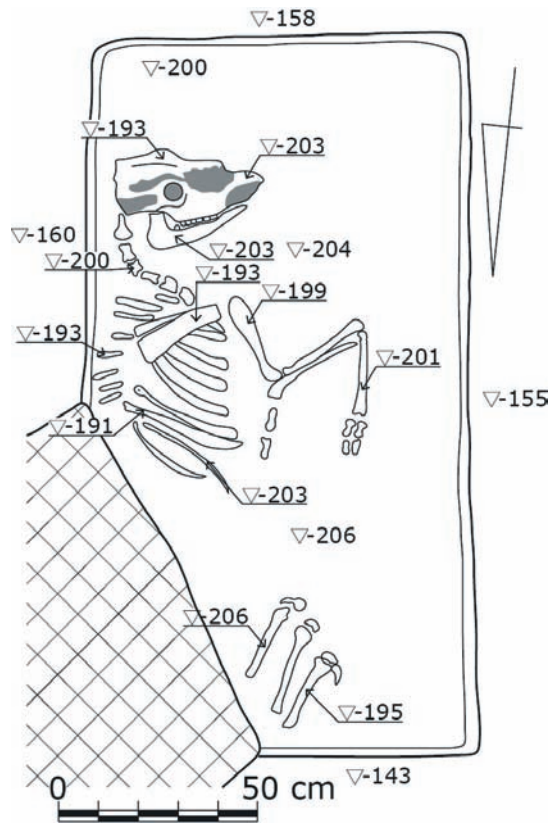

Рис. 4. План ями із залишками коня у кургані 1 по вул. Ремісничій, 18.

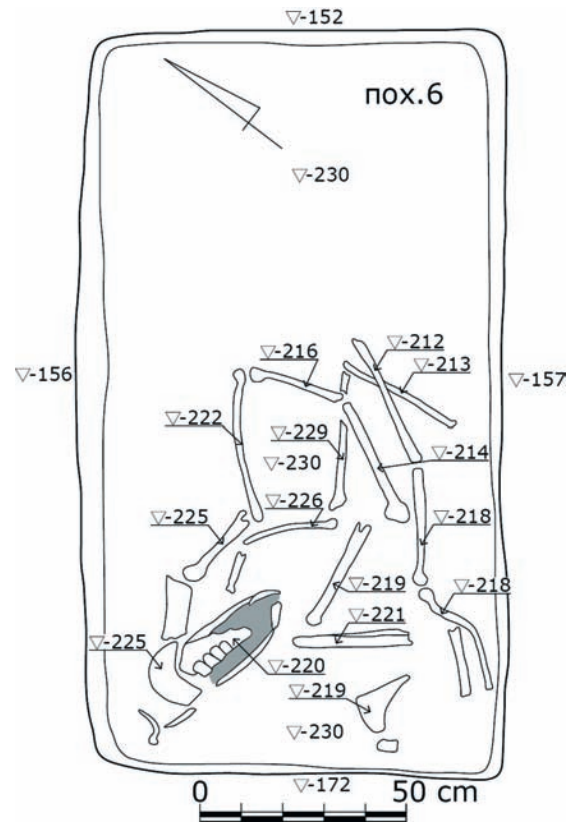

Рис. 5. Яма із залишками кісток коня у розкопі 8 по вул. Ремісничій, 18.

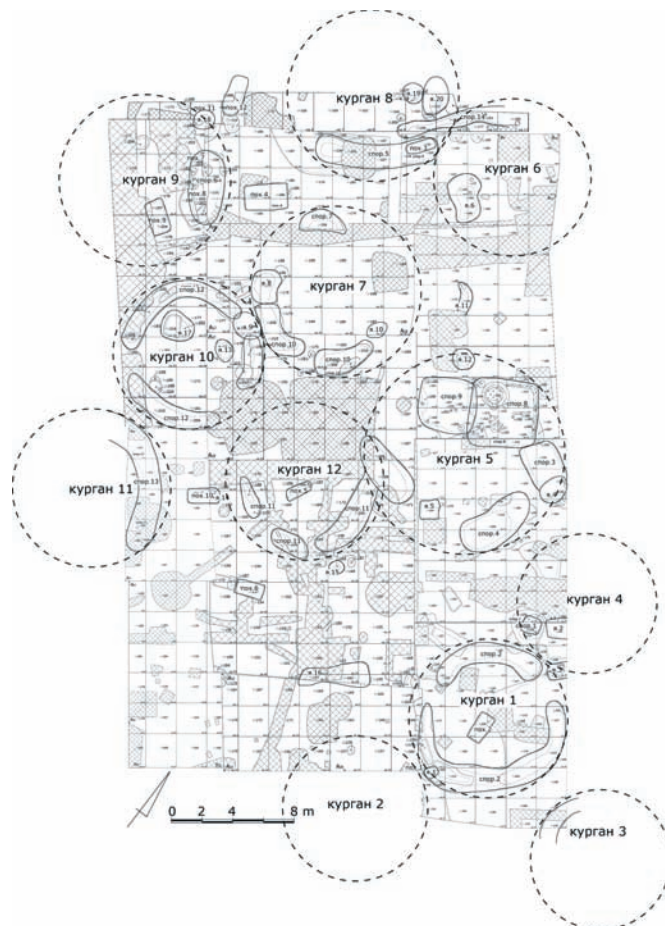

Рис. 6. План розташування залишків курганів у розкопах по вул. Ремісничій, 18.

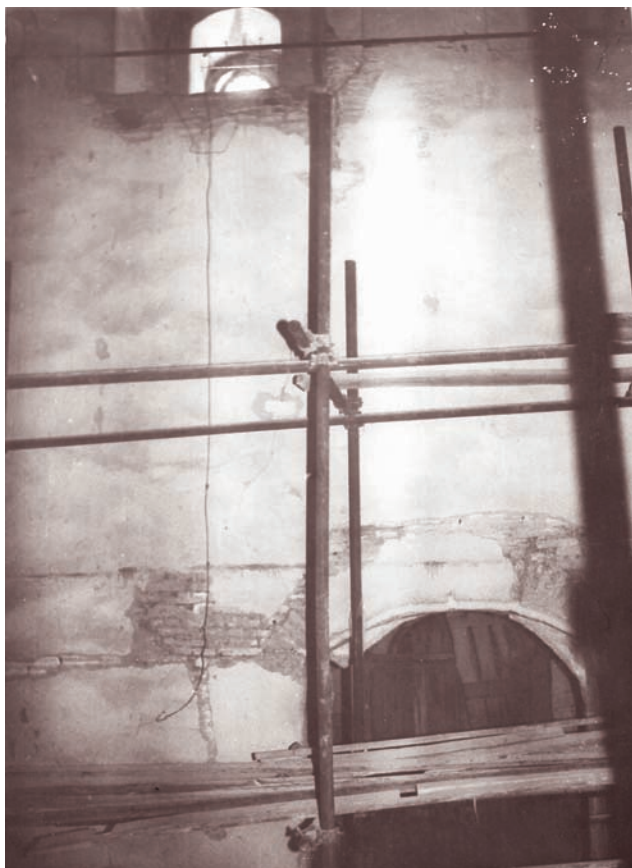

Рис. 1. Успенська церква Єлецького монастиря, ремонтне мурування арки порталу між наосом і бабинцем.

Рис. 2. Успенська церква Єлецького монастиря, «каплиця настоятеля» на хорах, ремонтні мурування західної арки та північно-західного парусу.

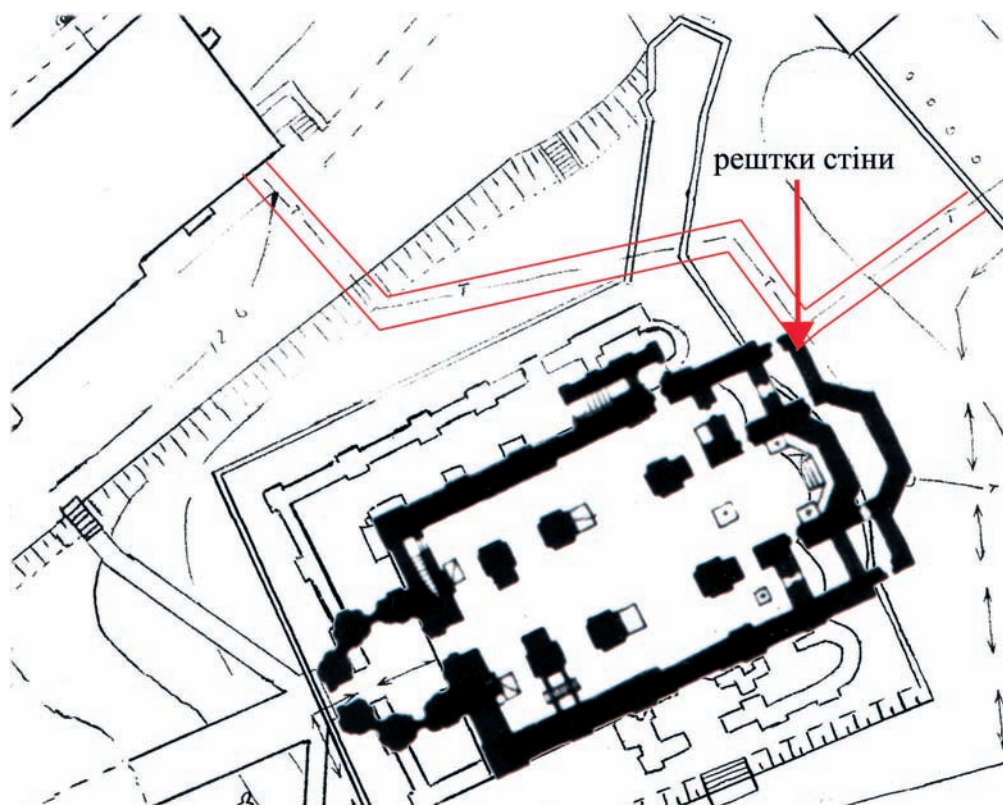

Рис. 3. Місце виявлення мурування «католицької» абсиди Борисоглібського собору. План.

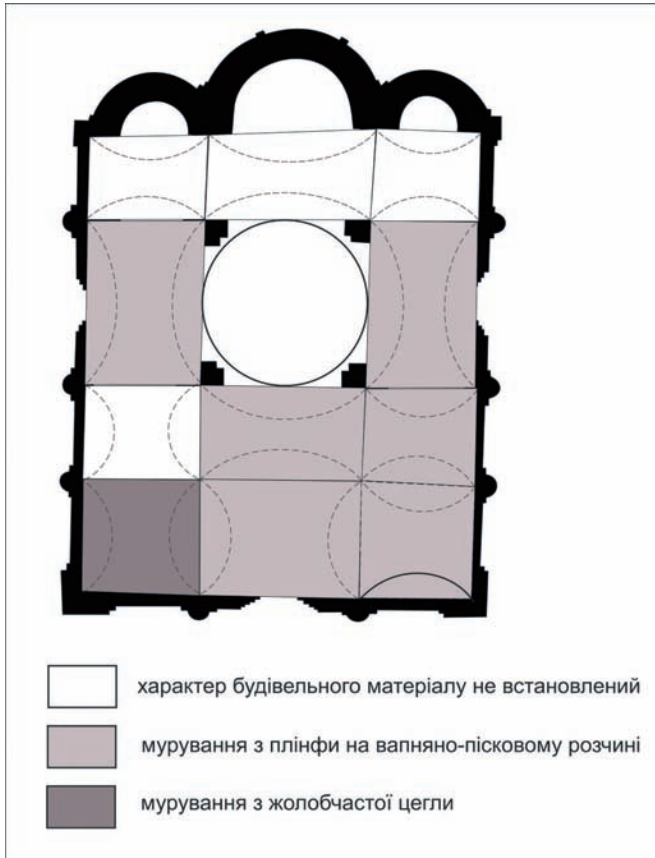

Рис. 4. Схема склепінь Борисоглібського собору з позначенням використаних будівельних матеріалів.

Рис. 5. Надбудова абсиди Іллінської церкви зроблена з плінфи. Фото зондажу.

Рис. 6. Обкладка стіни північної вежі Спасо-Преображенського собору.

Рис. 7. Ситуаційний план виявлення решток мурів із жолобчастої цегли на «Валу».

1. Місця виявлення жолобчастої цегли у траншеї 1972 р.
2. Місце розташування зруйнованого муру з маломірної жолобчастої цегли, простежене у 1995 р.
- 3 – 5. Місця фіксації решток стін із маломірної жолобчастої цегли в траншеях 2010 р.

Рис. 8. Жолобчата малоформатна цегла у муруванні східної стіни П'ятницької церкви в Чернігові.

Рис. 9. Настоятельський корпус Слецького монастиря.

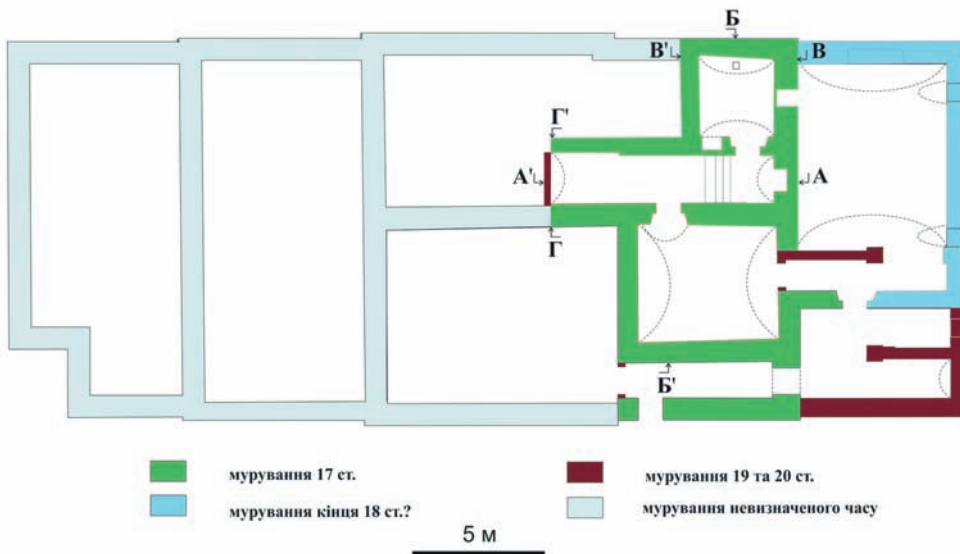

Рис. 10. План будинку В. Дуніна-Борковського на Бобровиці.

Рис. 11. Фрагмент плану Чернігова 1741 р. з показанням «цегельних заводів» неподалік Слецького монастиря.

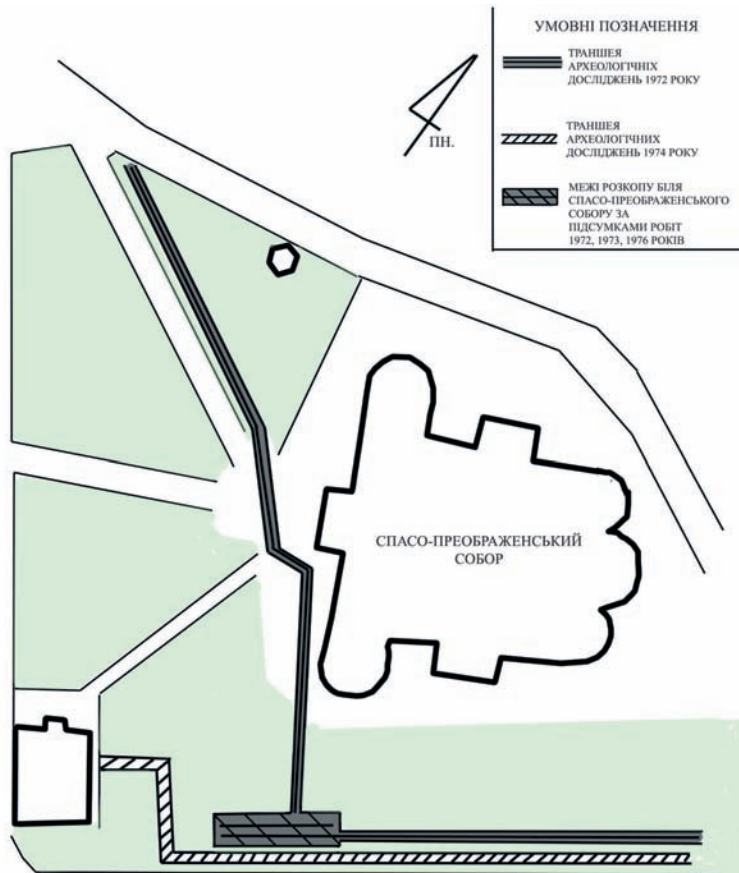

Рис. 1. План археологічних досліджень навколо Спасо-Преображенського собору. 1970-ті рр.

Рис. 2. Мурування первісного західного тамбуру Спасо-Преображенського собору. Розкопки 1972 р.

Рис. 3. Фрагмент архітектурного блоку XI–XII ст., виявленого на південний захід від Спасо-Преображенського собору. Розкопки 1972 р.

Рис. 1. Фрагмент кахлі з гербом Пилипа Орлика, знайдений мешканцями Батурина у 2014 р. II пол. XVII – поч. XVIII ст. Зібрання Національного заповідника «Гетьманська столиця».

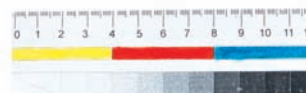

Рис. 2. Фрагмент кахлі з гербом Пилипа Орлика «Новина», знайдений на місці його будинку у 2018 р. II пол. XVII – поч. XVIII ст. Зібрання Національного заповідника «Гетьманська столиця».

Рис. 3. Фрагмент кахлі з гербом гетьмана Івана Мазепи з печі з будинку Пилипа Орлика, знайдений у 2018 р. II пол. XVII – поч. XVIII ст. Зібрання Національного заповідника «Гетьманська столиця».

Рис. 4. Фрагмент кахлі з гербом Пилипа Орлика II пол. XVII – поч. XVIII ст. складений з 3 частин, знайдені на місці його будинку у 2020 р. Зібрання Національного заповідника «Гетьманська столиця».

Рис. 5. Археологічні дослідження садиби Пилипа Орлика в Батурині. Фото, 2020 р.

Рис. 6. Виставка «Перехрестя: Швеція – Україна (1000 років)». Музей шведської армії, м. Стокгольм. Фото, 2024 р.

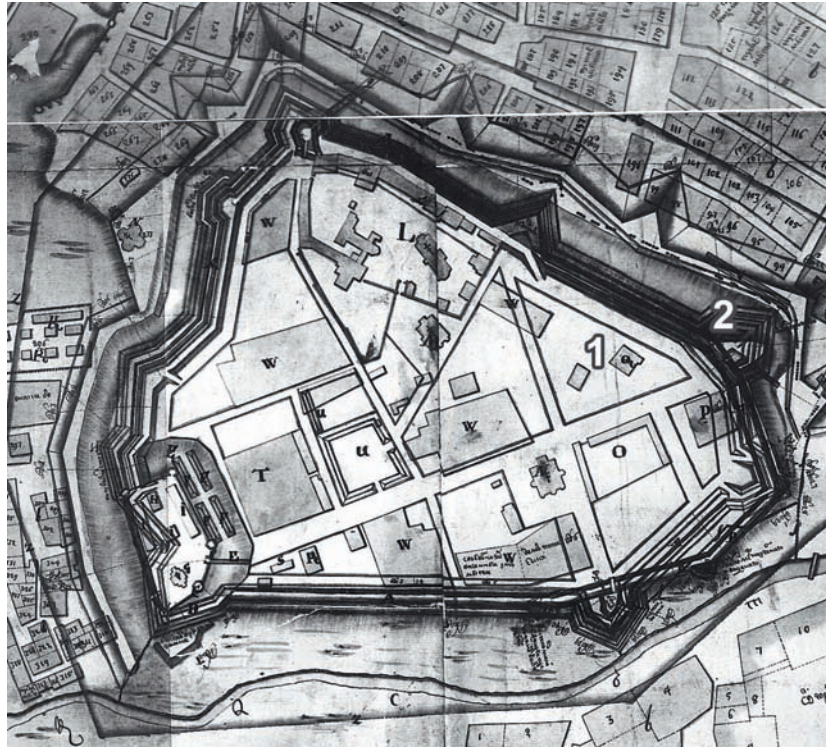

Рис. 1. Фрагмент плану Чернігова 1757 р.

Цифрами позначено: 1 – будинок міського магістрату; 2 – Погорілі (Миколаївські) ворота.

Рис. 2. Будівля готельно-туристичного комплексу «Дворянське зібрання». Фото, 2020 р. Стрілкою позначене місце розташування споруди магістрату.

Рис. 3. Магістрат. Загальний вигляд зі сходу. Дослідження 2007 р.

Рис. 4. Магістрат. Загальний вигляд з північного сходу до початку робіт 2020 р.

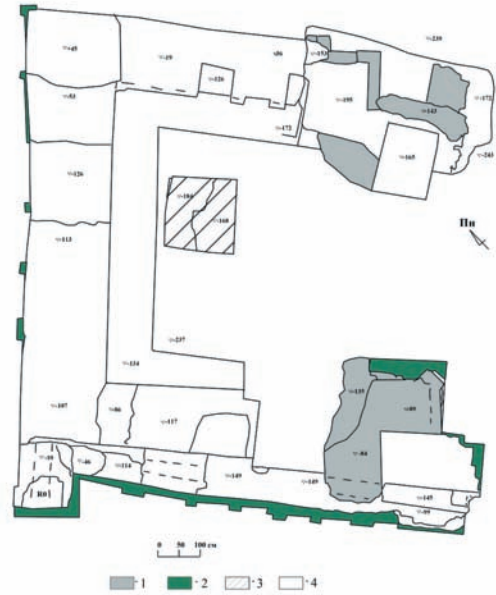

Рис. 5. ЧАЕ-2020. Магістрат. Схематичний обмірний план архітектурних залишків станом на 2020 р. із позначенням розрізів.
1 – мурування XIX ст.;
2 – реставраційні мурування 2007 р.;
3 – мурування XVII–XVIII ст. переміщені під час реставрації 2007 р.;
4 – мурування XVII–XVIII ст.

Рис. 6. ЧАЕ-2020. Магістрат. Західний кут. Вигляд з південного сходу.

Рис. 7. ЧАЕ-2020. Магістрат. Північний кут. Вигляд з південного заходу.

Рис. 1. Хрест зі склепу Л.А. Полуботка. XVII ст.
Срібло, гравірування. НАІЗ ЧС, КН-477-1.

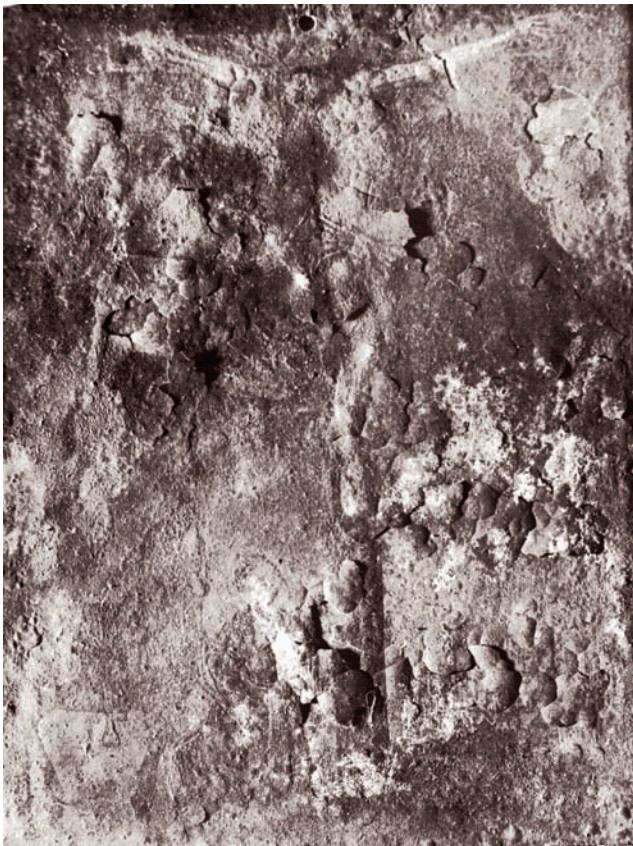

Рис. 2. Богородиця з немовлям. Фото
стану ікони до реставрації, 1978 р.

Рис. 3. Розп'яття з пристоячим. Фото
стану ікони до реставрації, 1978 р.

Рис. 4. Богородиця Ченстоховська. Сучасний вигляд. Польща.

Рис. 5. Богородиця Ченстоховська (після реставрації). Мідь, олія. XVII ст. НАІЗ ЧС, КН-425.

Рис. 6. Розп'яття з пристоячим (після реставрації). XVII ст. Мідь, олія. НАІЗ ЧС, КН-425.

Рис. 1-А. Дзвін ХІХ ст.
Фото автора, 2024 р.

Рис. 1-Б. Візерунок дзвона.
Фото автора, 2024 р.

Рис. 2-А. Дзвін ХІХ ст. Україна.
Фото автора, 2024 р.

Рис. 2-Б. Акантовий фриз дзвона.
Фото автора, 2024 р.

Рис. 2-В. Тріщина на тулубі дзвона.
Фото автора, 2024 р.

Рис. 2-Г. Візерунок.
Фото автора, 2024 р.

Рис. 3. Дзвін. ХІХ ст. Україна.
Фото автора, 2024 р.

Рис. 4. Дзвін. ХІХ ст. Україна.
Фото автора, 2024 р.

Рис. 5. Дзвін. ХІХ ст. Україна.
Фото автора, 2024 р.

Рис. 6. Дзвін. ХІХ ст. Україна.
Фото автора, 2024 р.

Рис. 7. Дзвін. ХІХ ст. Україна.
Фото автора, 2024 р.

Рис. 8. Дзвін. ХІХ ст. Україна.
Фото автора, 2024 р.

до статті С. Сергєєва

Рис. 9-А. Дзвін. ХІХ ст.
Фото автора,
2024 р.

Рис. 9-Б. Пошкодження дзвона.
Фото автора,
2024 р.

Рис. 1. Ікона «Мадонна в кріслі».
Автор невідомий. ХІХ ст.

Рис. 2. Ікона типу
«Милування» – «Богоматір».
Автор невідомий.
ХVІІІ ст.

Рис. 3. Ікона «Богоматір Одигітрія Батуринська». Художник Яков з Вишні. 1677 р.

Рис. 4. Ікона «Богородиця з Немовлям». Школа В. Боровиковського (?). 1740–1750 рр.

Рис. 5. Ікона «Богородиця з Немовлям». Автор невідомий. 1770–1780 рр.

Рис. 6. Ікона «Богородиця Заступниця».
Автор невідомий.
XIX – поч. XX ст.

Рис. 7. Ікона «Богородиця Елеуса».
Автор невідомий.
Кін. XVIII ст.

Рис. 1. Рукомиїник. 1621 р. Норвегія (?).

Рис. 2. Фрагмент рукомиїника.

Рис. 3. Фрагмент кришки рукомиїника.

до статті М. Чирської

Рис. 1. Свято-Михайлівська церква.
XVII ст.

Рис. 2. Свято-Михайлівська церква.
XVII ст.

Рис. 3. Іконостас Михайлівської церкви. XVII ст.

Рис. 4. Підземний хід
Михайлівської церкви.

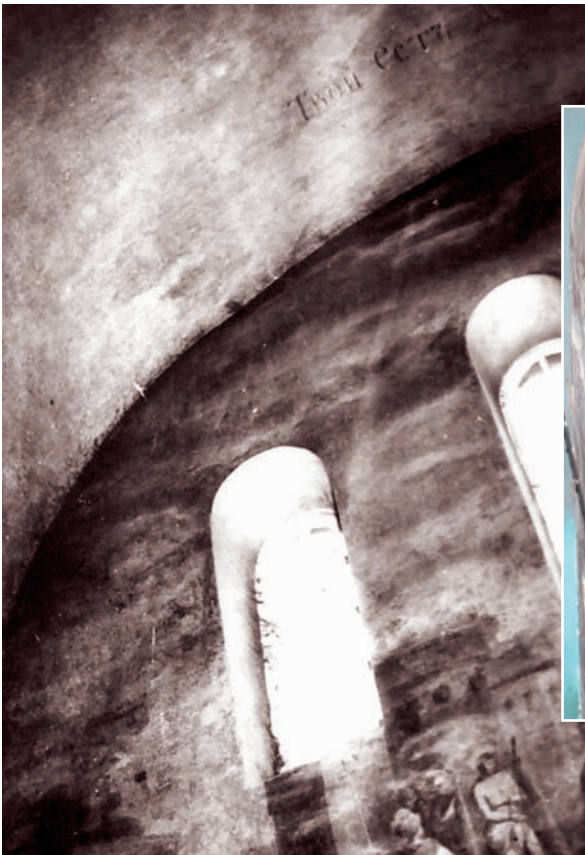

Рис. 1. Напис «Твой есть день». Склепіння південної нави. Фото В. Сенчука.

Рис. 2. Композиція «Різдво Христове», фрагмент. Південно-західна баня. Фото В. Турчина.

Рис. 3. Композиція «Моління про чашу», верхня частина південної стіни, нижній регістр. Фото В. Сенчука.

Рис. 4. Композиції «Моління про чашу» та «Поцілунок Іуди»,
верхня частина південної стіни, нижній регістр. Фото В. Сенчука.

Рис. 5. Композиція «Ісус перед Каяфою»,
верхня частина південної стіни,
нижній регістр. Фото В. Сенчука.

Рис. 6. Композиція «Бичування Христа»,
верхня частина південної стіни,
нижній регістр. Фото В. Сенчука.

Рис. 7. Композиції «Коронування терновим вінцем» і «Христос і Пілат»,
верхня частина південної стіни, верхній регістр. Фото В. Сенчука.

Рис. 8. Композиція «Христос і Пілат»
верхня частина південної стіни,
верхній регістр. Фото В. Сенчука.

Рис. 9. Композиція «Розп'яття Христове»
верхня частина південної стіни,
верхній регістр. Фото В. Сенчука.

Рис. 10. Композиція «Воскресіння Христове»,
верхня частина південної стіни, верхній регістр. Фото В. Сенчука.

Рис. 11. Композиція «Вознесіння Христове»,
верхня частина південної стіни, верхній регістр. Фото В. Сенчука.

до статті І. Бугери

Рис. 1. Композиція «Вбивство в Орді князя Михайла та боярина його Федора» у східній частині північної стіни Троїцького собору. Фото В. Кошмала, 2023 р.

Рис. 2. Композиція «Богоматір Печерська з пристоячими Антонієм та Феодосієм» у східній частині південної стіни Троїцького собору. Фото автора, 2019 р.

Рис. 3. Композиція «Увірування Савла» у середній частині північної стіни собору. Фото Т. Сердюк, 2019 р.

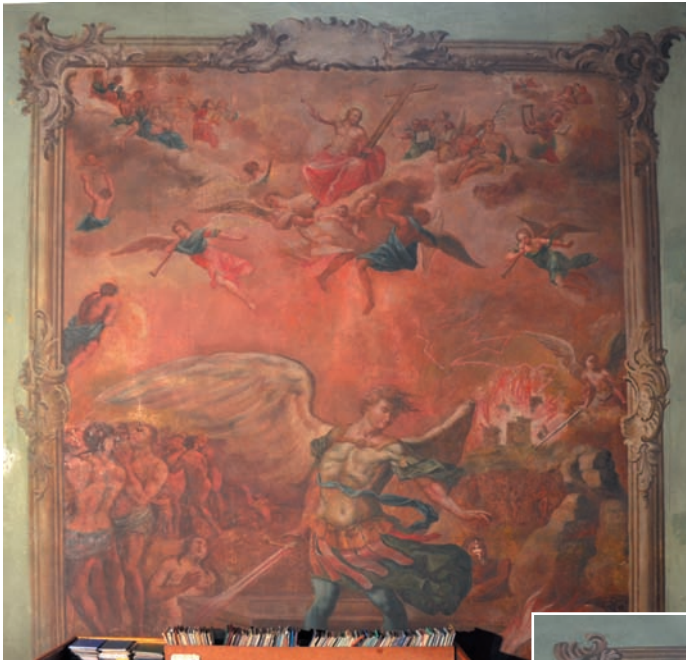

Рис. 4. Композиція «Архангел Михаїл в останній битві зі звіром» у західній частині північного нефа собору. Фото Т. Сердюк, 2019 р.

Рис. 5. Композиція «Видіння старців» у західній частині південної стіни південного нефа собору. Фото автора, 2023 р.

Рис. 6. Композиція «Житіє св. Іллі» в середній частині південної стіни собору. Фото автора, 2023 р.

Рис. 1. П'ятницька церква.
Чернігів. Початок XX ст.

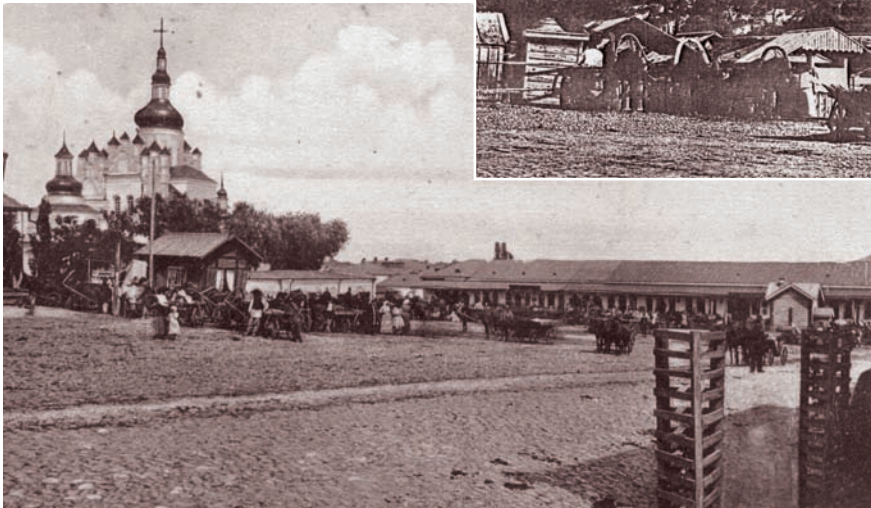

Рис. 2. П'ятницька церква
і торгові ряди.
Чернігів. Початок XX ст.

Чернігівський український драм. гурток аматорів—«шановців своєї народности» (р. 1862).
2) Ноговороз. 3) М. А. Ворбизький. 4) М. О. Константинович. 5) К. П. Ходот. 6) С. Барцовська. 8) С. Д. Ніс. 9) О. О. Ходотівна. 10) В. А. Тишчицка. 11) С. А. Тишчицка. 12) С. П. Чернявська. 13) А. І. Палавода. 14) Л. О. Константинович. 15) М. О. Загорська. 16) П. Хв. Гайбова. 17) М. А. Ворбизька. 18) Барцеська. 19) Герцановська. 20) І. П. Вок. 22) Красновська. 23) Г. А. Тишчицка. 24) Т. П. Ходотівна. 25) Малюга. 26) Тросицький. 27) та 28) Білгородські брати (1, 2, 3), а також до повночисельного складу—немає ні).
Оригінал зберігається в Чернігівському Музеї. На звороті такої самої: Чернігів. Парасці Ходотівні Гайбові від громади на спомині. 10 Чорних 1863 року.

Рис. 3. Чернігівський український драматичний гурток «Товариство, кохаче рідну мову». 1862 р.

Рис. 4. З фотографії Чернігівського українського драматичного гуртка: К.П. Ходот (5) та М.О. Ходот-Загорська (15). 1862 р.

Рис. 1. Портрет київського військового губернатора, волинського та подільського генерал-губернатора І.І. Васильчикова, 1860-ті рр. Полотно, олія, 98 x 77 см.

Рис. 1. Георгіївська церква на Козацьких могилах.

Рис. 2. Зовнішній іконостас Георгіївської церкви для богослужінь під відкритим небом.

Рис. 1. Гробниця-усипальниця з останками загиблих у битві під Берестечком.

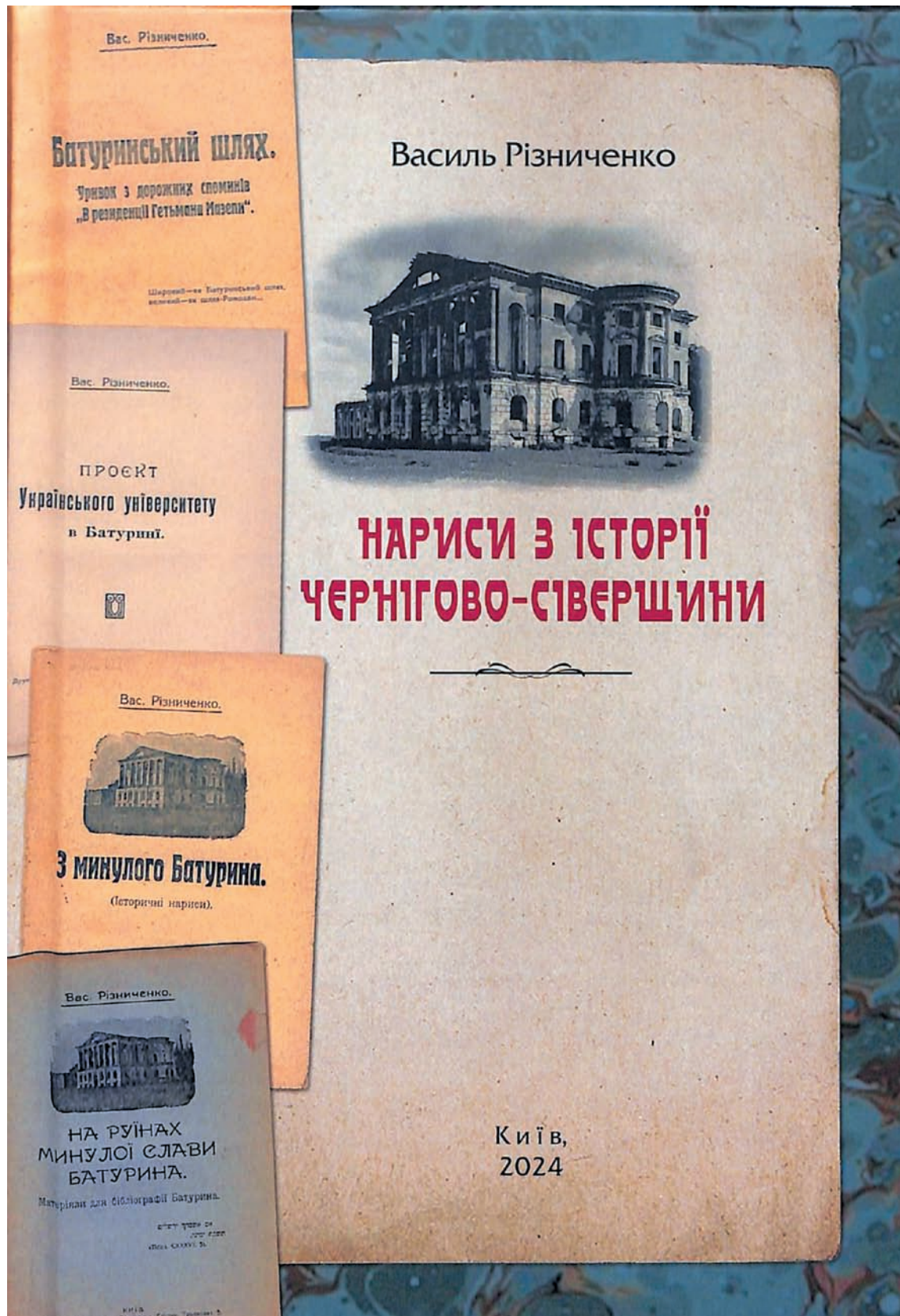

Рис. 1. Василь Різниченко «Нариси з історії Чернігово-Сіверщини». Фото, 2024 р. (обкладинка).

Тетяна КУДЛАЙ
зберігачка фондів,
Національний історико-культурний
заповідник «Гетьманська столиця»
t.kudlay@ukr.net

ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЇ БОГОРОДИЧНИХ ІКОН НІКЗ «ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ»

У статті розглянуто шляхи формування колекції Богородичних ікон заповідника «Гетьманська столиця», визначено іконографічні типи образів.

Ключові слова: фондове зібрання, ікона, іконографія та Богородиця.

Колекція іконопису заповідника «Гетьманська столиця» почала формуватися з 1996 р. Сьогодні вона налічує вже понад 100 ікон професійного і народного малярства XVII–XXI ст. Третину іконописного зібрання становлять ікони Божої Матері – їх налічується 38 одиниць. Тема Богородичних ікон із зібрання заповідника частково висвітлювалася у наукових доробках І. Матушак, Н. Пільтяй, О. Новік, Н. Дробязко. Метою цієї статті є огляд шляхів формування колекції Богородичних ікон та визначення іконографічних типів образів.

Формування державної частини Музейного фонду України передбачає можливість придбання предметів музейного значення¹. Так, перший образ «Заступниці» був придбаний в 1997 р. у жителя с. Городище (Ніжинський р-н., Чернігівська обл.) Володимира Грищенка. Він виконаний олійними фарбами на дошці невідомим народним художником XIX ст. Образ належить до іконографічного типу «Звеселення Дитяти», що є різновидом типу «Елеуса», який ще називають «Милування», «Замилування» або «Милостива». Знавці іконопису виокремлюють кілька варіантів Богородичних ікон цього типу, спільною ознакою яких є зображення маленького Ісуса на руках у Матері, яку він обіймає за шию і ніжно притуляється до її щок². В Україні цей тип зображення Божої Матері набув значного поширення, починаючи з другої половини XVII ст., та кількісно поступається тільки іконам типу «Одигітрії»³.

У 2021 р. надбанням фондової колекції стала ікона «Мадонна в кріслі» XIX ст. (Рис. 1.). Вона була придбана за кошти спецфонду Державного бюджету України у мешканки Батурина Ірини Лобовик. Ікона відображає сюжет списаний з картини італійського художника доби Відродження Рафаеля Санті «Madonna della Seggiola», який був досить поширеним серед малярів народної ікони на теренах Чернігівщини у XIX ст.⁴.

Більшість Богородичних ікон до фондової колекції заповідника були подаровані благодійниками. У 1998 р. Катерина Феофанівна Камардіна (м. Конотоп, Сумська обл.) подарувала дві народні ікони – типу «Милування» XIX ст. та ікону «Неопалима Купина» кін. XIX – поч. XX ст.

У 2003 р. колекціонер з м. Львів Тарас Лозинський подарував заповіднику ікону типу «Милування» – «Богоматір» XVIII ст. (Рис. 2.), яка за легендою на початку XVIII ст. була подарована гетьманом Іваном Мазепою одній із церков м. Жовква⁵. Ікона виконана

на овальній металевій пластині і поміщена у дерев'яний оклад XIX ст., оздоблений по чотирьох кутах крилатими голівками янголів-путті. Спираючись на наявність аналогій кін. XVII – поч. XVIII ст., можна зробити припущення про приналежність образу до мистецького осередку м. Києва.

Вважається, що перша ікона Божої Матері, яку ще за життя Пречистої виконав євангеліст Лука⁶, належала до іконографічного типу «Одигітрія», який набув поширення в Україні та відомий під назвами «Провідниця», або «Та, що вказує шлях». Образ «Богоматір Одигітрія Батуринська» 1677 р. (Рис. 3.) був подарований Т. Лозинським із приватної колекції у 2007 р. Дарчий підпис на звороті ікони вказує, що вона була знайдена на Закарпатті. Образ виконаний професійним малярем – Яковом з Вишні, який належав до майстрів іконописної школи у Судовій Вишні (Львівська обл.)⁷.

Значна частина образів надійшла до фондів у 2009 р. Тоді до справи відродження Гетьманської столиці та комплектування фондової колекції була залучена велика кількість небайдужих осіб та організацій. Того року, продовжуючи співпрацю з «Гетьманською столицею», Т. Лозинський передав ікону святкового чину «Введення в храм Діви Марії» XVIII ст. виконану невідомим автором. У нижній частині образу зберігся фрагмент накладного профільованого обрамлення. Його наявність дає підстави зробити припущення, що походить образ з іконостаса церкви.

Також у 2009 р. надбанням фондової колекції стали 4 ікони авторства сучасних митців. Ікона «Неупиєнна Чаша» (2008 р.), що належить пензлю Лева Скопа була передана Творчим об'єднанням «Кактус» (м. Львів). Інші три ікони – «Покрова», «Покладання пояса Пресвятої Богородиці», «Богородиця Одигітрія» – були передані Львівською національною академією мистецтв. Образ «Божа Матір з Немовлям» XVIII ст. іконографічного типу «Знамення» був подарований львівським скульптором Любомиром Яремчуком. Цього ж таки року із Львівської галереї мистецтв, яку очолював Герой України Борис Возницький, до фондової колекції заповідника було передано дві Богородичні ікони XIX ст. – типу «Милування» та «Одигітрія».

У 2017 р. скульптор Роман Петрук подарував до фондової колекції заповідника 4 ікони святкового чину кін. XVIII – поч. XIX ст., які, ймовірно, походять з празникового ряду іконостаса невідомої церкви, дві з яких Богородичні – «Введення в храм Богородиці» та «Успіння Пресвятої Богородиці». Вони належать до біографічної іконографії Божої Матері, адже зображують сюжети з її земного життя.

Наступного року колекція поповнилася двома сучасними іконами Богородиці. Різьблену ікону Божої Матері «Слобідська Цариця козацька» (2013 р.) подарувала родина Кравчуків (Степан та Ірина) з м. Харків через настоятеля Церкви Покрови Пресвятої Богородиці в м. Батурин митрофорного протоієрея отця Романа. Ікону Богородиці «Нев'янучий цвіт» XXI ст. подарував Василь Онопа з хутора Обірки (Ніжинський р-н., Чернігівська обл.).

Два образи Богородиці до фондів заповідника були подаровані родинами Табачиних та Грициняків зі Львівщини. Ікона «Богородиця з Немовлям» 1740–1750 рр., (школа В. Боровиковського ?) (Рис. 4.) була передана у 2023 р. За іконографією образ можна віднести до типу «Благодатне Небо». Друга ікона «Богородиця з Немовлям» виконана невідомим майстром 1770–1780 рр. (Рис. 5.) належить до іконографічного типу «Одигітрія», була подарована благодійниками у 2024 р.

Ще одним зі шляхів формування державної частини Музейного фонду України, пе-

редбачених законодавством, є передача предметів музейного значення, вилучених на митниці⁸. Так, дві ікони Богородиці, які були затримані та вилучені працівниками Державної митної служби України під час спроби незаконного вивезення за межі нашої держави, були передані заповіднику Сумською митницею ДФС. Народна ікона «Богородиця з Немовлям» кін. XIX ст. типу «Одигітрія» була передана у 2017 р. Ікона Іверська Пресвята Богородиця «Вратарниця» XIX ст. – у 2019 р. Особливою прикметою образу є зображення рани, яка кровоточить, на щоці Пречистої, в цілому ж він належить до іконографічного типу «Одигітрія».

Значний внесок у збільшення колекції Богородичних ікон здійснив колектив заповідника. Трьома іконами поповнилося зібрання завдяки зусиллям співробітника закладу Миколи Тереха (1951–2022). У 2015 р. він передав народну ікону «Коронування Пресвятої Марії» XIX – поч. XX ст. та образ «Покрова Богородиці» виконаний у 1947 р. народним малярем із с. Митченки Ів.Ів. Прокопенком. Ікону виконану невідомим майстром «Богородиця Заступниця» XIX – поч. XX ст. (Рис. 6.) М. Терех передав у 2019 р. Цей одиночний образ Божої Матері належить до типу «Агіосоритиса», більш відомому в Україні за назвами «Молільна» або «Деїсусна». Враховуючи розміри ікони (147 x 59,5 x 4,2 см), заокруглений верх щита та майстерність виконання, можна зробити припущення, що походить вона з іконостасу однієї зі знищених у 30-х рр. XX ст. церков.

Інші співробітники у різні роки також передавали до фондів ікони Богоматері, серед них і ті, що були виявлені в ході етнографічних експедицій. Народна ікона XIX ст. зі світським образом Богородиці типу «Панахранта» («Всемилоствива») була передана у 2001 р. Н.Б. Яценко, народна ікона типу «Одигітрія» XIX ст. – М.М. Хармак у 2014 р. У 2016 р. співробітниця заповідника Н.В. Дробязко передала до фондового зібрання дві народні ікони кін. XIX – поч. XX ст. – «Божа Мати з Немовлям» типу «Одигітрія» та образ «Свята Покрова Богородиця», який свого часу належав родині Блажків із с. Обмачів. Зразки хатніх образів Богородиці XX ст. із покутної пари, які походять з Батурина, були передані до фондів Т.В. Кербут, Н.Ф. Сердюк та місцевою родиною Винників.

Серед образів типу «Милування» у колекції вирізняється ікона «Богородиця Елеуса» кін. XVIII ст. (Рис. 7.), яка надійшла до фондів заповідника у 2022 р. Автор ікони невідомий, за висновками експертів із Національного художнього музею вона роботи майстрів з Лівобережної України⁹. Походить образ із Воскресенської церкви–усипальниці гетьмана Кирила Розумовського та, ймовірно, пов'язаний з родиною Розумовських.

Із Воскресенської церкви–усипальниці гетьмана К. Розумовського походять ще кілька образів XIX ст. які надійшли до фондової збірки у 2023–2024 рр.: народні ікони типів «Елеуса» та «Всемилоствива», «Коронування Пресвятої Богородиці», та образи виконані невідомими малярами іконографічних типів «Оранта» та «Всецариця».

Отже, Національний заповідник «Гетьманська столиця» на сьогодні зібрав колекцію образів Богородиці із 38 одиниць. Вона представлена зразками основних іконографічних типів: «Одигітрія» – 14, «Милування» («Елеуса») – 6, «Заступниця» («Агіосоритиса») – 1, «Благодатне небо» – 1, «Всемилоствива» («Панахранта») – 3, «Знамення» («Оранта») – 3, іконами назви яких виводять від сюжетного зображення – 7, а також

трьома образами біографічної іконографії Божої Матері, які розкривають її земне життя. Зібрання включає 20 одиниць народного іконопису, авторські ікони – Якова з Вишні, Лева Скопа, І. Прокопенка, ікони невизначеного походження і авторства. То ж це зібрання, яке є невід’ємною частиною культурного надбання українського народу, є предметом подальшого вивчення і дослідження.

¹ Закон України «Про музеї та музейну справу». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 03.09.2024).

² Косів Р. Українська іконографія Богородиці: посібник. Львів, 2021. С. 31.

³ Степовик Д. Пресвята Діва Марія в українському мистецтві. Київ, 2023. С. 153.

⁴ Народна ікона Чернігівщини. [Альбом] / упоряд.: О. Романів-Тріска, О. Молодий, А. Кісь. Львів, 2015. С. 187.

⁵ Кіяшко Л. Формування збірки сакрального мистецтва в фондovій колекції заповідника «Гетьманська столиця»: історія та сучасна практика. *Могиланські читання 2004: Музейне збереження пам’яток сакрального мистецтва. Історія, сучасна практика і майбутнє*: зб. наук. праць / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник / ред. В.М. Колпакова. Київ, 2005. С. 285; Дробязко Н., Мельник О. Богородичні ікони з фондovої колекції Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». *Батуринська старовина*: зб. наук. праць. / відпов. ред. Н.Б. Реброва. Чернігів, 2012. Вип. 3 (7). С.68-69.

⁶ Косів Р. Українська іконографія Богородиці... С. 25; Степовик Д. Пресвята Діва Марія... С. 17.

⁷ Дробязко Н., Мельник О. Богородичні ікони... С.68-69; Давня українська ікона із приватних збірок: вид. 2-ге, доповн. [Каталог] / авт.-упоряд. О. Сидор. Київ, 2008. С. 341.

⁸ Закон України «Про музеї та музейну справу»...

⁹ Експертний висновок № 32 від 29 серпня 2023 р. Національного художнього музею України // Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». Відділ фондів.

Tetiana KUDLAI
fund custodian
National Historical and Cultural
Reserve «Hetman’s Capital» (Baturyn)
t.kudlay@ukr.net

FORMATION OF THE MOTHER OF GOD ICONS OF THE NATIONAL HISTORICAL AND CULTURAL RESERVE «HETMAN’S CAPITAL»

The article discusses the ways of forming the collection of the Mother of God icons of the Hetman’s Capital Reserve, identifies iconographic types of images.

Keywords: *collection, icon, iconography and Mother of God.*

Олена ШЕВЧЕНКО

старша наукова співробітниця
науково-дослідного відділу

Образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва,
Національний музей історії України (Київ)
elen-shevchen@ukr.net

ФІГУРНА ПОСУДИНА В КОЛЕКЦІЇ НМІУ: ДО ІСТОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ

У статті представлено фігурну посудину початку XVII ст. з колекції Національного музею історії України, визначену в музейній обліковій документації як рукомийник. Опрацьовані архівні джерела та облікові документи Національного музею мистецтв ім. Б. та В. Ханенків допомогли визначити походження рукомийника в музейній колекції та встановити його приналежність до зібрання відомого колекціонера та мецената Богдана Ханенка.

Ключові слова: *Національний музей історії України, Національний музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенко, колекція та рукомийник.*

Фігурний посуд – цікавий і, як правило, високохудожній різновид виробів декоративно-ужиткового мистецтва. Традиції виготовлення посуду у вигляді людської фігури чи тварини беруть свій початок з XII–XIII ст., коли набувають широкого розповсюдження бронзові і латунні акваманілеї (водолії)^a, що пов'язані з міфологічними сюжетами, вотивними зображеннями і засновані на використанні художніх метафор, порівнянь та епітетів¹.

Наступний значущий етап пошуку оригінальних форм посуду припадає на XVI–XVII ст. і пов'язаний з бурхливим розвитком виробництва світського художнього посуду зі срібла. Значну частину такого посуду складають кубки, кружки для пива, посудини для вина та води, рукомийні глеки (кувшини), посудини у вигляді ведмедів, левів, барсів, півнів, сов, різноманітних міфічних тварин. Виробництво такого посуду давало змогу майстрові розкрити своє вміння моделювати фігури, підкреслювати декоративність виробу, одночасно демонструючи мистецтво володіння технічними прийомами обробки срібла².

Крім ужиткової, декоративно-репрезентаційної функції у дорогоцінного фігурного посуду в давнину було й інше призначення. Наприклад, вироби майстрів срібної справи широко використовувались для нагородження за особливі заслуги. Вишукана іноземна річ оригінальної форми була також жаданим подарунком. Кубки, рукомийники і блюда часто використовувались для вкладів і пожалувань у церкви та монастирі. Написи про це збереглися на багатьох предметах, перетворюючи їх у своєрідні «срібні сторінки» історії³.

^a Акваманіл (aquamanile) – зооморфний рукомийник середньовіччя. Виготовлявся у вигляді тварини – пустотілий всередині, з отвором в пащі для зливу води.

Колекція виробів з дорогоцінних металів Національного музею історії України (далі НМІУ) нараховує близько п'ятдесяти предметів фігурного посуду. Вона ввібрала в себе найкращі зразки, що створювались руками майстрів срібної та золотої справи і включає в себе: келихи, кружки, графини та глеки (кувшини).

Один з таких предметів, представлений в фотоальбомах, присвячених історії музею та його колекціям,⁴ та довгий час був окрасою музейної експозиції (2002–2019 рр.), а згодом яскравим експонатом багатьох музейних виставок. Але з моменту введення предмета в науковий обіг, пройшов час і для нас стало замало короткої інформації, поданої в інвентарній книзі, де зазначена лише назва та загальне датування. Тому сьогодні знову, повертаючись до вишуканого за зовнішнім виглядом та цікавого за своїм походженням предмета, маємо за мету відновити його історію походження у дорогоцінному зібранні Національного музею історії України.

В інвентарній книзі фондової групи «Речі з вмістом дорогоцінних металів» («РДМ») під номером «РДМ-930» записаний: *«Рукомойник I кв. XVII ст. Серебряный, позолоченый. Корпус вазоподобный, гладкий, суженый к низу. Вверху по краю надпись «ANNO LЬZ) HAFFER IOHANN POST GIFFEN DENNE KANDE TIL BAMLE KIRСКЕ». Верхний край профилированный тремя узкими линиями. Нижняя часть горла в виде наклонного шара, плавно переходит в цилиндрическую высокую шейку с рельефным валиком в центре и двумя профилированными тонкими линиями. Края горла слегка отогнуты, удлиняются в закрытый слив. Крышка на шарнире в виде головы хищной птицы. Крышка со сливом являют собой одно целое по форме – клюв птицы. На шарнир крышки напаянный съём в виде двусторонней крылатой головки с поднятыми вверх заокругленными крыльями. Ручка S – образная, литая, декорирована связками плодов и женской гермой. Корпус при помощи винта насажен на фигурный стояк с цилиндрическим перехватом с расширенными концами и кольцеподобными утолщениями посередине. Нижняя часть стояка декорирована равными нависающими бортовками. Поддон двухярусный, пирамидальный в виде накладных друг на друга валиков с бордюрами линиями. Рант основы поддона – выпуклый.»^{b5} (Рис. 1., 2., 3.).*

В окремії графі книги про надходження – відомості, що предмет переданий з Держсховища Держбанку СРСР у 1946 р. Є графа «старі погашені номери» – «1745» та «3292», що дає нам підстави пов'язувати рукомийник з музейною довоєнною колекцією. Будь-яка інша інформація, пов'язана з походженням предмета, відсутня.

Вивчаючи історію формування фондової групи «Речі з вмістом дорогоцінних металів» впевнено можемо сказати, додатковий номер «1745» – це інвентарний номер, що має літерне означення «ДМ». До 1984 р. всі музейні предмети з дорогоцінних металів мали шифр «ДМ», тобто «Дорогоцінні метали». Постановою Ради Міністрів УРСР від 22 листопада 1963 р. № 1300 при музеї було створено спецвідділ «Золота комора», який з 1965 р. функціонував як філія музею – Музей історичних коштовностей України⁶, нині – відділ «Скарбниця НМІУ», розташований на території Національного заповідника «Києво-Печерська Лавра», куди були передані коштовні предмети разом з обліковими документами та інвентарними книгам⁷. У центральному музеї залишилися лише ті предмети, що перебували в експозиційних залах для огляду відвідувачами. Згодом

^b До 1991 р. записи в інвентарних книгах та облікова документація НМІУ велись російською мовою.

вони ж стали основою новоствореної фондової збірки із шифром «РДМ». Таким чином, рукомийник з інвентарним номером **РДМ-930** мав попереднє маркування з шифром «ДМ-1745».

Згодом, при подальшому дослідженні предмета було встановлено, що інше цифрове позначення «3292» нанесене білою фарбою і розміщене на внутрішній поверхні кришки. З подібними позначеннями автор вже зустрічалася, працюючи над дослідженням походження предметів зброї в колекції Національного музею історії України⁸. Зазначене маркування характерне предметам, що належали до приватного зібрання відомого у ХІХ ст. колекціонера та мецената Богдана Івановича Ханенка.

Тому для подальшого дослідження ми звернулись до Наукового архіву та наукової бібліотеки Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.

В одному із фотоальбомів інтер'єрів будинку-музею Б. Ханенка початку 20-х років ХХ ст., який зберігається у науковій бібліотеці Національного музею мистецтв ім. Б. та В. Ханенків, нам зустрілись світлини, на яких, серед загальних інтер'єрів залів, можна побачити окремі полиці та шафи з предметами зібрання власника будинку. Ось на одній з таких фотографій, де у скляній шафі залу розміщені, ймовірно, предмети з дорогоцінних металів, і була та сама фігурна посудина. А опрацьовані архівні джерела музею: «Книга № 2»⁹; «Полный инвентарь Второго государственного Музея»¹⁰; «Документи передачи музеем в Госбанк»¹¹ дали змогу визначити її у колекції музею Західного та Східного мистецтва^c.

Як приклад запис кінця ХІХ ст. з інвентарної книги музею, де під номером «3292» читаємо: «Егьер, високий з яйцеватим тілом з покришкою у вигляді голови птаха, з фігурною ручкою з карнатидою, на покришці при завісці голова херувима, підставка з викружками і перехватом у вигляді розетки. На плечах гравіров. напис: «Anno 16z) Haffer Ioann post qiffen denwe kande til bamle kirchen». Далі в графах – «825 г., 2 ф 1 л / h-31,5 / срібло золочене, чеканка, грав. / трошки погн. бік»^d.

Додатково нами опрацьовано акти передачі до Держбанку у 1930-х рр. У переліку експонатів, що передаються на зберігання, зроблено наступний запис: «“3292” (інв. номер – авт.). Эгьер серебряный, золоченый, высокий с крышкой в виде птичьей головы. Ручка фигурная с карнатидой. Есть надпись и дата XVII ст. h – 32, 750°, 825 г».

За описом, розміром, матеріалом та технікою і навіть за станом збереження «егьер» ханенківської збірки повністю відповідає опису рукомийника з колекції фондової групи НМІУ «Речі з вмістом дорогоцінних металів». Тобто ми стовідсотково можемо стверджувати, що рукомийник з інвентарним номером НМІУ **РДМ-930** походить з чудового зібрання родини Ханенків, яке налічувало більше ніж півтори тисячі унікальних старовинних предметів.

І, спираючись на вже встановлену інформацію про перебування «егьера» (Aiguiere)^e¹² в ханенківській колекції та подальше (після 1934 р.) його перебування в дорогоцінній колекції НМІУ, можемо підтвердити той факт, що «егьер» передавався до Держбанку, коли там перебували предмети Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка^f.

^c Попередня назва Національного музею мистецтв ім. Б. та В. Ханенків.

^d Збережена орфографія першоджерела.

^e Aiguiere – з французької рукомийник, глечик, кружка.

^f Назва НМІУ у 1924-1935 рр.

Але на підставі яких документів було прийнято рішення про його передачу до історичного музею ім. Шевченка, нам поки що, на жаль, не вдалося встановити.

Ще одним направленням у дослідженні походження предмета став напис на тублі рукомийника. Відмітимо, що на предметі відсутні будь-які маркування у вигляді клейм, що ускладнює визначення місця виготовлення, не дає можливості встановити автора та датування, лише узагальнити в межах XVII ст. Тому зроблений на рукомийнику напис можна вважати єдиним підтвердженням певного проміжку часу.

Згадаємо напис, нанесений по колу розширеної частини основи: «**ANNO 16Z) (1) HAFFER IOHANN POST GIFFEN DENNE KANDE TIL BAMLE KIRCKE**». В перекладі напис звучить як: «У 1621 році Йохан Хафер подарував цей глечик у церкву Бамле»[§]. Отже, зі змісту написаного можемо припустити, що, ймовірно, замовник виробу та напису Йохан Хафер зробив вклад на спокуту в одну із церков округу Бамле у 1621 р. Наявність у тексті топоніма «**BAMLE**», пов'язує рукомийник з однією з географічних місцевостей Східної Норвегії, яка і сьогодні існує як комуна Бамбле. Крім того, можемо також припустити, що майстер, ймовірно, розмовляв одним із норвезьких діалектів, який належав до однієї з підгруп германських мов.

Звісно, трактування перекладу напису це лише припущення автора. Тому робота з дослідження походження рукомийника й надалі продовжується.

Підводячи підсумки викладеного, відмітимо, що в результаті проведеної роботи нам вдалось встановити витоки походження окремо взятого предмета, означити ореол його побутування. І головне, нам вдалося встановити завдяки кому цей предмет став окрасою музейної збірки з дорогоцінних металів НМІУ.

¹ Срібний фігурний посуд XVI–XVII ст. у зібранні Збройової палати кремля. URL: <http://www.oznai.com/article-105> (дата звернення: 01.02.2024).

² Там само.

³ Маркова Г. «У русского царя в чертогах»: искусство немецких серебряников XVI–XVII веков в Оружейной палате Московского Кремля. *Наше наследие*. 2006. № 79-80.

⁴ Національний музей історії України. [Фотоальбом] / упоряд. Н. Ковтанюк, О. Федотова. Київ, 2001. С.97; Національний музей історії України. Скарбниця історичної пам'яті. [Фотоальбом] / упоряд. Т. Радієвська та ін. Київ, 2009. С.139.

⁵ Національний музей історії України. Інвентарна книга «РДМ». 1985-1986 рр. Т. 3. Арк. 87.

⁶ Національний музей історії України. Скарбниця історичної пам'яті... С.139.

⁷ Національний музей історії України. Фондово-облікова документація. Акти передачі.

⁸ Шевченко О. Колекція зброї та предметів з дорогоцінних металів Національного музею історії України: історія формування. *Музей – платформа суспільного діалогу: матеріали III науково-практичної конференції Львівського історичного музею (Львів, 6 листопад 2020 р.)* / упоряд. І. Полянська. Львів; Дрогобич, 2020. С. 23-35.

⁹ Дело № 1-а/33. Книга № 2. 2477-5365 // Науковий архів Національного музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків. Оп. 1. Спр. 276 арк.

¹⁰ Дело 2-а. Повний інвентар Другого державного музею, заснованого Б. Ханенком // Науковий архів Національного музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків. Оп. 1. Спр. 14. 179 арк.

[§] Переклад зроблено автором публікації.

¹¹ Дело № 9. Документи передачі музеєм в Держбанк експонатів з дорогоцінних металів (акти, списки). Почато у 1934 р. // Науковий архів Національного музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків. Оп. 1. Спр. № 64. 87 арк.

¹² Макаров Н. Полный французко – русский словарь. Санкт-Петербург, 1908. С. 36.

Olena SHEVCHENKO

senior researcher of the scientific department
imaginative and decorative – applied art,
National Museum of the History of Ukraine (Kyiv)
elen-shevchen@ukr.net

A FIGURATIVE VESSEL IN THE COLLECTION OF NMHU: A HISTORY OF ITS ORIGIN

The article presents a figured vessel of the beginning of the 17th century from the collection of the National Museum of the History of Ukraine, identified in the accounting documentation of the museum as a handwashstand. Archival sources and accounting documents of the National Museum of Art named after B. and V. Khanenkiv helped to determine the origin of the handwashstand in the museum's collection and to establish its belonging to the assembly of the famous collector and patron Bohdan Khanenko.

Keywords: *National Museum of the History of Ukraine, Bohdan and Varvara Khanenko National Museum of Arts, collection and handwashstand.*

Алла ГАРКУША
старша наукова співробітниця
наукового відділу «Дитинець»,
Національний архітектурно-історичний
заповідник «Чернігів стародавній» (Чернігів)
sigzmundovna@gmail.com

СТРАСТНИЙ ЦИКЛ У МОНУМЕНТАЛЬНИХ РОЗПИСАХ (ПЕРША ЧВЕРТЬ ХІХ СТ.) СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ М. ЧЕРНІГІВ

Ця стаття є продовженням дослідження монументального живопису, що нині прикрашає інтер'єр одного з найдавніших храмів Східної Європи – Спасо-Преображенського собору (ХІ ст.) Чернігова. Зокрема, увага приділена розписам у верхній частині південної нави собору, а особливо циклу композицій «Страсті Христові». Мета дослідження – детально розглянути та описати зазначену частину монументального живопису, показати логічну узгодженість композицій, сюжетну послідовність і відповідність загальному художньому задуму, а також вкотре повернути увагу до настінного розпису, створеного у першій чверті ХІХ ст. як до важливої складової внутрішнього опорядження древнього храму. Передусім використовуються такі методи дослідження як опис, аналіз та інтерпретація, оскільки йдеться про мистецький твір. Наукова новизна полягає в тому, що ця частина стінопису вперше детально описується, аналізуються композиції, розміщені у згаданій частині собору. Також аналізується відповідність наявних композицій проектному задуму, розкривається логічний зв'язок між ними, що у свою чергу вказує на цілісність художнього задуму.

Ключові слова: Спасо-Преображенський собор, настінний живопис, страстний цикл, Розп'яття та Воскресіння.

Улітку 2024 р. виповнилося 200 років від часу завершення робіт щодо розпису стін у Спасо-Преображенському соборі Чернігова. Більш точна дата закінчення доволі довгої історії створення нових настінних розписів у одному з найдавніших соборів, відсутня. Цей стінопис і нині є частиною внутрішнього оздоблення древнього храму, маючи тепер уже непросту історію, яка охоплює два століття. Загалом на втілення проекту від часу складання першого плану до завершення робіт було витрачено десятиліття. Тож передусім варто нагадати його опорні дати.

Причиною, що викликала потребу появи нового стінопису стала пожежа на чернігівському Дитинці у 1750 р. Собор зазнав чи не найбільшої за свою історію шкоди. Лише у грудні 1814 р. архієпископ чернігівський Михайло (Десницький) дав доручення настоятелю Спасо-Преображенського собору Іоану Єленеву скласти план нових розписів собору. На початку 1815 р. складений план був представлений преосвященному і був останнім схвалений. Одразу ж почався процес збирання коштів на втілення проекту. Далі у цьому процесі сталася перерва, пов'язана зі змінами у керівництві єпархії.

Новий архієпископ Симеон (Крилов) не виявив інтересу до питання створення нового стінопису у древньому кафедральному храмі. Лише його наступник, Лаврентій (Бакшевський), який очолив чернігівську кафедру у 1820 р. зацікавився і ознайомився з існуючим планом розписів. Однак ознайомившись, повернув настоятелю І. Єленеву з проханням скоротити план і переглянути в бік економії коштів. Другий план був представлений архієпископу І. Єленевим у лютому 1821 р. і отримав схвалення. У березні того ж 1821 р. було укладено контракт на виконання робіт з підрядником, художником з містечка Вороніж А. Юріним. Контракт передбачав здійснення робіт протягом півроку, однак реально малярські роботи були завершені лише в середині літа 1824 р.¹

Основна ідея розміщення розписів закладена, на думку авторки, в медальйонах царських врат іконостаса Спасо-Преображенського собору, де ліва (північна сторона) – це символи Старого Заповіту, а права (південна) сторона – символи Нового Заповіту². Відповідно, у північній частині (наві) собору вміщено сюжети старозавітні, живопис розповідає про світ до приходу Месії, тут панує біблійна НІЧ, на цьому акцентує увагу напис на склепінні північної нави «І ТВОЯ ЄСТЬ НОЦЬ».

Живопис південної частини собору присвячений приходу Месії (Ісусу Христу). Тут сяє біблійний ДЕНЬ, тому на склепінні південної нави вміщено зображення сонячного дня і відповідний напис «**ТВОЙ ЄСТЬ ДЕНЬ**» (Рис. 1).

Живопис південної і північної частин створювався за однаковою схемою. Верхня частина кожної нави (простір що *над* ліпним карнизом) створювалася у килимовій манері, площини стін записувалися суцільно. Нижня частина (простір, що *нижче* ліпного карнизу) писалася як окремі картини, імітуючи станковий живопис. У верхній частині північної, між шістьма вікнами, що розташовуються у два ряди, вміщено міні-цикл, що складається з восьми композицій і які також розміщуються у два реєстри. Аналогічна ситуація з живописом у верхній частині південної стіни: шість вікон у два ряди, вісім композицій у два реєстри. Варто зазначити, що під час дослідження авторка використала чорно-білі фотографії, зроблені співробітником Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» фотографом Сенчуком В.П. на початку 2000-х рр. і на той час живопис уже був відреставрований. З 1993 р. по 2023 р. собор використовувався як діючий храм. 30-ти річна експлуатація призвела до низки негативних явищ, в т. ч. пов'язаних із зазначеним настінним живописом. Зокрема, нинішній стан живопису визначений фахівцями як незадовільний і не дозволяє навіть більш-менш детально роздивитися цю частину стінопису.

У цій студії ми приділимо увагу монументальним розписам у верхній частині південної нави, до якої включено: склепіння південної нави, простір південно-західної малої бані, площина південної стіни собору з шістьма вікнами і простір південно-східної малої бані. За планом І. Єленєва: «13) весь західний, що під боковою банею кут – зображенням Різдва Христового, а власне баню правопроменим світлом, осяяний згори Рожденний новоявленою над ним зіркою і множиною ангелів, що співають: «Слава во вишніх Богу і на землі мир!» 14) на середньому напівкіллі зобразити між вікнами: страждання, смерть і воскресіння Христове; 15) весь же боковий купол, що до іконостасу, з його простінком, зайняти зображенням славного Христового вознесіння»³.

Сюжетний розвиток відбувається із заходу на схід. У підбанному просторі південно-західної малої бані зображене «**Різдво Христове**» (Рис. 2). Однак, під час реставрації у кінці 80-х рр. ХХ ст. у цій локації під олійним стінописом ХІХ ст. було знайдено доволі

значний за площею фрагмент фрески XI ст. Частиною композиції «Різдво» довелося пожертвувати. З того, що уціліло від неї, зі східного боку видно на тлі хмарного неба зображення ангела, що сурмить, вище, в апогеї композиції – також зображення ангела, а перед ним стрічка з написом «Слава во вышних Богу...».

Далі розвиток переходить у простір верхньої частини південної стіни з шістьма вікнами, що розташовані у два ряди. Всю цю площину займає міні-цикл «Страсті Христові». У плані ця частина стінопису відзначена одним рядком, а значить, художник вибирав сюжети на власний розсуд,

«Страсті христові» – об’ємна і глибока тема, що посідає особливе місце в літературі та образотворчому мистецтві і не лише в сакральному, а й у світському. За твердженням дослідників, зокрема О. Макоїди, який досліджував генезу Страстей Христових в українському монументальному мистецтві, страстна тема в храмових розписах починається з прийняттям християнства і приходить з Візантії разом з типом хрестово-купольного храму. На його думку, на початках деякі зображення з історії Страстей Христових включалися до житійного або празникового ряду. З часом страстні сюжети сформували самостійний цикл⁴.

Страстний цикл настінних розписів Спасо-Преображенського собору, як зазначалося вище, складається з восьми сюжетів, що розташовані у два ряди (реєстри) поміж вікнами. Послідовність сюжетів всередині циклу вибудовується зліва направо (зі сходу на захід) і знизу вгору. Прикметно, що це не розрізнені сюжети про останній період земного життя і страждання Ісуса Христа, а послідовно і цілісно викладена історія, що починається молитвою у Гефсиманському саду і завершується Воскресінням Христовим.

У нижньому ряду, що безпосередньо над карнизом, розміщено 4 композиції: «*Моління про чашу*», «*Поцілунок Іуди*», «*Христос перед Каяфою*» та «*Бичування Христа*».

«*Моління про чашу*» (Рис. 3) або молитва у Гефсиманському саду (Гефсиманська молитва) – надзвичайно популярний сюжет, як у сакральному мистецтві, так і світському. Історія описана у трьох Євангеліях – від Марка, Матвія та Луки. Йдеться про моління Ісуса Христа після Тайної вечері напередодні зради і арешту. З собою до Гефсиманського саду Ісус покликав трьох учнів – Петра, Якова та Іоана, які були свідками Ісусового Преображення на горі Табор. Наказавши учням пильнувати, Ісус відійшов від них «як докинути каменем, на коліна припав та й молився» (Лк. 22:41)⁵. Богослови, зокрема Афанасій Великий, вважають, що у Гефсиманській молитві проявилася подвійна природа Ісуса. «Моління про чашу», за словами Афанасія Великого, «...показує дві волі: людську, притаманну плоті, і Божественну, притаманну Богу; і людська, через неміч плоті, відрікається від страждань, а Божественна Його воля готова до них»⁶. «Отче, як волиєш, – пронеси мимо Мене цю чашу! Та проте – не Моя, а Твоя нехай станеться воля!» (Лк. 22:42)⁷. Євангеліст Лука пише, що поки тривала молитва Ісус перебував у тривозі, з нього лився кривавий піт, і ангел з’явився з Неба, щоб додавати Йому сили (Лк. 22:43)⁸.

Композиція вписана у простір, що утворюють південна сторона південно-східної арки і південна стіна. Ісус стоїть на колінах, обличчя в профіль до глядача, руки розведені в молитовному жесті. Перед і дещо над Ісусом у хмарі схилив коліна ангел з великими білими крилами. Він тримає в лівій руці чашу, простягаючи її Ісусу. Над головою Ісуса напівколом скорочений напис «Іс. Хрс». Одразу після Гефсиманського моління відбувається зрада Ісуса Іудою.

Наступною частиною циклу є композиція *«Поцілунок Іуди»* (Рис. 4). Як відомо, на Тайній вечері Ісус повідомив про зраду одним із дванадцятьох учнів, що були присутні. За твердженням Лесіва А.П, образ Іуди – особливий у сакральному мистецтві. Іуда – це апостол, «який характеризується протилежними до святості ознаками: зрадою, заздрістю, жадобою до збагачення»⁹. У мистецтві його образ набув найбільшого поширення серед сюжетів Страстей, в іконах «Тайна вечеря» та в іконографії «Страшного суду». Разом із «Тайною вечерею», «Поцілунок Іуди» відомий як один з найдавніших сюжетів, найраніше його датування відносять до VI ст. В Страстному циклі він вважається одним з головних.

Саме у програмі Страстного циклу сюжет «Поцілунок Іуди» отримав розвиток в українському монументальному і станковому живописі¹⁰.

У Спасо-Преображенському соборі *«Поцілунок Іуди»* також є частиною Страстного циклу. Композиція розміщується у верхній частині південної стіни собору між східним і центральним вікнами нижнього ряду. Головні образи – Ісус та Іуда зображені на тлі великої групи людей. Переважна більшість з них одягнута у обладунки римських легіонерів. Ісус в центрі, в білому хітоні та червоному гіматії, ліва рука опущена, долоня у відкритому жесті. Вся його постать випромінює світло, для чого художник використав прийом висвітлення. Перед Ісусом, і дещо ліворуч – Іуда. Він зображений як зрілий чоловік, темноволосий, з густою темною бородою в темному одязі. Стоїть він впритул до Христа, його права рука лежить на серці Ісуса, а обличчя тягнеться до Ісусового обличчя.

Надзвичайно цікавими є зображення учнів позаду Христа. Вони зображені за спиною Ісуса, двоє в глибині композиції, постать одного ледь промальована. Його голова повернута до основних учасників події, він спостерігає за тим, що відбувається. Іншого учня видно лише голову, однак дивиться він в протилежний бік. Найяскравіша з цих постатей зображена на передньому плані. Це приземкуватий чоловік з крупним обличчям. Він теж спостерігає за тим, що відбувається, обличчя повернуте до натовпу, однак корпус повернутий в протилежний бік, від Ісуса. Його постать говорить про намір забратися, втекти, відсторонитися від участі в події. Можливо таким чином художник відтворив те, про що пише євангеліст Марк: «Тоді всі полишили Його і повтікали» (Мр. 14:50)¹¹. Права рука піднята наче намагається вхопити когось, або вхопитися за щось. На думку авторки, художнику вдалося передати атмосферу непевності, тривоги, страху, в якій перебуває більшість учасників сцени за винятком Христа.

Наступною після *«Поцілунку Іуди»* є композиція *«Христос перед Каяфою»* (Рис. 5). Євангелісти (Матвій, Марк, Лука) пишуть, що після арешту Ісуса відвели до первосвященника. Матвій називає ім'я первосвященника – Каяфа. «А вони схопили Ісуса, і повелі до первосвященника Кайяфи, де зібралися книжники й старші» (Мт. 26:57)¹². Тут над Ісусом відбувся церковний суд, який вчинили первосвященник Каяфа, його тесть і колишній первосвященник Анна та інші члени синаєдріону.

Сюжет доволі поширений з X–XI ст. як в монументальному мистецтві, так і в книжкових гравюрах, зокрема в лицевих Євангеліях. Серед фресок Софії Київської також збереглась, хоча й не дуже добре, фреска «Христос і Каяфа»¹³.

У Спасо-Преображенському соборі зазначена композиція розташована між центральним та західним вікном нижнього ярусу південної стіни. В простінок стіни вписано архітектурні деталі (арка і трикутний портик над нею) як натяк на дім Каяфи. Під аркою зображена група людей. На передньому плані три первосвященники та Ісус, позаду

Ісуса римський конвой, який супроводжував його після арешту. Поза Ісуса статична, він виглядає спокійним і зосередженим, він відповідає на питання первосвященників. Натомість художник акцентує увагу на групі первосвященників, що виглядає значно динамічнішою. Це зрілі чоловіки, з сивими бородами, вони пишно одягнуті, у високих головних уборах. Їхні руки жестикулюють. Особливо вирізняється постать посередині. Цей чоловік вищий за зріст від інших. Очевидно, т. ч. художник вказує на Каяфу, який заправляє і задає тон. Його постава гордовита, на плечах у нього горностаєвий комір, в лівій руці він тримає палицю. Його права рука застигла у жесті звернення до Ісуса, який стоїть рівно напроти Каяфи, що підкреслює їхнє протистояння. Це протистояння посилюється ще одним прийомом, який використав художник. За сюжетом первосвященників змальовують такими, що розмовляють з Ісусом *сидячи*. У композиції, яка розглядається, всі персонажі *стоять*.

Авторка студії вважає, що з т. з. художньої цінності композиція *«Христос перед Каяфою»* виконана на доволі високому професійному рівні і є однією найкращих у цій частині собору.

Після розмови з Ісусом первосвященник роздирає на собі одяг на знак горя від нібито почутої «богозневаги», тому доволі часто Каяфу зображають таким, що роздирає свій одяг, однак в даному випадку ми цього не бачимо.

Остання у нижньому регістрі композиція Страстного циклу – *«Бичування Христа»* (Рис. 6). Однак, авторка дослідження вважає, що в цьому випадку йдеться про наругу над Ісусом в домі Каяфи, оскільки наступний сюжет – перший у верхньому регістрі – *«Коронування терновим вінцем»*, а отже у попередній композиції йдеться не про тортури у Пилата, де Христос уже був одягнений у багрянцю і терновий вінець (Мр. 15:17)¹⁴. З невідомих причин художник, що працював над даною композицією, «змішав» події – наругу над Христом в домі Каяфи і тортури у Пилата.

Композиція вписана у простір між західним вікном нижнього ярусу південної стіни та південною стороною південно-західної арки. Оголений Ісус прив'язаний до стовпа (колони). Довкола нього троє чоловіків з палицями, що замахуються вдарити Христа. На дальньому плані видно загразоване вікно, очевидно, як символ ув'язнення Ісуса. Кати, як brutальні особи, зображені напівоголеними.

Далі сюжетний розвиток переходить у верхній регістр циклу, тут також між вікнами вміщено чотири композиції: *«Коронування терновим вінцем»*, *«Христос і Пилат»*, *«Розп'яття»* та *«Воскресіння Господнє»*.

У просторі над композицією *«Моління про чашу»*, там, де стикуються південна сторона південно-східної арки та площина південної стіни. Верхній ярус циклу розпочинає композиція *«Коронування терновим вінцем»* (Рис. 7).

Після остаточного суду Пилата на голову Ісуса кладуть вінок сплетений з тернини. Про це повідомляють троє з євангелістів – Марк (15:17), Матвій (27:29) та Іоан (19:2). Терновий вінець – одне із знарядь тортур над Христом став одним із символів страждань Христових і Його жертвовності. Після воскресіння Христа терновий вінець також став символом перемоги життя над смертю. Саме коронування Христа є пародією на ушанування римських цезарів, коли на голову покладався лавровий вінок, а в руки давався жезл – символ влади і перемоги¹⁵. Натомість Ісус отримав терновий вінець і палицю. Знушаючись на Христом римляни: «І тростиною по голові Його били, і плювали на Нього. І навколішки кидалися та вклонялися Йому» (Мр 15:19)¹⁶.

Власне сюжет «Коронування терновим вінцем» починає поширюватися у західному християнстві у пізнє Середньовіччя, а особливо у добу Ренесансу. В українському іконописі зображення Ісуса у терновому вінку з'являється під західноєвропейським впливом у XV ст.¹⁷, а надто у зв'язку з розвитком українського книгодрукування у XVII ст., і поширюється у вигляді книжкової гравюри.

У композиції «**Коронування терновим вінком**» в Спасо-Преображенському соборі Христос у терновому вінку сидить, його поза обважніла, художник таким чином нагадує, що до моменту «коронування» він уже зносив тортури та знущання і на судилищі в домі Каяфи, і під час суду у царя Ірода, і акцентує увагу на смертельній втомі Сина Божого. Позаду Ісуса лежать палиці. Ліворуч від нього двоє чоловіків, один з яких стоїть над Ісусом, а інший сидить перед ним навколішки. Тут маємо зображення, що відсилає нас до наведених вище слів євангеліста Марка: «І тростиною по голові Його били, і плювали на Нього. І навколішки кидалися та вклонялися Йому» (15:19). Подія відбувається на тлі архітектурного пейзажу, однак низька якість знімка не дає можливості описати споруду, проте дозволяє зауважити, що зображення доволі невдале, частина будинку похилена. Вірогідно, що це натяк на палац Понтія Пілата, тому що у наступній композиції «Христос і Пілат» ми бачимо схожу архітектурну споруду.

«**Христос і Пілат**» (Рис. 8) – наступна композиція, яку вписано у простір між східним і центральним вікном верхнього ярусу. Понтій Пілат, п'ятий римський префект Юдеї, служив за часів імператора Тиберія (з 26/27 р. до 36/37 р. н. е.). Найбільш відомий як посадовець, який провадив суд над Ісусом Христом та наказав його розп'яти. Пілат – постать, яка досі викликає суперечливе ставлення.

В християнстві постать Понтія Пілата є доволі важливою, на це вказує той факт, що його ім'я згадується у Символі віри, як Апостольському так і Нікейському.

Христос двічі постає перед Пілатом. Спочатку його приводить натовп на чолі з первосвященниками, Вдруге Ісуса до Пілата повертає цар Ірод. Під тиском натовпу Пілат віддає наказ розп'яти Христа.

У зазначеній композиції сцена відбувається на тлі Пілатового палацу, на передньому плані на сходах зображено напівоголеного Ісуса в терновому вінку і з палицею у зв'язаних руках (тобто уже відбулося бичування). Пілат у пишному одязі, правиця упирається в бік, обличчя відвернуте від Христа, наче він дивиться у натовп. Позаду Ісуса – сторожа, яка чекає на остаточне рішення.

Зауважимо, що на думку авторки студії цей сюжет мав би передувати «Коронуванню...», адже саме після розмови з Пілатом відбувається коронування терновим вінцем та бичування. Чому художник вирішив вибудувати композиції в такому порядку залишається незрозумілим.

Пілат під тиском натовпу виносить рішення розп'яти Ісуса. Наступною після композиції «**Христос і Пілат**» є композиція «**Розп'яття**».

Тема «**Розп'яття**» є центральним сюжетом і найдавнішим у церковному мистецтві. Євангелісти, описуючи розп'яття Ісуса Христа різняться в деталях, що, з рештою, допомагає скласти цілісну картину. Серед композицій «**Розп'яття**» вирізняють однофігурні та багатофігурні¹⁸. У випадку багатофігурної композиції поруч із хрестом можуть бути зображені Богородиця, Марія Клеопова, Марія Магдалина, Іоан та Лонгин, що пробиває розп'ятому Ісусу бік, а на задньому плані – розп'яті з Ісусом розбійники.

Композиція «**Розп'яття**» у стінописі Спасо-Преображенського собору займає доволі незвичне місце у просторі стіни. Інші частини циклу вписані в рівень одного регі-

стра. «*Розп'яття*» написане у простінку між центральним та західним вікном не лише верхнього, а й нижнього регістра. Композиція багатофігурна.

Центром композиції, природно є Хрест з тілом розп'ятого Ісуса. Хрест стоїть на горі, очевидно натяк на Голгофу, силует якої проглядається. Однак розміри Голгофи і розміри хреста неспіврозмірні. Голгофа виглядає таким собі невеличким насипом, у який вкопано хрест, тоді як власне хрест виглядає доволі значним. Авторка дослідження вважає, що таким чином художник посилив акцент на зображенні Хреста і Ісуса на ньому. Прямо під Хрестом в глибині гори, у печерці проглядається череп Адама, що також є елементом іконографії «*Розп'яття*»¹⁹.

На верхньому кінці Хреста таблиця з заголовними кириличними літерами «І Н Ц І» – «Ісус Назарянин Цар Іудейський». Розп'яте тіло Ісуса на хресті зображене за Східною іконографічною традицією, згідно з якою Ісуса прибвали чотирма цвяхами, тож його ноги розташовані паралельно, а долоні відкриті²⁰. Обабіч Хреста декілька фігур. Ліворуч зображені жінка і чоловік, вочевидь, Богородиця і апостол Іоан. Обличчя чоловіка підняте вгору до Розп'яття. Жінка вгадується за покритою головою. Праворуч від хреста теж дві постаті, одна з них, дальня, ледве прописана, видно лише верхню частину фігури. Перед хрестом інший персонаж, який виглядає як римлянин і тримає в руках довгий спис, котрим штрикає Ісуса в праве підребер'я. Судячи з усього, це – Лонгин, який також, як зазначалося вище, присутній в іконографії багатофігурних композицій «*Розп'яття*»²¹.

Цікавим видається авторці ще один художній прийом. Хрест з розп'ятим Ісусом написаний не на передньому, а на другому плані, тоді як на передньому плані зображена юрба. Між натовпом та хрестом доволі значна відстань. Однак, саме завдяки такому прийому Розп'яття, як і має бути в такому випадку, постає у центрі уваги (Рис. 9).

Останньою частиною Страстного циклу є композиція «*Воскресіння Христове*». Вона розміщена між західним вікном верхнього ярусу і південною частиною південно західної арки. «*Воскресіння Христове*» ключова подія у євангельській історії, одна з найважливіших і визначальних для всього християнського світу. Сюжет «*Воскресіння*» утвердився у візантійському мистецтві ще у VIII ст., однак у той час під Воскресінням згідно з догматом церкви розуміли «Зішестя в ад»²². Найранішим зображенням «Зішестя в ад» на українських теренах є на фресках Софії Київської. Згодом, на кінець XV ст., в староукраїнському іконописі «Зішестя в ад» стає самостійним іконографічним сюжетом у празникових іконах. З кінця XVI ст. під впливом західноєвропейського мистецтва як окремий сюжет починає самостійний розвиток зображення, на якому бачимо Христа, що встав з гробу. Поступово саме такий тип утвердився як «*Воскресіння Христове*». Саме такий тип зображення маємо у Спасо-Преображенському соборі Чернігова (Рис. 10).

Подія відбувається в склепі, де було поховано Христа. На передньому плані бачимо двох римських солдат. Їхні пози свідчать про потрясіння, шок. У одного підкошені ноги, поруч з одним на землі лежить його круглий щит, інший лежить на землі, обидва виставили перед собою руки у захисному жесті. На другому плані позаду воїна лежить дещо прямокутної форми, можливо камінь, яким було закрито вхід до склепу. З правого краю невиразно зображена фігура третього воїна. В центрі другого плану композиції зображено простір довкола гробу, над яким у хмарі воскреслий Христос. Він уже піднісся над гробом. Його постава дещо вигнута вліво, у лівій руці – хоругва, на лівому плечі та довкола стегон – плащ, ноги схрещені внизу. Простір довкола постаті Христа висвітлений, оскільки за християнською релігією Ісус є Світло.

Згідно з християнською доктриною через сорок днів після Воскресіння сталося «*Вознесіння Христове*». Воно означало, що Христос піднявся у небо і зайняв місце поруч із Творцем, його людська оболонка стала невидимою для звичайного ока, проте Дух Його присутній скрізь. Один із важливих аспектів Вознесіння полягає в тому, що вознісшись на небо Ісус готує місце там своїм вірним послідовникам, святим, що є потужним вмотивуванням для будь-якого християнина.

З євангелістів лише Лука дуже коротко описує Вознесіння Христове (Лк. 24:50-51): «І сталося, як Він благословляв їх, то зачав відступати від них, і на небо возноситись»²³.

Композиція «*Вознесіння Христове*» розміщена відповідно плану, складеному настоятелем Іоаном Єленєвим у південно-східній малій бані. На превеликий жаль, роздивитися її у соборі практично неможливо через те, що місце розташування саме по собі доволі темне, до того додається закопченість зображення, що характерно для всього стінопису (Рис. 11)

На фото композиція виглядає таким чином. Високо вгорі видно постать Ісуса, голови і обличчя майже не видно, руки розведені у благословляючому жесті. Від фігури вниз опускається стовп світла. Внизу у цьому світлі в різних позах апостоли. Пози відображають емоційний стан учнів Христа, тому ця частина композиції доволі динамічна. Один із апостолів (постать на передньому плані майже в центрі) стоїть на колінах, піднявши вгору руки. Хтось (постать вглибині ліворуч) закрив обличчя руками, хтось вражений упав і лежить. В глибині апостольської групи праворуч видно добре прописане обличчя одного з учнів, на ньому відбилося заціпеніння від того, що відбувається.

Розглянувши всі композиції стінопису верхньої частини південної нави Спасо-Преображенського собору можна зробити ряд висновків. По-перше, вони і місця їхнього розташування відповідають плану розписів, складеному настоятелем собору Іоаном Єленєвим на початку 1821 р. По-друге, Страстний цикл, розташований у центрі верхньої частини нави є домінантою у цьому просторі. Тим більше, що композиції у бічних малих банях майже не видно. По-третє, оскільки І. Єленєв не деталізував пункт, присвячений страстям, підрядник, а можливо художник, що працював над даною частиною розписів, сам визначав які саме сюжети будуть включені до циклу. Разом з тим, варто зауважити, що Страстний цикл побудований доволі послідовно, він не виглядає як набір зображень окремих подій, натомість акцентує увагу на ключових подіях останніх днів земного життя Ісуса Христа. Що стосується, власне, зображень, то відчувається пензель не одного майстра. З т. з. художньої цінності навіть між частинами одного циклу існує певна різниця. Достатньо порівняти «Моління про чашу» та «Ісус перед Каяфою». Попри невисоку художню цінність загалом, все ж цей стінопис, якому, як зазначалось на початку студії нинішнього року виповнилося 200 років, є зразком провінційного монументального мистецтва першої чверті ХІХ ст.

¹ Добровольський П.М. Архив Черниговского кафедрального собора. *Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии* / под. ред. П.М. Добровольского. Чернигов, 1902. Вып. 4. Отд. 2. С. 9-19.

² Гаркуша А.Б. До питання про розміщення сюжетів стінопису (перша половина ХІХ ст.) Спасо-Преображенського собору в Чернігові. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С.72-80.

³ Добровольський П.М. Архив Черниговского кафедрального собора... С. 13.

⁴ Макойда О. Витоки теми Страстей Христових в українському мистецтві. Монументальні розписи Софії Київської. *Народознавчі зошити*. 2016. №5 (131). С.1030-1043.

⁵ Біблія (Огієнко)/ Новий Заповіт / Євангелія від св. Луки URL:

[https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%91%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D1%8F_\(%D0%9E%D0%B3%D1%96%D1%94%D0%BD%D0%BA%D0%BE\)/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%82/%D0%84%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B5%D0%BB%D1%96%D1%8F_%D0%B2%D1%96%D0%B4_%D1%81%D0%B2._%D0%9B%D1%83%D0%BA%D0%B8](https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%91%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D1%8F_(%D0%9E%D0%B3%D1%96%D1%94%D0%BD%D0%BA%D0%BE)/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%82/%D0%84%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B5%D0%BB%D1%96%D1%8F_%D0%B2%D1%96%D0%B4_%D1%81%D0%B2._%D0%9B%D1%83%D0%BA%D0%B8) (дата звернення: 20.09.2024).

⁶ Афанасий Великий О явлении во плоти Бога Слова и против ариан Творения. Москва, 1994. Т. III. С. 273

⁷ Біблія (Огієнко) / Новий Заповіт / Євангелія від св. Луки...

⁸ Там само

⁹ Лесів А.П. Іконографічні особливості зображення Юди Іскаріота в сцені «Поцілунок Юди» в українському малярстві XV–XVIII ст. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2015. №. 2. С.83-89.

¹⁰ Лесів А.П Зрадник чи жертва. Юда Іскаріот в українському мистецтві XV–XVIII ст. (за матеріалами наукового повідомлення на засіданні Президії НАН України 13 грудня 2017 року). *Вісник НАН України*. 2018. № 3. С.87.

¹¹ Біблія (Огієнко) / Новий Заповіт / Євангелія від св. Марка / URL:

[https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%91%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D1%8F_\(%D0%9E%D0%B3%D1%96%D1%94%D0%BD%D0%BA%D0%BE\)/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%82/%D0%84%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B5%D0%BB%D1%96%D1%8F_%D0%B2%D1%96%D0%B4_%D1%81%D0%B2._%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%B0](https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%91%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D1%8F_(%D0%9E%D0%B3%D1%96%D1%94%D0%BD%D0%BA%D0%BE)/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%82/%D0%84%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B5%D0%BB%D1%96%D1%8F_%D0%B2%D1%96%D0%B4_%D1%81%D0%B2._%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%B0) (дата звернення: 20.09.2024).

¹² Біблія (Огієнко)/ Новий Заповіт /Євангелія від св. Матвія/ URL:

[https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%91%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D1%8F_\(%D0%9E%D0%B3%D1%96%D1%94%D0%BD%D0%BA%D0%BE\)/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%82/%D0%84%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B5%D0%BB%D1%96%D1%8F_%D0%B2%D1%96%D0%B4_%D1%81%D0%B2._%D0%9C%D0%B0%D1%82%D0%B2%D1%96%D1%8F](https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%91%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D1%8F_(%D0%9E%D0%B3%D1%96%D1%94%D0%BD%D0%BA%D0%BE)/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%82/%D0%84%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B5%D0%BB%D1%96%D1%8F_%D0%B2%D1%96%D0%B4_%D1%81%D0%B2._%D0%9C%D0%B0%D1%82%D0%B2%D1%96%D1%8F) (дата звернення: 20.09.2024).

¹³ Макойда О. Витоки теми Страстей Христових... С.1038.

¹⁴ Біблія (Огієнко) / Новий Заповіт./Євангелія від св. Марка...

¹⁵ Авула А. Образи Спасителя, коронованого терням, з Львівського музею історії релігії. *Народознавчі зошити*. 2022. №3 (165). С. 551.

¹⁶ Біблія(Огієнко) / Новий Заповіт /Євангелія від св. Марка...

¹⁷ Авула А. Образи Спасителя, коронованого терням... С. 550.

¹⁸ Там само. С. 554.

¹⁹ Там само. С. 554.

²⁰ Там само. С. 554.

²¹ Там само. С. 554.

²² Федак-Гелитович М. «Воскресіння Господнє» («Зішестя в ад») в українській іконографії. URL: https://risu.ua/voskresinnya-gospodnye-zishestya-v-ad-v-ukrajinskiy-ikonografiji_n56051%20%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%B0%20%D0%B7%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F (дата звернення: 20.09.2024).

²³ Біблія (Огієнко) / Новий Заповіт / Євангелія від св. Луки...

Alla HARKUSHA
senior researcher of the scientific department «Dytynets»,
Ancient Chernihiv National Architectural
and Historical Reserve (Chernihiv)
sigzmundovna@gmail.com

**PASSIONATE CYCLE IN MONUMENTAL PAINTING
(FIRST QUARTER OF THE 19th CENTURY)
OF THE CATHEDRAL OF TRANSFIGURATION
OF THE SAVIOUR IN CHERNIHIV**

This article is a continuation of the study of the monumental painting, which now decorates the interior of one of the oldest churches in Eastern Europe – the Cathedral of the Transfiguration of Saviour (11th century) in Chernihiv. In particular, the attention is paid to the paintings in the upper part of the southern nave of the Cathedral, and especially to the cycle of compositions «The Passion of Christ». The purpose of the study is to examine in detail and describe a part of the monumental painting located in the specified location, to show the logical coherence of the compositions, the plot sequence and compliance with the general artistic plan, and also to draw attention to the wall painting created in the first quarter of the 19th century as an important component of the interior decoration of the ancient temple. The research methods are used: description, analysis and interpretation, since this is a work of art. The scientific novelty lies in the fact that this part of the wall painting is described in detail for the first time, the compositions located in the specified part of the cathedral are analyzed. The correspondence of the existing compositions to the design plan is also analyzed, the logical connection between them is revealed, which in turn indicates the integrity of the artistic plan.

Keywords: *Cathedral of the Transfiguration of the Saviour, wall painting, Passion cycle, Crucifixion and Resurrection.*

Ірина БУГЕРА

завідувачка наукового відділу «Дитинець»,
Національний архітектурно-історичний
заповідник «Чернігів стародавній» (Чернігів)
bugera_ira_17@ukr.net

КОМПОЗИЦІЇ НА ПІВНІЧНІЙ ТА ПІВДЕННІЙ СТІНАХ БІЧНИХ НЕФІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ТРОЇЦЬКОГО СОБОРУ: СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ, ДАТА СТВОРЕННЯ

Публікація є спробою проведення мистецтвознавчого аналізу композицій, розташованих на першому ярусі стін південного та північного нефів Троїцького собору м. Чернігова. Ці шість композицій неодноразово виправлялися та поновлювалися, але досі не привертала уваги дослідників. У статті приведено опис написаних художниками сюжетів, проведено пошук іконографічних зразків та датування їх появи на стінах собору.

Ключові слова: *стінопис, Троїцький собор, іконографія та композиція.*

Настінний живопис Свято-Троїцького собору м. Чернігова створювався протягом XVII–XX ст., є досить різноманітним за стилістикою, кольоровими рішеннями та ступенем збереження. Цей живописний комплекс вимагає тривалого і всебічного вивчення, однак, до недавнього часу залишався практично не дослідженим істориками та мистецтвознавцями, він лише нещодавно увійшов у коло інтересів деяких спеціалістів.

Так, майже без уваги залишив розписи Чернігівський архієпископ Філарет (Гумілевський), якому належить найперша згадка стінопису Свято-Троїцького собору. У «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії» автор побіжно згадує «священні зображення», виконані на стінах та склепіннях храму: «У верху головного куполу зображений Трипостасний, під ним – Архангели, Пророки, Апостоли, ще нижче – євангельські історії. На склепіннях при вході в храм – Символ Віри. У вівтарі над горнім місцем – Спаситель на троні, по сторонах Його – Пресв. Діва, Апостоли, Святителі Преподобні»¹. На початку XX ст. питання оздоблення Троїцького собору піднімає у своїй публікації «Очерки мистецтва Старої України» історик В.Л. Модзалевський, проте, він згадує лише причетних до будівництва собору та здійснення розписів архієреїв, архітектора, а також напис про ктиторство І. Мазепи у куполі храму².

Значну увагу приділяє опису розписів собору протоієрей О. Єфімов у нарисі «Чернігівський Свято-Троїцький-Іллінський монастир, нині Троїцько-Архієрейський будинок». Він зазначає, що після пожежі 1808 р. завдяки старанням єпископа Чернігівського Михайла Десницького у монастирі та безпосередньо у соборі був здійснений значний ремонт, виконаний новий стінний живопис, який був поновлений Чернігівським єпископом Серапіоном у 1876–1878 рр. Протоієрей також докладно описує схему розміщення живописних композицій на стінах собору³.

Інтерес до настінного живопису Троїцького собору зріс в останній третині XX ст., коли розпочалися значні дослідницькі та реставраційні роботи у храмі. У 1970-ті рр. бригадою художників-реставраторів Київської спеціальної науково-реставраційної ви-

робничої майстерні під керівництвом В. Бабюка було проведено дослідження стану живопису Троїцького собору, фотофіксація, креслення та замальовки живопису, мікрохімічні дослідження тиньку та кольорового шару. У 1973–1977 рр. було виконано великий обсяг робіт по консервації та реставрації стінопису Троїцького собору⁴.

Особливу увагу розписам, що відносяться до першого періоду оздоблення храму – кінця XVII – початку XVIII ст., приділено у працях чернігівського історика, мистецтвознавця А. Адруга, в яких проведена їх систематизація, датування, атрибуція⁵, висвітлені питання проведення досліджень та реставрації стінопису собору⁶. Історія розписів Троїцького собору XVII – XX ст., втрати під час пожеж, та систематизація розписів за часом їх створення викладено в статтях А. Доценко⁷. Історичні та історіографічні питання створення розписів собору різних періодів висвітлювались у кількох розвідках Т. Миколайко⁸.

Проте, ґрунтовне поетапне дослідження мистецтвознавчого аспекту настінного живопису розпочалось нещодавно автором цієї статті, базуючись на здобутка і напрацюваннях попередників та застосовуючи методи мистецтвознавчого та порівняльного аналізу. За останні роки нами було введено до наукового обігу частину монументальних розписів Троїцького собору XIX ст., зокрема, створених на склепіннях південної і північної частин трансепту та за зразками західноєвропейської друкованої гравюри⁹. Ця розвідка продовжує аналіз і вивчення стінопису собору, зокрема його північної та південної стін. Запропоноване дослідження – спроба автора визначити художньо-стилістичні особливості, датування, іконографічні зразки для написання образів шести композицій, розміщених на першому ярусі бічних нефів собору.

Про ці настінні розписи Троїцького собору вперше зустрічаємо згадку у нарисі протоієрея О. Єфімова: «По стінах: з лівого боку іконостаса – вбивство св. Михаїла та боярина його Феодора в орді від безбожного Батия, видіння Савла на шляху в Дамаск, Страшний суд; з правого: Києвопечерський образ Богоматері, взяття Іллі на небо, Апокаліптичні видіння св. Іоанна Богослова (IV і V гл.)»¹⁰. В подальшому їх атрибуція, опис та мистецтвознавчий аналіз не проводились. У «Проектних пропозиціях по консервації настінного олійного розпису XVIII–XX ст. в пам'ятці архітектури XVII ст. – Троїцького собору в м. Чернігові», складених бригадою В. Бабюка, містяться опис стану збереження композицій та їх датування, проведене на основі виконаних зондажів та хімічних аналізів.

Безперечно, серед розписів собору, найперше, привертають увагу композиції, розміщені на доступних для огляду місцях на нижніх ділянках північної та південної стін бічних нефів собору, вони потребують окремого дослідження і тому в цій статті ми проведемо їх мистецтвознавчий опис та аналіз, здійснимо пошуки іконографічних зразків для їх створення.

Композиція «Вбивство в Орді князя Михайла та боярина його Федора» розміщена у східній частині північної стіни північного нефа Троїцького собору, частково закрита різьбленим дерев'яним кіотом, встановленим з кінця XX ст. над ракою чернігівського святого Лаврентія, вона жодного разу не ставала предметом окремого вивчення та не привертала увагу дослідників.

«Вбивство в Орді князя Михайла та боярина його Федора» – багатофігурна композиція, що ілюструє досить відомий релігійний сюжет страти Чернігівського князя та його боярина у ставці хана Батия (Рис. 1).

Звертаючись до композиції на стіні Троїцького собору Чернігова, бачимо, що тут зафіксовано той момент оповіді, коли вже вбито князя Михайла, і до страти ведуть його боярина Федора. Діючі персонажі композиції «Вбивство в Орді князя Михайла та його боярина Федора» розміщені на двох планах. Удаліні, у лівому верхньому куті, сидить на підвищенні хан у горностаєвій мантії. До нього ведуть два ряди запалених багать, утворюючи таким чином ніби дорогу, на ближньому краї якої перебуває більша частина учасників події. На передньому плані композиції, з лівого боку внизу, зображено обезголовлене тіло у світлій туніці та червоному плащі. Над ним на колінах сидить чорнявий юнак з коротким мечем, заплямованим кров'ю, у правій руці. Ліву руку він високо піднімає, демонструючи, відрубану голову вбитого князя з темним волоссям та короткою темною бородою і закритими очима. Голова оточена німбом – тонкою лінією яскравого жовтого кольору. Одягнений кат князя Михайла у просторий яскраво-червоний одяг довжиною до колін, конструкцію якого важко зрозуміти через велику кількість широких складок та шкіряну коротку жилетку, одягнену поверх. З-під нього виглядають рукави та комір такої ж просторої широкої білої сорочки чи туніки, та вузькі сірі штани. Поверх коротко підстриженого темного волосся одягнена невелика яскраво-червона шапка, подібна до ярмулки.

У правій частині композиції зображено групу з кількох осіб, посеред яких виділяється постать боярина Федора – у повний зріст, з простягнутими вперед руками та молитовно піднятими очима. Боярин Федір змальований тут досить молодим статним чоловіком з короткою бородою, довгим темним волоссям, без головного убору. Одягнений він у каптан з блакитної цупкої тканини, з об'ємним орнаментом світлого, майже білого кольору, з хутряним коміром та обляміркою, з великою, прикрашеною коштовним камінням, застібкою.

Біля ніг боярина Федора з відчайдушно простягненими до нього руками стоїть старший чоловік, одягнений досить бідно: його голий торс прикриває хутряна накидка, підперезана ремнем, поверху накинутий червоний плащ.

За лівим плечем боярина Федора бачимо голови ще двох чоловіків: один із них, з темними бородою та вусами, одягнений у лицарський металевий шолом з плюмажем у вигляді хвоста; другий – з сивими вусами у широкому коричневому береті. Праворуч за постаттю боярина бачимо пишно вбраного чоловіка у темно-синій сорочці, поверх якої одягнена коричнева, з короткими рукавами, облямованими білим мереживом, накидка. З-під сорочки вибивається пишній широкій білий комір. Чоловік безбородий, має довгі темні вуса, загострені на кінцях, та темний капелюх, прикрашений білим пишним пером, з видовженою передньої частиною. Подібні головні убори та одяг зустрічаємо на картинах західноєвропейських художників XVII–XVIII ст.

У подібній манері, характерній також для змалювання можновладців і царів доби бароко, зображено і хана Батия, що сидить на троні. Він одягнений у довгу синю туніку, з-під якої лише визирає носок жовтої туфлі з тонким, загнутим доверху кінцем. Саме таким за традицією зображують художники взуття східних народів усіх епох. Таким чином проводиться ідентифікація царя як східного правителя, оскільки решта одягу на це не вказує: поверх синьої туніки він одягнений у червону горностаєву мантію, як заведено було у європейських правителів. Верхня частина постаті хана Батия закрита дерев'яним кіотом, приставленим до стіни, але при ретельній фотофіксації можна побачити, що хан має темну густу бороду та одягнений на голову тюрбан зі світлої тканини.

Звісно, за час свого існування композиція переписувалась і доповнювалась, можливо, неодноразово. Проте, ці зміни стосувались скоріше кольорової гами та відновлення втрачених деталей. Загальна композиційна побудова залишається в своїй основі незмінною, про що зазначено і у звіті реставраційної бригади¹¹.

Реставраторами у 70-ті рр. ХХ ст. зазначалось, що композиційна побудова наближує цю картину до живопису кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. Про це свідчить і багатопланова її побудова, і театральність усієї змальованої сцени та жестів персонажів, і досить яскрава гамма кольорів.

Цікавим фактом видається використання у зображенні сцени одягу персонажів, що не відповідає змальованій художником епосі. До прикладу, одяг та головні убори, подібні до тих, що одягнені на голови чоловіків, які оточили постать боярина Федора, характерні для зображених на картинах західноєвропейських художників.

Прямих іконографічних аналогій для них не знайдено, проте можна зробити припущення, що художник, як знавець західноєвропейського живопису, надихався при створенні композиції роботами майстрів, зокрема, Іспанії та Голандії ХVІІ і ХVІІІ ст.

Симетрично «Вбивству в Орді князя Михайла та боярина його Федора» розміщується композиція «Богоматір Печерська з пристоячими Антонієм та Феодосієм». Так само, як і попередня, вона малодоступна для вивчення через дерев'яний кіот над ракою, який частково закриває композицію.

На доступній для огляду частині зображення представлено в центрі Богородицю, що сидить на троні, тримає перед собою Спаса Еммануїла у білій сорочці. Він обома руками благословляє преподобного Феодосія (праворуч від Богоматері) та преподобного Антонія (ліворуч від Богоматері), одягнених у чернечий одяг, що припали на коліна біля трону. Богоматір поклала руки їм на плечі. На спинку трону спираються однією рукою янголи у білих хітонах і рожевих плащах, у іншій руці тримають сфери синього кольору (Рис. 2).

У 1970-ті рр. ХХ ст. реставратори, досліджуючи стан даної композиції, зазначали незадовільний стан збереження. Її фарбовий шар пересох та розтріскався, повсюдно спостерігались дрібні осипання, а у нижній частині композиції, на одязі Антонія і Феодосія та на землі, – більш значні. Художниками-реставраторами було зроблено висновки, що композиція написана, можливо, на початку ХІХ ст., і у подальшому була грубо переписана у ХХ ст. На місцях втрат заправки робились без підведення тиньку, часто зі спотворенням тону авторського живопису. Судячи по зондам та осипанням, під фарбовим шаром ХХ ст. зберігся більш ранній живопис¹².

Після проведення реставраційних операцій на композиції перед нами постав образ Богоматері, що за своєю іконографією максимально наближається до змальованої на іконі «Богородиця Печерська» 1818 р. з колекції Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Ікона написана художником лаврської іконописної майстерні на полотні, має розмір 218 × 170 см. Іконографія твору базується на гравюрі Никодима Зубрицького з лаврських видань й отримала розповсюдження з початку ХVІІІ ст. На іконі так само, як і на стіні Троїцького собору у Чернігові, Богоматір, яка сидить на престолі з Христом-дитиною, поклала руки на плечі засновникам Печерського монастиря на знак особливого заступництва. Визначальною у композиції цього образу є зворушлива деталь: прп. Феодосій торкається ніжки Христа, а сама ікона відзначається емоційніс-

тю зображених постатей, лагідним і урочистим обличчям Богородиці у пишній короні, проникливими і зверненими до глядача поглядами – у засновників Києво-Печерської обителі.

На початку XVIII ст., а саме 28 вересня 1731 р. Троїцький собор сильно постраждав від пожежі. Тоді згоріли бані та пошкоджене було внутрішнє убранство собору. Звісно, постраждав також стінопис, і у 1770–1780-х рр. були виконані нові настінні розписи. Уявлення про їх художні особливості дають дві великі композиції, які вцілилися від того часу в нижній частині північної стіни північного нефа: «Перетворення Савла в апостола Павла» та «Архангел Михаїл в останній битві зі звіром».

«Увірування Савла» або «Перетворення Савла в апостола Павла» – багатофігурна композиція, розміщена в середній частині північної стіни північного нефа (Рис. 3). На передньому плані тут зображено озброєних вершників, у лівій частині – Савл у лицарських обладунках із плюмажем. Під ним упав його могутній білий кінь. Постаць Савла в півоберта звернена до неба, рука ніби затуляє яскраве світло, що ллється з неба. Поряд з ним кілька воїнів, що втікають, налякані, і це відображається у їхніх рухах. На другому плані композиції – старе, зруйноване блискавкою дерево. У верхній частині в центрі серед хмар зображені голівки янголів та Ісус у червоному плащі, що розвівається.

Композиція ілюструє історію, описану в «Діяннях апостолів» (9:1–20)¹³, яка оповідає про римського громадянина і запеклого ворога християнського вчення Савла, якого дорогою до Дамаску зупинило незвично яскраве світло з неба і голос, що промовляє: «Савл! Савл! Що ти женеш мене?». Упавши на землю, переляканий воїн запитав: «Хто ти, Господи?». І довідався у відповідь, що до нього промовляє Господь і велить іти йому у Дамаск для отримання відповіді, що слід робити далі. Савл підвівся з землі, але осліп, і його прибічникам довелось вести його в Дамаск до Ананії – учня Христа. Після чудесного одужання від сліпоти, Савл охрестився, став провідником вчення християнського, а надалі й пристав до учнів Христа, отримавши ім'я Павло.

Художники-реставратори у процесі обстеження композиції відмітили її тонкий фарбовий шар, який пересох та розтріскався, та поновлення, що були виконані на зображеннях фігури, одягу і тла¹⁴. Повсюдно видні дрібні осипання. На картограмі, складеній у 1972 р. видно, що втрати фарбового шару на композиції незначні, проведення реставраційних робіт по ній не передбачали втручання у композицію живопису, зміну кольорової гами та тонування значних ділянок¹⁵. Тож, композиція зберегла свою стилістику та кольорову гаму, скоріше за все, від часу створення наприкінці XVIII – початку XIX ст., хоча і поновлювалась, згідно з висновками реставраторів, у XX ст.

До того ж періоду написання відноситься і наступна, у західній частині північної стіни, композиція «Архангел Михаїл в останній битві зі звіром».

У центрі зображено архангела Михаїла, в урочистій переможній позі, з мечем у руці та військових обладунках. За його спиною розкриті крила. Трохи далі за ним видні у правій частині композиції вогні пожеж, каміння, що ламається і падає, а ще далі – місто з баштами, охоплене вогнем. Ліворуч від архангела зображено групу оголених людей, що зібрались злякані групою, і деякі простягають в молитві руки до небес. Над ними в центральній і верхній частині композиції ширяють янголи у синіх та червоних одягах, що сурмлять в різні напрямки. Частина з них ніби тримають хмари, на яких возсідас

Ісус Христос у червоній накидці. Навколо нього також на хмарах – кілька груп людей з розкритими книгами в руках (Рис. 4).

Це композиція – ілюстрація до однієї зі сцен з «Одкровення» («Апокаліпсиса») Іоана Богослова. Ця книга – заключна книга біблійного канону, що є ніби останньою крапкою, підсумком існування світу, в якій Господь через послання Іоана Богослова розкриває людству великі події, які мають статися перед завершенням всього світу. Досить символічно, за допомогою алегорій і у книзі «Одкровення» і на композиції у Троїцькому соборі зображено війну, що виникла на небі, у підсумку якої архангел Михаїл та його воїнство скинули з неба дракона, або змія (церква називає його сатаною або дияволом), і після цього настало спасіння та царство Христа. «Отже, веселіться, небеса і ті, що живуть на них! Горе тим, що живуть на землі і на морі! Бо зійшов диявол до вас у великій люті, знаючи, що небагато йому лишається часу» – говориться у «Одкровенні»¹⁶. Схоже, саме момент торжества архангела Михаїла, янголів, що сурмлять про його перемогу, пануючого на небі Христа та людей, яких судитиме Господь за їх книгами життя, і змальовано на композиції.

Ілюстрацією до іншого уривка з книги «Одкровення» Іоана Богослова є симетрична описаній композиція на південній стіні південного нефа Троїцького собору – «Видіння старців» (Одкровення Богослова I. гл. 4)¹⁷.

У змальованому уривку книги Іоан Богослов описував, що бачив двері, відчинені на небі, і престол з Сидячим на ньому. Навколо престолу – райдуга і 24 старці, одягнені в білий одяг з золотими вінцями на головах. Від престолу відходили блискавки і громи, перед ним горіли сім світильників вогняних, і чотири тварини, з шістьма крилами і сповнені очей спереду і ззаду: одна подібна до лева, друга – до теляти, третя мала обличчя як у людини, четверта – подібна до орла. І коли тварини воздають славу Тому, хто сидить на престолі, 24 старці, падають на коліна і вклоняються Йому.

На композиції у верхній центральній частині бачимо Бога (сивого бородатого старця у червоній туніці і синій накидці через праве плече), що сидить серед хмар, біля престолу – ягня над розкритою книгою, навколо нього лев, бик, орел, людина, що символізують чотирьох євангелістів. Навколо – великим колом розміщені: зверху над Саваофом сім запалених світильників, 24 коліноскілених старці, по 12 з кожного боку, що моляться і простягають Богові свої золоті вінці. Внизу по центру у такій самій коліноскіленій позі, зі складеними на грудях руками, зображений Сам Іоан Богослов (Рис. 5).

За манерою написання і стриманою теплою кольоровою гамою художники-реставратори віднесли цю композицію до такої, що створювалась на початку XIX ст. і в подальшому поновлювалась¹⁸. Проте, композиційна побудова, кольорова гама і стилістика залишились незмінними до сьогодні.

До того ж часу написання віднесено було і розташовану поряд – по середині південної стіни південного нефа композицію «Житіє св. Іллі»¹⁹. Побудоване реєстрами зображення ілюструє послідовно сюжети із життя пророка (3 Цар. 17–19, 4 Цар. 1–2): зустріч у пустелі з янголом, який приніс воду і хліб, у нижній лівій частині композиції, трохи вище – побиття псевдопророків, пробудження Іллі з правого боку та видіння вогненної колісниці, зображеної по центру зверху²⁰ (Рис. 6).

Композиція «Житіє св. Іллі», як і «Видіння старців», написана у теплій вохристокоричневій гамі, зелений колір додано лише для змалювання пейзажів. Зображення складаються з великої кількості досить дрібних фігур та предметів, і ця риса є свідчен-

ням втрати монументальності, наближає до сприйняття цих композицій як станкових. Сприяє цьому і те, що всі шість композицій вміщені у мальовані досить вишукані рами. Рами намальовані відтінками світлого коричневого кольору, із завитками акантового листя по середині бічних ліній. У верхній частині розміщені овальної несиметричної форми рамки, що утворюються загнутим листям, і містять написи з назвами зображеного сюжету.

Всі ці шість композицій трактуються не як складові частини єдиного комплексу розписів, а як окремі станкові картини, і цим вони відрізняються від первинних розписів, виконаних наприкінці XVII ст. Крім того, у них відчувається втрата монументальності у створенні композиції через зображення великої кількості дрібних постатей та певна театральність сцен. На додачу до цього у зображеннях використовується приглушена гама кольорів, пастельні тони, що свідчить про вплив на майстрів, які створювали ці композиції, стилю рококо.

Таким чином, шість описаних композиції вирізняються серед більшості живописних зображень на стінах Троїцького собору. Більша частина стінопису собору являє собою зображення, створені або переписані в кінці XIX ст., які відображають класицистичні напрямки у монументальному мистецтві, відрізняються академічним малюнком, яскравою і урочистою кольоровою гамою. Проте, описані нами композиції створені у приглушеній кольоровій гамі, пастельних тонах, відрізняються театральністю сцен та великою кількістю дрібних деталей, втратою монументальності у зображеннях. Кожна з композицій трактується як окрема станкова картина, що виділяється на стіні за допомогою пишної мальованої рами. Унікальні і цікаві за своєю композиційною побудовою зображення, які створювались в кінці XVIII – на початку XIX ст., на превеликий жаль, перебувають наразі у поганому стані збереження і потребують особливої уваги. Саме через їх розташування у доступних місцях, композиції постраждали під час користування собором релігійною громадою УПЦ протягом більше тридцяти років. Біля двох із них стояли кіюти з раками чернігівських святих, висіли лампади, які постійно горіли і як результат, живопис вкритий темним шаром кіптяви. Біля решти композицій стояли столи, які використовувались парафіянами та служителя церкви для господарських потреб, написання поминальних записок та ін.; кути столів, на жаль, пошкодили в деяких місцях стінопис. Тож, окрім ретельно вивчення і опису, композиції потребують консервації та значних реставраційних робіт.

¹ Историко-статистическое описание Черниговской епархии: в 7 кн. Чернигов, 1873. Кн. 4. Женские и закрытые монастыри. С. 38.

² Модзалевский В., Савицкий П. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов / підгот. до друку і передмова О.В. Коваленка. *Чернігівська старовина*: зб. наук. пр., присвяч. 1300-річчю Чернігова. Чернігів, 1992. С. 110.

³ Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь, ныне Троицко-Архиерейский дом. Его прошлое и современное состояние. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям*: Ч. неоф. 1911. № 15. С. 403-404.

⁴ Иваненко В., Блажиевский И., Дорофиенко И., Нашиванко Е., Бабюк В., Слипченко Н. Проектные предложения по консервации настенной масляной росписи XVIII–XX вв. в памятнике архитектуры XVII в. – Троицкого собора в гор. Чернигове. Київ, 1972. Т. 1 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-1408/2. ДФ-670.

251 арк.; Иваненко В., Блажиевский И., Дорофиенко И., Нашиванко Е., Бабюк В., Слипченко Н. Проектные предложения по консервации настенной масляной росписи XVIII–XX вв. в памятнике архитектуры XVII в. – Троицкого собора в гор. Чернигове. Київ, 1972. Т. 2 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-1408/1. ДФ-669. 49 арк.

⁵ Адруг А. Нововідкриті розписи XVII ст. в Чернігові. *Образотворче мистецтво*. 1984. № 3. С. 26-27.

⁶ Адруг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів, 2013. С. 9-37.

⁷ Доценко А. До питання про датування стінопису Троїцького собору. *Сіверянський літопис*. 1997. № 5. С. 95-97.

⁸ Миколайко Т. До питання стану живопису Троїцького собору в XX столітті. *Сіверянський літопис*. 2018. №3. С. 55-59; Миколайко Т. Живопис першої половини XIX ст. у Троїцькому соборі. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 123-128; Миколайко Т. Композиції монументального живопису к. XVIII – п. XIX ст. у Троїцькому соборі Чернігова. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. праць, 2017. Вип. 26. С. 307-311.

⁹ Бугера І. Західноєвропейські гравюри як зразок для настінних розписів XIX ст. чернігівського Троїцького собору. *Сіверянський літопис*. 2020. № 6. С. 23-31; Бугера І. До питання іконографії композицій XIX ст. стінопису Троїцького собору м. Чернігова. *Карнабідівські читання*: зб. наук. пр. / Нац. арх.-іст. заповідник «Чернігів стародавній». Чернігів, 2021. Вип. 5. С. 99-107; Бугера І. Настінний живопис 70-х рр. XIX ст. північного трансепту Троїцького собору м. Чернігова в контексті загальномистецьких процесів того часу. *Сіверянський літопис*. 2022. №4. С. 40-49; Бугера І. Настінні розписи південної частини трансепту Троїцького собору м. Чернігова. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. / Нац. арх.-іст. заповідник «Чернігів стародавній». Чернігів, 2023. Вип. 8 (11). С. 200-208.

¹⁰ Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь... С. 404.

¹¹ Иваненко В., Блажиевский И., Дорофиенко И., Нашиванко Е., Бабюк В., Слипченко Н. Проектные предложения по консервации... 1972. Т. 1... Арк. 115.

¹² Там само. Арк. 76-77.

¹³ Біблія або книги св. Письма старого і Нового Заповіту в пер. Івана Огієнка. British and Foreign Bible Society 1962. URL: <https://www.bible.com/uk/bible/186/ACT.9.UBIO> (дата звернення: 28.10.2024).

¹⁴ Иваненко В., Блажиевский И., Дорофиенко И., Нашиванко Е., Бабюк В., Слипченко Н. Проектные предложения по консервации... 1972. Т. 1... Арк. 116.

¹⁵ Иваненко В., Блажиевский И., Дорофиенко И., Нашиванко Е., Бабюк В., Слипченко Н. Проектные предложения по консервации... 1972. Т. 2... Арк. 40.

¹⁶ Біблія або книги св. Письма старого і Нового Заповіту в пер. Івана Огієнка. British and Foreign Bible Society 1962. URL: <https://www.bible.com/uk/bible/186/REV.12.UBIO> (дата звернення: 28.10.2024).

¹⁷ Біблія або книги св. Письма старого і Нового Заповіту в пер. Івана Огієнка. British and Foreign Bible Society 1962. URL: <https://www.bible.com/uk/bible/186/REV.4.UBIO> (дата звернення: 30.10.2024).

¹⁸ Иваненко В., Блажиевский И., Дорофиенко И., Нашиванко Е., Бабюк В., Слипченко Н. Проектные предложения по консервации... 1972. Т. 1... Арк. 78.

¹⁹ Там само. Арк. 77.

²⁰ Біблія або книги св. Письма старого і Нового Заповіту в пер. Івана Огієнка. British and Foreign Bible Society 1962. URL: <https://www.bible.com/uk/bible/186/2KI.19.UBIO> (дата звернення: 28.10.2024).

Iryna BUHERA
head of the scientific department «Dytynets»,
Ancient Chernihiv National Architectural
and Historical Reserve (Chernihiv)
bugera_ira_17@ukr.net

**COMPOSITIONS ON THE NORTHERN
AND SOUTHERN WALLS OF THE SIDE NAVES
OF CHERNIHIV HOLY TRINITY CATHEDRAL:
STYLISTIC FEATURES, DATING OF CREATION**

The publication is an attempt to conduct an art historical analysis of the compositions located on the first tier of the walls of the southern and northern naves of the Holy Trinity Cathedral in Chernihiv. These six compositions have been repeatedly corrected and renewed, but have not yet attracted the attention of researchers. The article provides a description of the subjects written by the artists, a search for iconographic samples and the dating of their appearance on the walls of the Cathedral.

Keywords: mural painting, Holy Trinity Cathedral, iconography and composition.

Назар КОТЕЛЬНИЦЬКИЙ

кандидат історичних наук,
доцент кафедри права,
Чернігівський інститут інформації, бізнесу
та права «Міжнародного науково-технічного
університету імені академіка Ю. Бугая» (Чернігів)
subton7@gmail.com

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ФРОНДИ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ У ГАЛУЗІ ПРОСВІТИ (70-ТІ РР. ХІХ СТ.)

У публікації висвітлюється подвижницька діяльність земської ліберальної фронди північної України у галузі просвіти на етапі 70-х рр. ХІХ ст. Автор приходить до висновку про те, що 70-ті рр. ХІХ ст. стали особливо продуктивними у діяльності представників опозиційної аристократичної фронди північної України у сфері освіти. Найважливішими досягненнями ліберальних земців Північного Лівобережжя у цей період стали: заснування і відкриття Чернігівської учительської семінарії у 1871 р. та розробка Положення для навчального закладу; підготовка Інструкції для завідувачів земських шкіл; ініціатива міського голови Чернігова – В. Хижнякова про відкриття вечірніх та недільних класів для освіти неписьменної частини міського населення; відкриття Петрушинського народного училища; прояви гуманного філантропізму земськими лібералами у формі добровільного фінансування закладів освіти. Наполеглива діяльність земських лібералів Чернігівської губернії у сфері освіти була проявом модерного подвижництва, спрямованого на глибоку трансформацію країни, з метою створення освіченого, мислячого, громадянського суспільства у Російській імперії як частини нової, капіталістичної системи держави.

Ключові слова: земська ліберальна партія, установи місцевого самоврядування та галузь просвіти.

Історія земського ліберального руху на півночі Лівобережної України є дуже актуальною, але малодослідженою проблематикою української історичної науки. Абсолютна більшість напрямків подвижницької діяльності членів опозиційної аристократичної фронди регіону й до нинішнього часу залишаються не дослідженими. Сказане стосується і широкомасштабної праці ліберальних земців Північного Лівобережжя на ниві освіти, зокрема у 70-ті рр. ХІХ ст. Спробуємо лаконічно висвітлити знакові досягнення земських лібералів краю у сфері народної просвіти.

Початок 70-х рр. ХІХ ст. був позначений революційними успіхами опозиційних аристократів у сфері освітньої політики. У січні 1870 р. був опубліковано проект Положення про учительську семінарію, яку планувалося оперативно відкрити у м. Чернігові ще під час обговорень на сесії Чернігівського губернського земства у листопаді 1869 р. Текст документу був підготовлений губернською земською управою, яка у більшості складалася з лібералів та розісланий для ознайомлення і обговорення по усіх 15 повітових земствах Чернігівської губернії.

Проаналізуємо зміст проєкту. Чернігівська учительська семінарія з самого початку проголошувалась виключно земською установою, яка має керуватися та контролюватися губернською земською управою, фінансуватися з бюджету губернського земства та дислокуватися в одному з приміщень, що належать губернському «парламенту». Відразу було заявлено, що у навчальному закладі навчатимуться в основному представники селянських громад, які отримуватимуть освіту та виховання безкоштовно, шляхом призначення губернськими земськими зборами персональних стипендій. У зв'язку з цим, на першому етапі, потрібно відібрати групу студентів не більше 50 осіб. Було зазначено, що наглядом та інспектуванням закладу займатиметься губернська земська управа через своїх делегованих повноважних представників.

Загальний курс навчання у семінарії становив 3 роки. Проєктом було передбачено щорічні ревізії земського навчального закладу Міністерством народної освіти Російської імперії. За штатним розписом семінарія мала у своєму складі 5 офіційних земських службовців: директора, трьох педагогів та технічного працівника. Згідно Положення, директор учительської семінарії обирався Чернігівською губернською земською управою з контингенту осіб з вищою освітою, що повинен був мати рекомендації з корпоративного педагогічного середовища та затверджувався на посаді рішенням Київського учбового округу. Викладачі семінарії також обиралися губернською земською управою з-поміж осіб з вищою або незакінченою вищою освітою, які мали рекомендації від представників галузі освіти. Світські освітяни затверджувалися на посадах рішенням Київського учбового округу, а викладач релігійних дисциплін – канцелярією Єпархіального управління у Чернігівській губернії. Директор як призначався, так і звільнявся волею Київського учбового округу, а педагогічний склад – за рішенням губернської земської управи. Для вирішення питань стратегічного розвитку учительської семінарії створювався консультативний орган – Рада семінарії, куди, крім директора та усіх педагогів, входив і спеціально уповноважений представник земської губернської управи.

До семінарії могли вступати студенти не молодші 16 років, які мали направлятися для здобуття освіти та виховання повітовими земствами Чернігівської губернії. Положення особливо наголошувало на тому, що контингент студентів закладу повинен складатися з представників усіх повітів губернії у рівних пропорціях. Повітові земства були зобов'язані забезпечити своїх студентів-делегатів стипендіальним фондом, щоб вони нічого не потребували. Після закінчення курсу навчання випускники мали повернутися до своїх повітів і поступити у розпорядження земських управ для зайняття посад службовців – вчителів початкових шкіл. Проєкт передбачав, що з метою вибору гідних кандидатів у студенти губернської учительської семінарії, повітові земські управи та педагогічні колективи навчальних закладів провінції повинні будуть не лише погодити заяви та усі документи претендентів, а й провести іспити для абітурієнтів. Положення дозволяло здобуття освіти студентами за комерційним контрактом. У цьому випадку заяви подавалися відразу до Ради семінарії для прийняття конкретних рішень. На жаль, проєкт не передбачав наявності гуртожитку, тому одразу вказувалося, що студентам доведеться або мешкати у родичів, або орендувати приватне житло у столиці губернії.

Випускники учительської семінарії після закінчення курсу навчання та виховання отримували іменні атестати від Чернігівської губернської земської управи. Студенти,

які навчалися коштом бюджетів повітових земств губернії, мали прослужити земськими службовцями на педагогічних посадах у школах повітів щонайменше 3 роки. Випускники, які не виконали цих зобов'язань, мали повернути повітовим земствам усю суму коштів, яка була витрачена на їх освіту та виховання, а саме 2400 рублів, оскільки щорічна стипендія повітових земств для своїх студентів становила 800 рублів на рік. Випускники, які пробули на земській службі понад дві каденції, тобто довше 6 років, отримували від повітових земських установ пакет преференцій: комерційний кредит у вигляді 300 рублів з відстрочкою виплати до 10 років; задоволення потреб побутового чи господарського устрою педагогів; щорічні надбавки до службового окладу у вигляді до 120 рублів. У документі вказувалися і гонорари службовців учительської семінарії: посадовий оклад директора становив 1500 рублів на рік, викладачі релігійних дисциплін отримували 600 рублів на рік, штатні педагогічні працівники – 2000 рублів на рік, викладач музики – 100 рублів на рік¹. Зазначимо, що Чернігівська учительська семінарія була відкрита вже 1871 р. і стала провідним навчальним закладом у справі підготовки вчителів початкових шкіл та педагогів народних училищ.

У вересні 1870 р. Борзнянські повітові земські збори абсолютною більшістю голосів затвердили епохальний реформаторський проект – створення системи початкової освіти у повіті, який був розроблений та презентований лідером земської ліберальної партії – І. Петрункевичем. Сутність проекту полягала у пропозиції формування спеціалізованого шкільного фонду Борзнянського повіту для розвитку початкової освіти, який утворювався шляхом запровадження прогресивної системи оподаткування, насамперед – з кожної десятини земельної власності. Впроваджений панівний економічний принцип – «чим більше активів, тим більше податок» та фінансово блискуче рішення – розмістити отримані кошти на депозитних рахунках банківсько-кредитних установ, дозволили опозиційній аристократичній фронді Чернігівської губернії забезпечити регулярний та систематичний прибуток бюджету Борзнянського земства у формі щорічних банківських відсотків, а повітова земська управа змогла збудувати початкову школу у кожному селі повіту. На отримані доходи Борзнянське земство оперативними темпами побудувало 60 шкіл на території усіх громад повіту, що дозволило Борзнянщині очолити рейтинг найуспішніших повітів Чернігівської губернії у справі розвитку народної освіти та на довгі роки вперед забезпечити прогрес у цій сфері, причому цілком автономно від інших повітів та адміністрації губернатора².

Ліберальні земці продовжили успішно реалізовувати свої ідеали на практиці й надалі. Наприклад, 26 квітня 1871 р., на пленарному засіданні надзвичайної сесії Борзнянського повітового земського зібрання, було розглянуто профільну доповідь повітової земської управи, яка здебільшого складалася з членів ліберальної опозиції. Документ представляв собою проект Інструкцій для завідувачів земських шкіл, а його авторами стали члени опозиційної аристократичної фронди північної України – М. Імшенецький та Н. Вовк-Карачевський. Проаналізуємо контент документа.

Інструкція проголошувала, що земські школи, як інститути виховання людей, є безкоштовними установами, які відкриті для представників як чоловічої так і жіночої статі, репрезентантів усіх соціальних станів і релігійних конфесій. Згідно документу, діти почнуть навчання у школах з 9 років і займатимуться вдень, а неписемні дорослі можуть розпочати навчання у 16 років, відвідуючи школу у зимовий період у вечірній

час, або увесь навчальний рік у вихідні та святкові дні. Земство дозволяло відкривати початкові школи як сільським громадам і волостям, так і приватним особам. Документ рекомендував поділити територію Борзнянського повіту на окремі освітні ділянки, які мають очолювати члени повітової училищної ради, обрані від земських установ повіту. Ці посадові особи зобов'язані були регулярно і систематично перевіряти шкільні ділянки та бути відповідальними перед повітовими земськими зборами за стан сфери освіти. Для кожної ділянки повітове земство мало обрати опікуна, який виконував би функції інспектора.

Проект прямо наказував повітській земській управі перераховувати до вже створеного Борзнянським повітовим земством особливого шкільного фонду належний відсоток від зібраних податків і зборів, негайно конвертувати ці кошти у цінні папери кредитно-банківських установ, які мають на ринку найбільшу комерційну прибутковість. У якості альтернативи, Інструкція рекомендувала купувати на кошти фонду активи земельної власності краю, які потрібно було оформити як власність повітового земства для подальшої довготермінової здачі в оренду за ринковою ціною, що забезпечить необхідний для шкільного фонду рівень доходів. На отримані ресурси документ принципово зобов'язував як управу, так і земських чиновників щорічно будувати по одній школі у повіті. З 15 тисяч рублів, що асигнувалися з бюджету Борзнянського земства щороку на сферу освіти, 8 тисяч мають бути інвестовані у цінні комерційні папери для шкільного фонду, а 7 тисяч – для безпосереднього фінансування усіх потреб навчальних закладів у повіті.

Документ говорив про те, що педагогічний персонал шкіл повинен затверджуватись постановами повітової училищної ради, а кандидатів на посади учителів повинна надавати повітова земська управа, яка профільно займається питаннями прийому на земську службу представників інтелігенції. У разі, якщо є кілька кандидатів на вакантну посаду, земська управа, за погодженням з училищною радою, має право провести конкурс, який має складатися з проведення кандидатами пробних уроків та письмових тестів. Педагог виконує свої службові обов'язки протягом усього навчального року, його щоденне навантаження не повинно перевищувати 6 годин. Розклад занять є повною прерогативою учителя. Навчальні програми розробляються педагогічним персоналом на 3 роки, заняття мають проводитися у вільний від аграрної діяльності населення час. Інструкція особливо вказувала на те, що земські установи Борзнянського повіту вважають абсолютно неприпустимим наявність будь-яких заходів фізичного впливу на учнів або будь-яких видів тілесних покарань. Педагоги повинні узгоджувати навчальні програми з виборним від земства членом повітової ради училища. На думку Борзнянського земства до програми повинні увійти такі предмети: Закон Божий, російська мова та література, слов'янська література, початкова арифметика, церковний хоровий спів та музика. Документ говорив про те, що земська початкова школа має стати закладом нового типу, де головним пріоритетом має бути виховання унікальної особистості людини. Зважаючи на це, потрібно звертати увагу на формування моральних чеснот у кожного учня. Виховання земство вважає основним чинником успішності освітнього процесу.

У проєкті було гарантовано, що земська повітова управа зобов'язується щомісяця виплачувати своєму службовцю – учителю, посадовий оклад у розмірі 200 рублів. Крім

того, педагогу надавалося службове муніципальне житло з усіма зручностями. Окремо запроваджувалась система доплат і премій для учителя: якщо у школі було більше 60 дітей, доплата становила 30 рублів на місяць; якщо більше 100 – управа мала надати учителю помічника зі службовим окладом 120 рублів на рік. За кожні 5 відпрацьованих років педагог отримував доплату за вислугу років у розмірі 50 рублів. Якщо сільські громади мали можливість, земство не забороняло виплату додаткових надбавок для педагога, як у фінансовому, так і натуральному вигляді. Повітова земська управа з бюджету Борзнянського земства мала право заохочувати учителя у вигляді нагородження у сумі від 25 до 100 рублів.

Повітова земська бібліотека надавалася у безкоштовне користування як для педагогічних працівників, так і усіх учнів школи. Бібліотека виконує функції не тільки джерела знань та канцелярського забезпечення процесу освіти, а й виставки новітніх досягнень науки з кожної навчальної дисципліни, тобто запозичення передового міжнародного досвіду. Щоліта повітова училищна рада зобов'язана скликати педагогічний з'їзд, який виконуватиме функцію методологічної конференції. Повітова земська управа зобов'язана забезпечити учителю фінанси для відряджень на згадані з'їзди.

Після ґрунтовного розгляду документа Борзнянські повітові земські збори одногосно затвердили текст Інструкції та доручили земській управі реалізувати його на практиці³.

Треба сказати, що аналогічну прогресивну політику земські ліберали регіону проводили й в інституціях міського самоврядування, будучи обраними більшістю населення міст депутатами і чиновниками дум та управ. Наприклад, на засіданні Чернігівської міської думи 5 квітня 1872г. було розглянуто питання функціонування міського училища. Міський голова Чернігова, член опозиційної аристократичної фрони краю – В.Хижняков виступив з промовою, у якій вказав на те, що існуюче училище не відповідає вимогам нового часу та не задовільняє нагальних потреб мешканців Чернігова у початковій освіті. Представник лібералів констатував збільшення громадського запиту на освіту і у зв'язку з цим запропонував створити у структурі міського училища недільні класи, де б у вільний від роботи час навчалося доросле неписьменне населення міста. Він зазначив, що час, проведений містянами в аурі просвіти принесе набагато більше продуктивності, ніж коли люди примітивно відпочиватимуть в атмосфері розважальних закладів. В.Хижняков ініціював запрошення для викладання у недільних класах міського училища професійних службовців, які за наявності службового гонорару від міської управи, у статусі найманих службовців, на регулярній основі будуть займатися просвітництвом та вихованням міського населення.

Представник земської опозиції запропонував таку винагороду для службовців з міського бюджету: по 100 рублів на рік кожному педагогу, викладачу Закону Божого – 50 рублів на рік, для придбання навчальних посібників – 50 рублів на рік, для оренди приміщення – 100 рублів на рік. Загальний бюджет недільних класів, за задумом В.Хижнякова, міг становити 500 рублів на рік. Для виконання функцій нагляду та інспекції класів міський голова запропонував обрати з-поміж депутатів міської думи уповноваженого розпорядника, який мав щороку надавати звіт про діяльність недільних класів на сесії думи.

Чернігівська міська дума, після обговорення ініціатив міського голови ухвалила:

1. з метою експерименту створити при міському училищі недільну школу для дорослих; 2. просити В. Хижнякова розробити навчальну програму для недільних класів; 3. доручити міській управі звернутися до Чернігівської повітової училищної ради для отримання дозволу на відкриття недільної школи; 4. доручити зацікавленим депутатам міської думи зайнятися господарським облаштуванням класів недільної школи. Зважаючи на те, що міська дума не ухвалила рішень щодо фінансової частини забезпечення функціонування недільних класів, В. Хижняков заявив, що він зобов'язується асигнувати необхідні кошти для утримання недільної школи з суми свого службового гонорару, який йому, як міському голові, виплатить управа⁴.

Можемо констатувати факт того, що члени земської ліберальної партії північної України за умов відсутності інституційного фінансування сфери народної освіти вирішували цю проблему шляхом гуманного філантропізму, дуже характерного для прогресивної громадськості Російської імперії доби Великих реформ.

Велику роботу у справі розвитку народної освіти було проведено у Сосницькому повітовому земстві, де головним представником земської ліберальної партії Північного Лівобережжя був відомий громадський діяч – О. Карпинський. Так, зокрема, 26 вересня 1871 р., на пленарному засіданні Сосницьких повітових земських зборів, О. Карпинський у своєму виступі зажадав від депутатського корпусу рішучого і невідкладного реформування системи початкової освіти за прогресивним зразком Борзнянського повітового земства, з метою реалізації якісних змін у цій галузі життєдіяльності населення.

Репрезентант опозиціонерів, як член повітової земської управи, вніс для затвердження наступний пакет пропозицій: 1. необхідно всебічно дослідити стан народної освіти Сосницькому повіті; 2. від імені земства запропонувати селянським громадам, у міру можливостей, відкривати початкові школи та інфраструктуру для них, використовуючи асигновані з земського бюджету фінансові ресурси як початковий капітал; 3. відкрити у повіті 4 народні училища, у волостях, де фінансові пропозиції повітового земства вважатимуть прийнятними; 4. повідомити Чернігівській губернській земській управі про те, що Сосницьке повітове земство зацікавлене у підготовці вчителів початкових шкіл і тому дає згоду на фінансування з бюджету повітового земства 3 стипендій для підготовки майбутніх педагогів у семінарії у розмірі 8 рублів на місяць.

Ініціативи О. Карпинського викликали невдоволення консервативно-реакційної частини депутатів повітових земських зборів, яка аргументувала свою позицію слабким економічним розвитком повіту і дефіцитом бюджетних коштів. У якості альтернативи вони пропонували розвивати корпоративну, дворянську освіту, оскільки аристократія має більше фінансових ресурсів для підтримки подібних навчальних закладів.

Відповідаючи на це, О. Карпинський категорично заявив, що подібна позиція принципово неприйнятна, оскільки не можна допустити, щоб початкові школи стали справою виключно селянської верстви. Олександр Павлович справедливо зазначив, що саме селяни у своїй більшості є головними земськими виборцями та платниками податків, тому повітові земські збори просто зобов'язані допомагати своєму електорату та фінансовій опорі у справі отримання благ освіти та виховання.

Після детального обговорення пропозицій О. Карпинського Сосницьке повітове земство постановило: 1. визнати розвиток народної освіти пріоритетною сферою зем-

ського господарства; 2. доручити повітовий земській управі за сприяння селянських товариств відкривати початкові школи по усіх волостях, де це буде можливо; 3. з метою формування педагогічного складу народних шкіл та училищ у повіті, збільшити кількість стипендіатів, що фінансуються з бюджету повітового земства у Чернігівській учительській семінарії; 4. затвердити наступний бюджет галузі просвіти Сосницького повіту: педагогічним працівникам – по 200 рублів на місяць, викладачам релігійних дисциплін – 30 рублів на місяць, для придбання навчальних посібників – 70 рублів на місяць; 5. асигнувати на відкриття ремісничого класу у Менському народному училищі – 100 рублів; 6. з метою підготовки власних учительських кадрів, підготувати рішення повітового земства про заснування у повіті щорічних педагогічних курсів та відкриття Сосницької жіночої прогімназії⁵.

Значний інтерес у діяльності опозиційної аристократичної фронди північної України становить реалізований проєкт заснування та відкриття народного училища у селі Петрушин Чернігівського повіту Чернігівської губернії. Автором та головним лобістом проєкту став О. Карпинський, оскільки с. Петрушин було його династичним, дворянським «гніздом».

Архівні документи свідчать, що 4 червня 1874 р. до канцелярії Попечителя Київського учбового округу надійшла на розгляд ґрунтовна записка обраного уповноваженого представника селянської громади села Петрушин – Олександра Павловича Карпинського, який клопотав про відкриття у селі 2-класного народного училища. Свою ініціативу він мотивував прикладом успішного створення однокласних народних училищ у селах Сосницького повіту Чернігівської губернії, на які Сосницьке повітове земство виділяє по 550 рублів на рік і взагалі прогресивним ходом справ у розвитку народної освіти, бюджет якого в одному Сосницькому повіті складає вже кілька тисяч рублів⁶. Прохання було доповнено юридично оформленим рішенням селянського сходу села Петрушин, належно засвідченим одним з мирових посередників Чернігівського повіту. О. Карпинський повідомляв, що загальний бюджет функціонування навчального закладу становитиме 915 рублів на рік. Однак, через мізерність фінансових можливостей у повіті, просив про асигнування економічної допомоги у реалізації проєкту у профільних компетентних органів галузі просвіти⁷.

5 жовтня 1874 р. директор народних училищ Чернігівської губернії надіслав на ім'я Попечителя Київського учбового округу офіційний лист, у якому повідомляв, що у принципі він не має заперечень щодо проєкту появи Петрушинського народного училища. Він повідомляв бюрократа про те, що документально роз'яснив О. Карпинському умови державної підтримки проєкту Петрушинського народного училища: взяття селянською громадою села зобов'язань зі страхування приміщень навчального закладу та фінансування дрібних господарських витрат. О. Карпинський, у свою чергу, направив директору народних училищ належним чином засвідчене мировим посередником рішення селянського сходу про те, що громада готова взяти на себе фінансування страхування усіх приміщень училища, як тільки вони будуть збудовані.

Додатково Олександр Павлович надіслав копії рішень двох органів місцевого самоврядування – Чернігівських повітових земських зборів та сходу селянської громади села Петрушин. Документи свідчили, що Чернігівська повітова земська управа асигнує з бюджету 400 рублів для створення Петрушинського народного училища. Селянська гро-

мада села зібрала 2000 рублів для будівництва навчального закладу, з яких 600 рублів – приватні меценатські пожертвування, 300 рублів – кредит Чернігівського губернського земства, 300 рублів – селянські податки та збори, інші кошти – благодійні⁸; взяла на себе зобов'язання зі страхування приміщень, забезпечення опалення і освітлення та виділяє для закладу 600 квадратних сажнів городу для вирощування різноманітних аграрних культур. Тимчасово, до появи будівлі училища, заклад розміщуватиметься у приватному будинку місцевого прогресивного аристократа – О. Шихуцького. У зв'язку з цим, О. Карпинський просив директора народних училищ асигнувати з державної скарбниці 515 рублів для остаточного формування первинного бюджету навчального закладу⁹.

20 грудня 1874 р. директор народних училищ Чернігівської губернії написав прохання Попечителю Київського учбового округу про виділення 220 рублів з відомчого бюджету для створення нового навчального закладу у с. Петрушин¹⁰. 18 січня 1875 р. Департамент народних училищ Міністерства освіти Російської імперії надіслав Попечителю Київського учбового округу офіційний лист, підписаний міністром, у якому було викладено інформацію про те, що з Державного казначейства країни асигновано 515 рублів для потреб створення 2-класного Петрушинського народного училища. Ці кошти було перераховано на банківський рахунок директорату народних училищ Чернігівської губернії¹¹. 2 травня 1875 р. директор народних училищ Чернігівської губернії повідомив Попечителя Київського учбового округу про те, що Петрушинське народне училище відкрито 27 квітня того ж року¹².

Таким чином, зусиллями О. Карпинського у Чернігівському повіті Чернігівської губернії з'явилося перше 2-класне народне училище, яке стало провідним навчальним закладом у краї. Член земської ліберальної партії до кінця 70-х рр. XIX ст. продовжував активну діяльність у сфері освіти. Наприклад, у 1876 р. з його ініціативи Сосницьке повітове земство асигнувало з свого бюджету 600 рублів для підтримки місцевої жіночої прогімназії. На календарний 1877 р. повітові земські збори підтримали його пропозицію про регулярне фінансове субсидування народних училищ повіту у розмірі 250 рублів на місяць¹³.

Потрібно відзначити, що земські ліберали Північного Лівобережжя зробили великий внесок у розвиток жіночої освіти у Чернігівській губернії, що було видатним досягненням епохи Великих реформ, зокрема у контексті процесів емансипації суспільства та появи руху за гендерну рівність. Наприклад, члени опозиційної аристократичної фронди були причетними до заснування у Чернігові спеціалізованої жіночої гімназії. Репрезентант ліберальної партії – В. Хижняков, у своїх публіцистичних працях розповів широкій аудиторії громадськості історію заснування цього вкрай необхідного для північної України навчального закладу.

Василь Михайлович відзначив, що очільник Чернігівської губернії – князь С. Голіцин сприяв відкриттю жіночого учбового закладу, очолив спеціальний комітет, який з лютого по травень 1865 р. підготував пакет усієї необхідної документації. До речі, одним з поважних членів комітету був батько керманіча земської ліберальної партії регіону Івана Петрункевича – Ілля Якович, який обіймав високу посаду голови кримінального суду краю. 15 жовтня того ж року гімназія почала функціонувати. У стінах нового учбового закладу відразу була створена Попечительська рада, до складу якої увійшли представники ліберальної аристократії краю, у тому числі й В. Хижняков.

В. Хижняков, не дивлячись на те, що основним контингентом студенток гімназії були дівчата з забезпечених родин регіональної бюрократії, наполягав на тому, що вже сам факт появи учбового закладу, який повинен був опікуватись освітою представниць прекрасної статі можна було вважати явищем революційного характеру, тим більше зважаючи на історичні традиції та реалії Російської імперії. Автор зауважив, що процедура урочистого відкриття гімназії мала великий суспільний резонанс і викликала, так би мовити, громадський «фурор» – ніхто і мріяти не міг про таке у провінції.

В. Хижняков наголошував, що призначений директор та більшість персонального складу викладацького корпусу гімназії виявили свій гуманний філантропізм і заявили, що будуть виконувати свої педагогічні обов'язки безоплатно. Серед викладачів захоплених великими перспективами жіночої просвіти були й представники земських лібералів, зокрема М. Константинович. Автор інформував громадськість про те, що студентський контингент учбового закладу відразу ж був поповнений за рахунок вихованок приватного, Чернігівського пансіону шляхетних дівчат, який очолювала представниця відомої ліберальної родини краю – М. Вовк-Карачевська, матір Н. і Г. Вовк-Карачевських – членів опозиційної аристократичної фронди. З метою побудови нового приміщення для гімназії була розпочата добродійна акція для зібрання спонсорських коштів від відомих благодійників та меценатів регіону.

Незважаючи на очевидну прогресивність гімназії, її фінансовий стан бажав бути кращим: ресурсів філантропів не вистачало, а чиновництво Північного Лівобережжя байдуже ставилось до усього нового з епохи Великих реформ, зокрема жіночої просвіти. Адміністрація навчального закладу, з огляду на те, що широкі верстви громадськості краю не поспішали віддавати туди своїх нащадків на виховання, була змушена впровадити комерційні умови навчання. У результаті, контингент студенток гімназії почав стрімко зменшуватись, оскільки далеко не кожна родина регіону могла собі дозволити контрактні умови навчання. Василь Михайлович прямо заявив, що політика Контрреформ у Російській імперії звела нанівець усі прогресивні досягнення, інтерес до жіночої освіти значно впав, а система просвіти загалом повернулася до імперативів соціальної кастовості¹⁴.

Кристалізуючи персональний вимір діяльності земської ліберальної фронди північної України, В. Хижняков шляхетно згадав про яскраву плеяду своїх соратників по політичній боротьбі. Наприклад, в одному з мемуарних есе В. Хижняков зазначив, що завдяки виключно фракції депутатів – подвижників декількох повітових та Чернігівського губернського земств, система виборного місцевого самоврядування Північного Лівобережжя виборола відносну самодостатність та стала географічним центром і беззаперечним лідером земського ліберального руху у Російській імперії. Такі ж непересічні історичні особистості, як: І. Петрункевич, О. Ліндфорс, О. Карпинський, М. Константинович, М. Імшенецький, брати Н. і Г. Вовк-Карачевські та інші назавжди золотими літерами будуть закарбовані в історії місцевого самоврядування держави. Василь Михайлович відкрито заявляв, що розвиток і поступ земських установ можливий лише за умов, якщо назавжди буде знищена становість суспільства країни, органи державної влади не будуть мати жодних інструментів для впливу на земські інститути, а дрібні власники та добре освічені громадяни замінять консервативну аристократію у якості соціальної бази вказаних інституцій¹⁵.

Резюмуючи викладене можна стверджувати, що 70-ті рр. XIX ст. стали особливо продуктивними у діяльності представників опозиційної аристократичної фронди північної України у сфері освіти. Найважливішим досягненням ліберальних земців Північного Лівобережжя стало заснування та відкриття Чернігівської учительської семінарії у 1871 р.

Зусиллями членів Чернігівської губернської земської управи, яка здебільшого складалася з представників ліберальної опозиції, було розроблено проект Положення про Чернігівську учительську семінарію. Документ передбачав виключно земський статус навчального закладу, відповідні контроль та нагляд, фінансування з земського бюджету, участь делегованих представників виконавчих земських органів у функціонуванні та життєдіяльності семінарії, виборність педагогічного колективу губернською земською управою. Особливо важливим було те, що Положення гарантувало пріоритетність здобуття освіти та виховання вихідцям з селянського стану регіону, а також пропорційну рівність у представництві студентського контингенту від усіх 15 повітів Чернігівської губернії. Випускники учительської семінарії, які були направлені та навчалися за рахунок стипендій повітових земств, після отримання атестату були зобов'язані повернутися та прослужити у повітових земських управах на посадах учителів початкових шкіл не менше 3 років. Таким чином, було інституціоналізовано відомчу підготовку педагогічних кадрів для виборних інститутів місцевого самоврядування. Не можна не відзначити і наявність цілого спектра заохочувальних інструментів фінансового характеру, введених у земському Положенні як для педагогічного складу, так і студентського контингенту, що, безсумнівно, посилило привабливість учительської семінарії.

Інструкцію для завідувачів земських шкіл, розроблену репрезентантами земської опозиції – М. Імшенецьким і Н. Вовк-Карачевським та затверджену Борзнянським повітовим земським зібранням в 1871 р., можна вважати документальним підтвердженням ліберальної філософії у підходах до розвитку і еволюції системи народної просвіти. У проекті були прямо заявлені принципово важливі тези освітньої політики земського лібералізму: ідеал виховання людської особистості; вимога загального початкового навчання для усіх громадян Російської імперії без винятків; гарантування рівноправного доступу до благ освіти, незалежно від статевих, расових, національних, станових та конфесійних відмінностей; забезпечення безкоштовного початкового навчання у земських школах; право на контрольні, наглядові, опікунські та інспекторські функції мали обрані представники земських установ краю; підготовка навчальних програм передавалася у виняткову компетенцію земських службовців – педагогічних працівників, що нейтралізувало втручання та негативний вплив бюрократії адміністрації губернатора; вимога про систематичні скликання педагогічних з'їздів, крім функції наукових методологічних конференцій та семінарів, передбачала і створення публічної платформи, на якій усі представники прогресивної громадськості могли вільно обговорювати нагальні питання життєдіяльності провінції Російської імперії, а значить, крім публічної трибуни земських зборів, опозиційна фронда отримала додатковий інструмент для своєї легалізації та легітимації; гнучка система оплати праці учителів, наявність комплексу доплат, надбавок, премій та нагороджень. Слід зазначити, що до початку періоду Контрреформ, більшість зазна-

чених вище принципів у тому чи іншому вигляді були імplementовані ліберальними земцями на практиці.

Заслугує на увагу й ініціатива мера Чернігова – В. Хижнякова про відкриття вечірніх та недільних класів у навчальних закладах столиці Чернігівської губернії для освіти неписьменної частини соціуму міста. Показово, що в умовах дефіциту фінансування з муніципального бюджету, В. Хижняков узяв на себе економічне та господарське забезпечення проєкту, виявивши гуманний філантропізм, шляхом утримання класів зі своїх приватних коштів.

Не можна не відзначити й активну діяльність у справі просвіти народу іншого представника земської ліберальної партії – О. Карпинського, який реалізував свої прогресивні ідеї у Сосницькому та Чернігівському повітових земствах. Наприклад, завдяки його зусиллям було створено та відкрито Петрушинське 2-класне народне училище – перший у Чернігівському повіті навчальний заклад такого рівня. О. Карпинський не лише забезпечив проєкт первинним бюджетом у вигляді благодійних внесків залучених меценатів, а й успішно клопотав перед верховною владою Російської імперії про асигнування допомоги для навчального закладу з державної скарбниці.

Загалом можна сміливо стверджувати, що наполеглива діяльність земських лібералів Чернігівської губернії у сфері освіти була проявом модерного подвижництва, спрямованого на глибоку трансформацію країни, з метою створення освіченого, мислячого, громадянського суспільства у осійській імперії як частини нової, капіталістичної системи держави.

¹ Журнали очередного Черниговского губернского земского собрания 1869 года. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1870. № 8. С. 124-133.

² Котельницький Н. Громадська та суспільно-політична діяльність І.І. Петрункевича в Україні (1866–1879 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2012. С. 2; 74-76.

³ *Журналы заседаний чрезвычайного Борзенского уездного земского собрания 1871 года*. Чернигов, 1872. № 3. С. 64-84.

⁴ Свод постановлений Черниговской городской думы за 1871-1883 гг. Чернигов, 1883. С. 79-80.

⁵ Бушtedт П. Обзор деятельности Сосницкого земства по народному образованию (1865-1890). *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1893. № 11-12. С. 93-99.

⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 707. Оп. 225. Сп. 119. Арк. 7-8 зв.

⁷ Там само. Арк. 2.

⁸ Там само. Арк. 23.

⁹ Там само. Арк. 5-6.

¹⁰ Там само. Арк. 27-27 зв.

¹¹ Там само. Арк. 15-16.

¹² Там само. Арк. 18.

¹³ Бушtedт П. Обзор деятельности... С. 112-113, 117.

¹⁴ Хижняков В. Краткая записка об основании Черниговской женской гимназии. Чернигов, 1896. 21 с.; Хижняков В. Краткая записка об основании Черниговской женской гимназии. *Черниговские губернские ведомости*: Ч. неоф. 1896. № 979. 22 ноября. С. 2-3.

¹⁵ Хижняков В. К истории Черниговского земства. *Земское дело*. 1914. № 4. С. 282-285.

Nazar KOTELNYTSKYI
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of Law,
Chernihiv Institute of Information, Business
and Law of the International Scientific and Technical
University named after Academician Yu. Buhai (Chernihiv)
subton7@gmail.com

THE ACTIVITIES OF THE ZEMSTVO LIBERAL FRONT OF NORTHERN UKRAINE IN THE EDUCATIONAL SPHERE (70S OF THE 19TH CENTURY)

The publication highlights the ascetic activity of the Zemstvo liberal front of northern Ukraine in the field of enlightenment at the stage of the 70s of the 19th century. The author comes to the conclusion that in the 70s of the 19th century were particularly productive in the activities of representatives of the opposition aristocratic front of northern Ukraine in the field of education. The founding and opening of the Chernihiv Teacher's Seminary in 1871 was the most important achievement of the liberal citizens of the Northern Left Bank during this period. and development of Regulations for the educational institution; preparation of Instructions for heads of zemstvo schools; the initiative of the mayor of Chernihiv – V. Khyzhniakov – to open evening and Sunday classes for the education of the illiterate part of the city's population; opening of the Petrushyn National School; manifestations of humane philanthropism by Zemstvo liberals in the form of charitable financing of educational institutions. The persistent activity of the Zemstvo liberals of the Chernihiv province in the field of education was a manifestation of modern asceticism, aimed at the deep transformation of the country, with the aim of creating an educated, thinking, civil society in the Russian Empire as part of the new, capitalist system of the state.

***Keywords:** Zemstvo Liberal Party, local self-government institutions and the field of education.*

Людмила НИЖНИК
молодша наукова співробітниця
наукового відділу «Дитинець»,
Національний архітектурно-історичний
заповідник «Чернігів стародавній» (Чернігів)
fl369@ukr.net

Олена СТЕПАНОВА
красзнавиця (Чернігів)

ПАРАФІЯНИ П'ЯТНИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ХІХ – ПОЧ. ХХ ст. РІД ХОДОТІВ ТА НАРОДЖЕНІ В НЬОМУ ВИДАТНІ ОСОБИСТОСТІ

У статті на основі нововиявлених джерел, родословників В.Л. Модзалевського, Г.О. Милорадовича висвітлюються дані щодо парафіян П'ятницької церкви – вихідців з козацько-дворянського роду Ходотів, які залишили помітний слід в історії Чернігова ХІХ–ХХ ст. (А.В. та К.П. Ходотів), а також про долю їх нащадків, дітей та онуків; тобто, здійснено спробу охарактеризувати, щонайменш, представників трьох поколінь двох «гілок» дерева роду Ходотів.

Ключові слова: *П'ятницька церква, парафіяни, метричні книги, родословні книги, рід Ходотів, міський лікар, громадське управління, міська дума та секретар дворянства.*

Досліджуючи історію родини відомого чернігівського «городового» лікаря Андрія Варфоломійовича Ходота, яка належала до парафіян П'ятницько-Параскевівської приходської церкви Чернігова, ми залишили собі за мету дістатися нових даних як про А.В. Ходота, так і про долю нащадків (дітей та онуків) цього видатного прихожанина «П'ятниці».

Звернення до нововиявлених джерел Державного архіву Чернігівської області повноцінно доповнило дані родословників В.Л. Модзалевського, Г.О. Милорадовича та інтернет-ресурсу. Воно не тільки дозволило розширити обсяг знань про цю родину, але й привернуло нашу зацікавлену увагу до козацько-дворянського роду Ходотів в цілому. Зацікавила нас його давність, розгалуженість, але особливо, особистості тих представників роду Ходотів, які залишили помітний слід в історії Чернігова ХІХ – початку ХХ ст.

Дуже змістовною виявилась архівна справа, яка, стосувалась влаштування на службу в судовій установі двоюрідного племінника А.В. Ходота, натоді ще 18-річного Кузьми Ходота. Серед «купи» документів, які було надано, щоб мати надію отримати посаду, один виявився дуже цікавим, оскільки торкався «коріння» двох «гілок» величезного «дерева» Ходотів, а саме: походження Варфоломія і Івана Ходотів та, звісно, їх нащадків.

Документ повідомляв, що 1852 року червня 18 дня в чернігівському дворянському депутатському зібранні слухали прохання колезького регістратора Потапія Іванова, сина Ходота о «сопричислении» його самого з дітьми, синами та дочками, а також брата його, Овдія, до роду діда їх, військового товариша Івана Семенова Ходота. П.І. Ходот додав пояснення, що за «определением» цього зібрання, яке відбулося 14 червня 1850 року, рід Ходотів, в т. ч. і батько його, військовий товариш І.С. Ходот, «признаний во дворянстве» і «в сем достоинстве утвержден указом Сената». Після вивчення справи виявилось: «Коллежский регистратор Павел и титулярный советник Андрей Ходоты (двоюродные братья просителя Потапия и брата его Авдея), на основании представленных документов, свидетельствующих о службе и чинах: деда их, военного товарища Семена Ходота, приобретенных в действительной воинской службе; отца, коллежского регистратора Варфоломея, и из них – титулярного советника Андрея Варфоломеева Ходотов, – о происхождении от военного товарища Семена Ходота сыновей: Ивана в 1774 г. (отец просителя Потапия и брата его Авдея) и Варфоломея в 1777 г., и от Варфоломея и жены его Александры, Андрея в 1816 г. августа 2 и Павла 1815 июня 15 и о несостоянии никого из рода Ходотов по ревизиям с 1782 г. в подушном окладе и о числящихся за ними, Ходотами, по тем ревизиям о крестьянах, определением сего собрания 1850 года июня 14 дня состоявшимся, признаны во дворянстве и внесены, по заслугам военного товарища Семена Ходота, во 2-ю часть дворянской родословной книги. Определение это было в рассмотрении Правительствующего Сената, найдено правильным и с законами согласным и указом одного от 31 марта 1851 года за № 2382, в собрание последовавшем, утверждено во всей силе». Тобто, констатуємо: саме завдяки ініціативі Андрія та Павла Варфоломійовичів, особливо після незрозумілих подій 1832 р., помилку було виправлено, і нащадки Семена Ходота були «признаны во дворянстве».

Цим Варфоломійовичі надали можливість своїм родичам, Потапію і Овдію Івановим Ходотам, бути «сопричисленными» до роду батька і діда. Зібрання також позначило, що з наданих колезьким регістратором П.І. Ходотом п'яти метричних свідоцтв Чернігівської духовної консисторії від 7 березня 1849 р. і 28 лютого 1852 р. за №№ 1193, 1185, 1186, 1187 і 1188 видно, що: у військового товариша Івана Семеновича Ходота і законної дружини його Олени народились сини – Овдій 1802 року листопада 19 і Потапій 1805 року грудня 8; від Потапа і законної дружини його Катерини народились сини – Кузьма 1841 року липня 1, Михайло 1843 року листопада 4, Володимир 1849 року липня 14 та доньки – Євдокія 1834 року серпня 4, Тетяна 1836 року січня 17, Олександра 1847 року лютого 25 числа. Наявним в цьому зібранні при справі роду Ходотів атестатом про службу колезького регістратора Потапа Іванова сина Ходота, виданим йому з Кролевецького повітового суду 1840 року грудня 14 за № 1835, доводиться, що він, Ходот, до служби «вступил в Кролевецкий Земский Суд» зі званням канцеляриста 1831 року липня 11 і продовжував «оную» в різних місцях, став колезьким регістратором 1835 грудня 31, в штрафах і під судом не був.

На підставі цього Дворянське зібрання, керуючись 61 і 139 ст. 9 т. Зібрання законів, виданого 1842 р., виносить рішення: колезького регістратора Потапія і брата його Овдія та дітей Потапія, зарахувати до цього дворянського роду, внести до другої частини дворянської родословної книги, і копії з цього «определения» видати на іме-

на Потапія Ходота і синів його для кожного окремо. Копію підписали: чернігівський губернський предводитель дворянства і кавалер Микола Бороздна та «исправляющий должность секретаря дворянства Бублик-Погорельский»¹.

Треба підкреслити, що не тільки пошуком справедливості в цій справі керувались представники роду Ходотів, бо приналежність до дворянського стану надавала право отримати гідну посаду і подальшу успішну кар'єру на будь-якому поприщі. Звичайно, треба було мати інші заслуги, окрім приналежності до дворянства: знання, отримані під час навчання, інші «достоїнства». Отже, відносно «коріння» та «достоїнств».

Військовий товариш Семен Андрійович Ходот, що одержав це звання 30 квітня 1772 року, володів в дачах с. Покошич Кролевецького повіту «имением, заключаемым в огородных, пахатных, лесных и сенокосных землях». Саме Покошичи стали родовим осередком, де народжувались, хрестились в Троїцькій церкві, побудованій 1780 року, та мешкали практично усі представники роду Ходотів. Цікаво, що дехто з представників цього роду привернув до себе добру увагу Преосвященного Філарета (Гумілевського), для якого, безумовно, найважливішими були духовні якості людини.

«В Покошичах», – читаємо в п'ятому томі «Истории Черниговской епархии», – «есть две личности, резко отличающиеся от прочих поселян своим безукоризненным поведением и благочестивой жизнью. Первая – известная в народе монашка Анна Поликарповна Ходот, дочь регистратора... Промысел Божий воспитал ея душу под опытным надзором благочестивой матери; на 17 году жизни своей она почувствовала неотразимое желание идти в Иерусалим... Путешествие ея продолжалось два года. За возвращением домой она принесла с собой благословение патриарха и восточной страны. Она поселилась в 3-х верстах от села в трущобе леса, соорудив себе там так называемый «скиток». ...Первая по зову колокола является она в церковь... неволью увлекает и других своим примером... Средства к жизни ея, честный мозолевый труд... 1858 г... приняла она схиму, уневестив себя... на всю жизнь Христу под именем Августы... Не менее замечательна в Покошичах», – продовжує Філарет, – «другая личность, это 95-летний старик Варфоломей С. Ходот. За милосердие свое, благодеяние, набожность и ревность ко храму Божию и вообще за кроткия человеческия добродетели он награжден от Бога долгоденствием и счастьем в детях, а от людей всеобщим искренним уважением и любовью...»² (мова оригіналу).

Не випадково, що саме Варфоломієв син, Андрій, обрав собі за долю важку працю лікаря. Незважаючи на нестатки, спромігся закінчити Харківський університет і працював все життя за фахом. Вірогідно, з'ясування питання походження роду Ходотів в деякій мірі посприяло його кар'єрі: саме у 50–60-х роках ХІХ ст., коли, будучи «городовим» лікарем і одночасно лікарем чернігівської семінарії, він також працював членом чернігівської лікарняної управи в якості оператора і отримав чин колезького радника³.

Власне, те, що Ходоти з різних гілок «дерева роду» спілкувались між собою, підтверджують архівні документи. Наприклад, вони часто ставали «восприемниками» новонароджених у родичів немовлят, а також «поручителями» вступаючих до шлюбу. От і, коли у січні 1850 року Андрій Варфоломійович Ходот вінчався з дочкою підпоручика Ганною Михайловою Долинською, серед свідків з боку нареченого був «житель Покошицький майор Іоанн Поликарпов син Ходот», тобто син брата Варфоломія Семеновича Ходота Полікарпа Семеновича і брат (монахині) Анни Полікарпівни Ходот.

Брати Павло і Андрій Ходоти тісно спілкувались між собою, хоча старший мешкав більшість життя у Покошичах, а менший – у Чернігові. Так метрична довідка про народження у Павла старшого сина свідчить: «По метрической книге Троицкой Покошинской церкви Кролевецкого уезда...о родившихся за 1848 г. апреля 4 дня, под № 6 записано так: от Покошицкого коллежского регистратора Павла Варфоломеева Ходота и законной жены его Матроны Ивановой дочери, обоих православных, родился сын Александр. Восприемниками сему младенцу были чиновник Андрей Варфоломеев сын Ходот и Покошинской Троицкой церкви приходского священника Александра Иванова Мидтучинского жена Анна Максимова дочь...». Запис затверджений належним підписом причета.

Старший син Павла Варфоломійовича, як свідчать документи архівної справи 1872–1874 рр. про влаштування 24-літнього Олександра Ходота до служби у штаті чиновників канцелярії чернігівського губернатора, виховувався у Новгород-Сіверській гімназії. Спочатку дворянина Олександра Ходота (за документами справи – з 1872 р.), зачислили «по происхождению ко второму разряду канцелярских служителей». І тільки коли він надав до губернського правління «копію определения о дворянстве», надану 28 серпня 1874 р. з чернігівського дворянського зібрання, його «причислили по происхождению в первый разряд канцелярских служителей». Через деякі обставини, кар'єра його не склалась, бо 1914 р. він значиться вже як володар частини «родового хутора поблизу Покошичів, де і мешкає⁴».

Про тісні взаємини Ходотів між собою каже і свідоцтво Чернігівської духовної консисторії про народження Кузьми Потаповича Ходота, двоюрідного племінника А.В. Ходота, надане для влаштування на посаду канцелярського служителя Новгород-Сіверського повітового суду, на прохання Потапа Івановича Ходота, його батька. «На основании 1426 ст... Свода зак. (изд. 1842 года) дано сие свидетельство в том, что в метрической книге Кролевецкого уезда села Покошич Троицкой церкви за 1841 год под № 16 значится: июля 1 числа у коллежского регистратора Потапия Иванова Ходота и законной его жены Екатерины Михайловой, родился сын Косма^а, крещен 6 числа священником Александром Мидтучинским; «восприемниками» были майор Константин Ходот и дворянка девица Варвара Ходотова. Февраля 28 дня 1852 года. На подлинном так: “Член консистории кафедральный протоиерей Александр Огиевский”». Тобто хрещеною була рідна сестра Потапа Івановича Варвара (цікаво, що вони – двійнята, бо народились в один і той самий день – 08.12.1805 р.). Варвара Іванівна також була «восприемницею» Михайла і Івана Потаповичів та їх сестри Олександри. Цікаво, що «майор Іван Полікарпов син Ходот» не тільки був свідком вінчання Андрія Варфоломійовича Ходота, але й, разом з В.І. Ходот, став «восприемником» її племінників: Михайла, у листопаді 1843 р., та Івана Потаповича, у жовтні 1859 р.⁵

На жаль, вихідцю з багатодітної родини, Кузьмі Ходоту не судилось отримати вищу освіту. Він, як би ми сьогодні висловились, з відзнакою закінчив Севське повітове училище. Ось яким був його атестат, підтверджений до того ж свідоцтвом про його гарну поведінку після закінчення навчання під час «жительства его в Кролевецком уезде в

^а В документах по-різному називають К.П. Ходота – Кузьма, Козьма, Косьма, Косма.

доме родителей его», підписане «исправлявшим» посаду Кролевецького повіту предводителя дворянства, повітовим суддею Огієвським:

«Свидетельство

Ученик 3-го класса Козьма Потапиев сын Ходот, имеющий от роду 15 лет, обучался с 1853-го по 1856-й год в Севском уездном училище, и окончил в оном полный курс учения, во время учения поведения был отличнаго; в преподаваемых предметах оказал успехи:

1. в Законе Божиим отличные;
2. в Российском языке отличные;
3. в Истории очень хорошие;
4. в Географии очень хорошие;
5. в Арифметике хорошие;
6. в Геометрии хорошие;
7. в Рисовании и Черчении очень хорошие, и

8. в Чистописании очень хорошие, а потому имеет право на преимущества, предоставленныя высочайше утвержденными 28 ноября 1844 года дополнительными правилами к Уставу о гражданской службе, окончившим курс в уездных училищах. В удостоверение сего и дано ему сіе свидетельство за печатью училища 1856 года, июня 23-го дня.

На подлинном такое:

Штатный Смотритель училищ Титулярный Советник К. Вульф.

Законоучитель Протоиерей Петр Струков.

Учитель русского языка А. Проценко.

Учитель истории и географии Бутоша.

Учитель арифметики и геометрии Н. Барсуков»⁶ (мова оригіналу).

Тобто, працьовитість та жвавий розум – от що дісталось, на щастя, Козьмі Ходоту від його батьків. Цікавим є його швидке просування шаблями судового відомства, де протягом 1859–1869 рр. він пройшов шлях від канцеляриста Новгород-Сіверського суду, до звання колезького секретаря і посади секретаря Чернігівської палати цивільного і карного суду по цивільному відділенню. Після обрання спочатку гласним чернігівської думи, в якості міського секретаря, та швидко після цього, у червні 1872 р., секретарем дворянства. З часом К.П. Ходот набув неабияких юридичних знань та «непререкаемый» авторитет поміж думського товариства⁷.

Цікаво, що Андрій Варфоломійович та Кузьма Потапович Ходоти за віком, так би мовити, з різних поколінь, в суспільне життя прийшли майже одночасно. Це багато в чому пояснюється особливостями життєвого шляху кожного з них і обраної ними професії. Навчання в університеті, служба в морському відомстві, цивільна служба на 2-х посадах в якості лікаря, забрали в А.В. Ходота багато «життєвого простору». Але все ж набутий авторитет та статус землевласника дозволили, як ми дізнаємось з праці В.М. Хижнякова «Черниговская старовина», бути обраним поряд, наприклад, з І.Я. Дуніним-Борковським, до складу 12-ти гласних земського зібрання Чернігівського повіту першого трьохліття, з 1865 р. по 1868 р. А.В. Ходота обрали «від Чернігова та Березного». Під час першого Чернігівського повітового земського зібрання, відкритого 22 червня 1865 р., під керівництвом предводителя дворянства О.З. Подольського, голо-

вою першої повітової земської управи був обраний дворянин Перепеліцин, а членами: «...в тому числі лікарі – Ходот (А.В. Ходот – авт.) і Терещенко»⁸.

Невідомо, яких висот в галузі громадської діяльності міг досягти Андрій Варфоломійович Ходот, якби не передчасна смерть, яка наздогнала його на робочому місці лікаря 13 жовтня 1869 р. Трагічно, але в 60-х рр. XIX ст. некрополь чернігівського Єлецького монастиря став місцем останнього спочинку трьох маленьких дітей подружжя Ходотів: Миколи (20 грудня 1862 р.), Пармена (у 1863 р.) та Катерини (у 1866 р.), а 1869 р. – їх батька, який не встиг ще досягти 53-річного віку. Вдова шанованого лікаря та земського діяча Ганна Михайлівна Долинська-Ходот, яка також належала до давнього дворянського роду, доклала багато зусиль, щоб зростити двох дітей, сина Георгія та дочку Уляну, які залишилися без батька, достойними людьми. Сама Г.М. Ходот пішла з життя у 72-річному віці та спочила поряд з рідною сім'єю в Єлецькому монастирі, як розповіла метрична книга П'ятницької церкви від 1899 р.⁹

На жаль, дуже мало вдалось дізнатись про життєвий шлях Георгія Андрійовича Ходота, який був гласним чернігівської думи і, що цікаво, працював поряд з його двоюрідним братом К.П. Ходотом, хоча вони теж з різних поколінь: цього разу Кузьма (народжений 1841 р.) старший за віком, Георгій (народжений 1860 р.) – молодший.

Отже, за «старшинством» Кузьма Потапович Ходот, трохи раніше ми розповіли про те, як 18-річний юнак розпочав свою кар'єру. Майбутній видатний громадський діяч міста Чернігова, який народився в селі Покошичі Кролевецького повіту, напрочуд швидко зумів «влитись» до громадського життя Чернігова. Це була яскрава та приваблива людина. Доволі незвичне, але цікаве «джерело» з інтернету розповідає про походження його роду. Давній пращур – полковник Запорізької Січі. Прадід Потап – чернігівський поміщик, що володів, згідно з родинною хронікою, однією кріпосною душею, разом з якою пахав та сіяв. Дід Кузьма Потапович, маючи «превосходный голос» та граючи на сцені, служив секретарем чернігівського предводителя дворянства та був одружений на Любові Петрівні Улезко – сестрі майбутнього професора мікробіології¹⁰. Джерело – не зовсім архівне (але як на це подивитись), наприклад, те, що сказано про хист до сцени – чиста правда.

Відомо, що 1860 р. у Чернігові, завдяки громадівцям: байкарю Леоніду Глібову, етнографу Опанасу Марковичу, вчителю Іллі Дорошенку, драматургу Дмитру Старицькому, був створений чернігівський український театр, більш відомий як «Чернігівський український драматичний гурток – “аматорів-шановців своєї народності”» (1862 р.). Чому «1862 рік»? У березневому номері часопису «Основа» за 1862 рік, була вміщена театральна рецензія «Украинский спектакль в Чернигове 12 и 15 февраля», де високо оцінювалась аматорська вистава оперети І.П. Котляревського «Наталка Полтавка»¹¹. Колективне фото учасників товариства, виконане того ж року – справжнє диво. По-перше, фотографія на тоді ще була доволі рідкісним явищем. По-друге, тут ми бачимо всіх учасників в сценічному вбранні. І, головне, цей фотодокумент доніс до нас у XXI ст. обличчя дуже цікавих особистостей: О.А. Тищинського та його сестер, С.Д. Носа, П.Хв. Глібової, подружжя Вербицьких, М.О. Константиновича. Поряд з останнім та з А.І. Паливодою, в темній свитці, бачимо Кузьму Ходота (у 1862 р. йому близько 20 років). А трохи вище, у другому рядку, – стоїть виконавиця ролі Наталки Полтавки, Меланія Овдіївна Ходотівна-Загорська, двоюрідна сестра Кузьми (їх батьки, як відомо,

були рідними братами). Цікаво, що їх сестри теж брали участь у славетній виставі: ми бачимо Т.П. Ходотівну, О.О. Ходотівну (?) та С.П. Ходотівну-Чернявську(?)¹². За даними А.В. Верзілова, саме Меланія познайомила брата з Опанасом Марковичем, який керував оркестром гуртка та здійснював аранжування народних мелодій, а він, звісно, зміг оцінити акторські здібності К. Ходота і запропонувати йому участь у виставі¹³.

Меланія Овдіївна Ходот також народилась у Покошичах і з дитинства співала, маючи до співу природний талант. Будучи на 4 роки старшою за Кузьму, вона, за деякими свідоцтвами, завдяки матеріальній підтримці свого чоловіка, була прийнята до Київської консерваторії, де встигла отримати професійне вдосконалення свого дару. З голосу Загорської цілу низку народних пісень записав в свій час композитор М. Лисенко, а 27 пісень увійшли до одного з випусків «Збірника українських пісень»¹⁴. Участь у постановках гуртка «кохаючих рідну мову» тісно пов'язала життя співачки з Черніговом. Це підтверджується авторською публікацією Л.І. Глібова в газеті «Особое прибавление к Черниговским губернским ведомостям» від 20 липня 1875 р. Розповідаючи про відкриття в Чернігові «летнего театра в ротонде», він нагадував читачам про нещодавно знову поставлену в міському театрі «Наталку Полтавку», вказуючи, що її багато разів вже грали на чернігівській сцені. Ретельно оцінюючи рівень виконання ролей новими акторами, він схвально згадував гру С.Д. Носа в 1862 р., а також серед виконавиць жіночих ролей 1875 р., відзначав одну з ініціалами «М.А.З.» – Меланію Загорську, яка на той час декілька разів була задіяна в постановці¹⁵.

Відомо, що у К.П. Ходота було четверо рідних братів та три сестри, про що розповідають родословники¹⁶. Судячи з того, що, наприклад, сестра Тетяна теж брала участь в постановці «Товариства, кохаючих рідну мову», родичі тісно спілкувались між собою. Одружився Кузьма Ходот з Любов'ю Улезко, донькою П.Є. Улезко, надвірного радника. Цікаво, як схожі професійні шляхи в галузі служіння в суді Петра Єгоровича Улезко і Кузьми Потаповича Ходота. Думається, хлопець, що походив також з багатодітної родини, працьовитий та відповідальний, сподобався родині Улезко. У подружжя Улезко, яке мало п'ятьох дітей, був єдиний син Микола, високоповажний лікар чернігівської міської лікарні. Трагічні події, пов'язані з хворобою, а потім смертю єдиного сина в 37-річному віці (його поховали в Єлецькому монастирі) в тому ж 1898 р., забрали життя і батька. Взагалі, історія сім'ї дружини К.П. Ходота заслуговує на окреме дослідження, хоча вже є публікації, пов'язані з нею. Згадаємо, що наше «джерело» з інтернету назвало Любов Петрівну Улезко-Ходот сестрою професора мікробіології. Цим професором була сестра Любові Клавдія Петрівна Улезко, яка спромоглась отримати вищу жіночу освіту в галузі медицини, а 1928 р., за радянських часів, отримала звання професорки¹⁷.

Поміж братів та сестер К.П. Ходота також були видатні особистості. Найбільш відомо про Володимира Потаповича Ходота, який отримав, згідно даних В.Л. Модзалевського, вищу освіту навчаючись в Київському університеті св. Володимира, де він «прослухав курс юридичних наук», а Г.О. Милорадович називав його «кандидатом прав». Обидва джерела повідомляють, що він служив в Чернігівському губернському земстві. Судячи з того, що Володимир Потапович був «восприємником» не тільки трьох синів (Петра, Федора, і Андрія) молодшого з братів Потаповичів Івана, що мешкав у Покошичах, а й дітей Кузьми Потаповича (сина Олександра і дочки Марії), то братів

та сестер пов'язували тісні дружні стосунки. Судячи з фахової освіти Володимира, це могло допомагати на службовому поприщі в галузі юриспруденції, використовуючи набуті знання як в земській, так і в думській практиці¹⁸.

На жаль, життя швидкоплинне, і К.П. Ходот, гласний Чернігівської міської думи, який 11 разів обирався чернігівцями до служіння, на 71 році пішов з життя. Метрична книга чернігівської Воздвиженської церкви за 1912 р. свідчить: «Умер 21 февраля и погребен 24-го февраля коллежский советник Косьма Потапович Ходот. Помер от приступа грудной жабы. Погребение совершали протоиерей Федор Васютинский, Василий Миславский, священники Терентий Шкляр, Стефан Тернавский с диаконом Михаилом Богдановским, протодияконом Косьмой Корсаковским на общем кладбище»¹⁹.

Пам'яті К.П. Ходота було присвячене надзвичайне зібрання Чернігівської міської думи, яке відбулось 29 лютого 1912 року. «Слово», присвячене Кузьмі Потаповичу Ходоту, виголосив А.В. Верзілов (міський голова). Хоча шлях служіння К.П. Ходота в деякій мірі вже був окреслений, промова, виголошена на честь нього А.В. Верзіловим, заслуговує особливої уваги, як свідчення його сучасника, свідка подій того часу^b.

На поприщі Чернігівського громадського життя К.П. Ходот з'явився в епоху 60-х рр., в оцю «приспомятну» епоху великих реформ, вирізняючись посеред своїх однолітків здібностями і талантами, – почав А. Верзілов. Ця популярність і служіння на відповідальній посаді секретаря з'єднаної цивільної та карної палати забезпечили К.П. Ходоту обрання першим міським секретарем наново створеної за міським положенням 1879 р. думи. Міський секретар на той час «со ірсо» був секретарем і доповідачем губернського «Присутствія» з міських справ, а тому Кузьмі Потаповичу випав «завидный жребий» попрацювати з введення «міського положення» в Чернігівській губернії. Звичайно, найбільше уваги було приділено організації міського громадського управління в самому Чернігові. Однак швидко К.П. Ходот перейшов до служіння дворянству, будучи обраним в 1872 р. секретарем чернігівського дворянства. Тим не менш, К.П. Ходот не поривав власних зв'язків з чернігівським самоуправлінням, обраний у 1875 р. гласним думи і членом управи, зайняв «почетное место» поміж інших інтелігентних гласних думи таких, як: «В.М. Хижняков, Н.Ф. Белопольский, Н.А. Вербицкий-Антиох, І.Л. Шраг, П.П. Цвет, Д.І. Лавриненко, І.Н. Лагода, В.П. Гутман, М.Н. Кранц, В.Е. Красильщиков, М.К. Маркельс, В.Т. Нерода». Ця група гласних на чолі з В.М. Хижняковим і вивела наш «богоспасаемый град» Чернігів з дореформеного стану на шлях просвіти і благоустрою, – підкреслив А.Верзілов. До цього часу відноситься: створення міського банку, влаштування водогону, мостових, відкриття початкових училищ та ін. В цю епоху (кінець 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст.), коли «відчувалась» іншого характеру реформа, К.П. Ходот, як надійний керманіч в складних обставинах, з'явився у складі управи у ролі заступника міського голови 1887–1890 рр. при міському голові М.Р. Фрідмані. Коли у 1893 р. вводилось міське положення 1892 р., коли значно оновився склад гласних, коли був обраний зовсім новий склад управи на чолі з А.А. Ханенко, то К.П. Ходота «упросили gratis» (безкоштовно – авт.) зайняти місце члена управи, заступаючого місце міського голови. Хоча він на цій посаді був не довго, але, як досвідчений службовець «обладая богатыми познаниями» в галузі права і місь-

^b «Слово» А. В.Верзілова надаємо в перекладі, з деякими цитатами з оригінального тексту.

кого устрою, був фактичним керівником нової управи і організації інших виконавчих органів за новим міським положенням 1892 р.²⁰

Дозволимо собі невеликий відступ від «Слова». Саме у згаданих А.В. Верзіловим 90-х рр. XIX ст. до складу міської думи обрали Георгія Андрійовича Ходота, сина Андрія Варфоломійовича Ходота і троюрідного брата Кузьми Потаповича Ходота. Можливо, це було навіть раніше, десь у другій половині 80-х рр. XIX ст. Володіння придбаним маєтком в с. Подусівка під м. Черніговом в 160 десятин та будинком в Чернігові, надало йому право бути обраним до складу гласних чернігівської думи ще до нової виборчої реформи 1892 р. Існує думка, що підвищення реформою 1892 р. цензу вважалось важелем підвищення культурно-освітнього рівня гласних, що позитивно вплинуло б на практику роботи самоуправління. Як би то не було, до складу новоствореної думи Чернігова увійшло більше 80% дворян. Очолив думу надвірний радник О.О. Ханенко. Він виконував обов'язки голови лише 2 роки (отримав інше призначення), «а відтак, з 1896 року міським головою затвердили Г.А. Ходота, який перебував на цій посаді до 29 січня 1897 року, аж поки не пішов у відставку за власним бажанням через суттєве погіршення стану здоров'я». Відомо, що заступниками міського голови тоді ж були, спочатку К. Ходот (до 1894 р.), а потім Г. Красовський (до 1897 р.). Міським секретарем вже був А. Верзілов і продовжував ним бути, коли у лютому 1897 р. міським головою був обраний титулярний радник М.Д. Рудін. Ми маємо замало інформації про сина А.В. Ходота Георгія. Можна тільки стверджувати, що він мав авторитет в думському середовищі, оскільки був обраний чернігівським головою²¹. На жаль, після цього доля залишила йому тільки 3 роки життя. Метрична книга П'ятницької церкви за 1900 р. свідчить: «Февреля 2-го умер дворянин Георгій Андреевич Ходот, 39 лет, от чахотки. 5 февраля хоронили: священник Сергей Четвериков, диякон Стефан Крижановский и псаломщик Петр Зеленецкий. Похоронен в Елецком монастыре»²². Він спочив поряд з братами, сестрою та батьками на кладовищі Успенського собору. До сьогодні жоден з надгробків не зберігся.

Повертаючись до виступу А.В. Верзілова, присвяченого пам'яті К.П. Ходота, додамо тільки, що Кузьма Потапович, за його власним проханням, 1894 р. був звільнений від обов'язків члена Управи і заступаючого місце голови, він мотивував це зайнятістю справами на посаді секретаря дворянства. Після цього до кінця життя він залишався гласним думи. Таким чином, покійному К.П. Ходоту випало на долю бути активним учасником двох міських реформ, – підкреслював А.В. Верзілов. Останнім часом, – продовжував він, – К.П. Ходот, погодившись «принять избрание в председатели Сиротского суда, был озабочен представлением ходатайства правительству о нуждах и недостатках Сиротского суда» у зв'язку з майбутньою реформою опікунських установ.

«Он и умер, разбираясь в делах Сиротского суда. Работал в думе, ея комиссиях, других учреждениях, как-то в Попечительном Совете женской гимназии; обладая громадным опытом (у підсумку – більше 50-ти років – авт.), будучи недюжинним юристом, выдающимся оратором, К.П. Ходот часто выручал нас, находя выход в самых затруднительных коллизиях, и с большим тактом и достоинством отстаивал общественный интерес. Преисполненный глубокою признательностью памяти покойного предлагаю выразить глубокое соболезнование его семье по причине невознаградимой утраты и почтить память его вставанием», – завершив виступ міський голова. Дума вшанувала пам'ять К.П. Ходота «вставанням».

В засіданні також було заслухано «отношение» Чернігівського міського банку: «Заслуги померлого гласного думи К.П. Ходота перед нашим міським управлінням великі. Інтереси нашого міського банку також завжди були близькі Кузьмі Потаповичу Ходоту. Крім того як відомо, він багато попрацював для нашої жіночої гімназії при її побудові і в якості члена, і голови Попечительної Ради». «В виду заслуг» покійного саме перед цими установами, на думку Правління банку, було б бажано увіковічити пам'ять покійного «учреждением» в жіночій гімназії стипендії його імені, що було підкреслено у виступі.

Після обговорення дума постановила: «учредить» в міністерській жіночій гімназії в Чернігові стипендію імені К.П. Ходота; а також, враховуючи результати доповіді кошторисної комісії, затвердила: «отчислить» капітал в 1600 крб. з прибутків банку для створення цієї стипендії.

В черговому зібранні чернігівської міської думи 16 травня 1912 р. розглянули доповідь училищної комісії, яка в засіданні 16 квітня 1912 р., взяла до уваги побажання міської думи, щоб стипендіатками були доньки «беднейших служащих» в міському банку або в міському громадському управлінні, без різниці національності і віросповідання, і щоб вибір належав міській думі, розробила проект «положення», який передбачав: відповідно постанови міської думи від 29 лютого 1912 р. при чернігівській жіночій гімназії засновано стипендія імені колезького радника, покійного Кузьми Потаповича Ходота, міського громадського діяча, члена Попечительної Ради і будівничого Чернігівської жіночої гімназії, за рахунок відсотків з капіталу в 1600 крб., асигнованих з цією метою думою з прибутків Чернігівського міського «общественного» банка за 1911 р.

Проект був детально підготовлений, складався з 11 підпунктів і відповідав висловленим думцями побажанням щодо призначення стипендії, а тому дума одноголосно постановила: «Положение о стипендии имени Кол. Сов. К.П. Ходота» прийняти з деякими доповненнями гласного С.В. Зубка-Мокієвского²³.

Треба сказати, що «Слово», виголошене А.В. Верзіловим, в деяких висловлюваннях «перегукувалось», так би мовити, або фактично повторювало характеристику шанованого гласного К.П. Ходота, яку думці надали йому, коли звернулись до чернігівського губернатора (тоді це був Є.К. Андрієвський) з проханням про присвоєння гласним чернігівської міської думи Хижнякову, Ходоту і Шрагу звання «почесних громадян м. Чернігова», датованим 26. 07. 1901 р. Звісно, думці ретельно охарактеризували кожного з претендентів, деталізував їх внесок у громадське життя міста. Звісно, було підкреслено, що Василь Хижняков і Кузьма Ходот вже на той час безперервно працювали в думі 30 років, а їх колега Ілля Шраг – 25 років, що само по собі було вагомим аргументом. Архівна справа, створена у зв'язку з цим питанням, містить відверто зневажливу відповідь губернатора, і у проханні думців щодо надання високоповажним думцям цієї чисто «моральної» подяки за багаторічну працю на благо Чернігова було відмовлено²⁴. Причина, цього, так би мовити, «лежить на поверхні». Наведемо лише один такий собі маленький нюанс. 04. 03. 1900 р. у Чернігові відзначалось 25-річчя адвокатської діяльності І. Шрага. «Черниговские губернские ведомости» попередньо проанонсували цю подію, повідомивши, що «торжество» відбудеться у залі Дворянського зібрання, але звістки про цю подію в подальшому не з'явились. Чернігівські історики В. Шевченко і Т. Демченко з'ясували, чому, виявивши документи, які були надіслані тоді

губернською жандармерією. Справа в тому, що присяжний повірений І. Шраг був ще і відомим українським громадським діячем, який захищав українську мову і «ратував» за навчання в народних школах українською мовою²⁵. Для влади цього було цілком достатньо, щоб заборонити друк повідомлення про шанування І. Шрага, а згодом відмовити у наданні звання почесного громадянина Чернігова.

Скажімо лише, що до думки К.П. Ходота гласні думи, в тому числі і голова, прислухалися завжди. Питання, які обговорювались, могли бути різними: від «безпорядків на бульварах (на Валю)», до дуже складних моментів, пов'язаних, наприклад, з юридичним статусом будівлі реального училища, будівництва, що могло нашкодити р. Стрижню, або, – встановлення надмогильного пам'ятника О.А. Тищинському, (тоді не збігались думки керівництва міста у особі губернатора і громадського суспільства)²⁶. Таких прикладів, коли думка К.П. Ходота одразу враховувалась, можна навести чимало.

Що ж до «завантаження» справами дворянства, це дійсно так. І саме в якості секретаря дворянства, після 10-річного служіння, він був нагороджений орденом Св. Володимира IV ст. Власне, нагородження орденами проходило достатньо довгий шлях. Так, навіть дві архівні справи фонду губернського правління були створені у зв'язку з вирішенням питання нагородження орденом Св. Володимира IV ст. 5-х представників дворянства, в т. ч. секретаря дворянства Кузьми Ходота. Перша зі справ, датована 02. 06–04. 07. 1881 р., була, за її змістом, клопотанням дворянського депутатського зібрання про нагородження. З надісланих за запитом формулярних списків дворян слідувало, що всі вони «прослужили безпорочно» на зазначених посадах по виборам дворянства по три триріччя і обрані на ці посади на четверте триріччя, а тому всі вони мають право по закону на нагородження орденом Св. Володимира IV ст.²⁷ Друга справа, датована 01.03.–15.04. 1882 р., є фактично повідомленням про нагородження орденами Св. Володимира IV ст., наданими 22. 09. 1881 р., «по удостоєнню кавалерської думи» цього ордена, секретаря дворянства Кузьму Ходота, депутатів дворянського депутатського зібрання Андрія Іскрицького і Петра Клобукова, а також повітових предводителів дворянства: Новозибківського – Михаїла Уманця і Ніжинського – Василя Тарновського. 7 квітня 1882 р. в губернське правління на ім'я губернатора був надісланий лист, яким губернський предводитель дворянства М.І. Неплюєв повідомляв губернатора, що знаки ордена Св. Володимира IV ст. «с грамотами на оные, Всемилостівейше пожалованные» депутатам Дворянського депутатського зібрання Іскрицькому, Клобукову, а також секретарю дворянства Ходоту, ним отримані, що засвідчив власним підписом. Через 10 років, а саме, 29 червня 1891 р., К.П. Ходота було нагороджено орденом Св. Станіслава II ст.²⁸

Кар'єра Кузьми Потаповича також складалась вдало. Так, 14. 01. 1895 р., за заведеним порядком керуючий Державним дворянським земельним банком запитав офіційним листом у чернігівського губернатора, чи немає перепон «для представлення члена по избранію дворянства» Чернігівської губернії в чернігівському відділенні банку надвірного радника Ходота «к производству в следующий чин». Оскільки перепон не було, як підтвердив після відповідного запиту в. о. губернського предводителя дворянства Федір Лизогуб, керуючий відділенням М. Посудевський «мав честь» відповісти керівництву, що перепон «к производству» в наступний чин надвірного радника Ходота не має. 23 вересня 1895 р. він був нагороджений чином колезького радника²⁹.

А.В. Верзілов назвав К.П. Ходота будівничим Чернігівської жіночої гімназії, так би мовити, у багатьох «сенсах». Наприклад, у 90-х роках XIX ст. він виконував обов'язки «помічника архітектора»³⁰.

Завдяки фактам, наведеним у фундаментальному дослідженні Н. Самохіної, присвяченому благодійній діяльності у Чернігові в кінці XIX – на початку XX ст., виявилось, що швидкою побудовою (за один рік) нової величної споруди жіночої гімназії завдячуємо, головним чином, дворянству Чернігівської губернії (хоча місто також «отпустило» 7500 крб. «пособия» на побудову будинку жіночої гімназії). І тому його секретар, та ще в якості помічника архітектора, а саме, вірогідно, Д.В. Савицького, автора проєкту, безумовно, брав на себе багато обов'язків. «Лева частка» від необхідних 100 тис. крб. була зібрана завдяки ініціативі князівської родини губернського предводителя дворянства – М.Д. і М.П. Долгорукових, які надали 35 тис. крб. Цей приклад наслідувало дворянство Чернігівської губернії в цілому (3 тис. крб.) та окремі відомі його представники: меценати М.А. Терещенко та І.Я. Дунін-Борковський (по 5 тис. крб.); промисловець П.І. Харітоненко (2 тис. крб.); повітові предводители дворянства В.П. Кочубей (Глухів) та О.О. Муханов (Новозибків) (по 1 тис. крб.), граф Г.О. Милорадович (500 крб.) та інші³¹.

До того ж, в 90-х рр. XIX ст. К. Ходот, виявляється, мав багато інших громадських обов'язків. Так, в «Черниговских губернских ведомостях» за 1894 р. знаходимо: «Правление Ч. вольного Пожарн. Общества... Председатель Ч. вольного Пожарн. Общества К.П. Ходот»^с. В розділі об'яв «Памятки Черниговской 1898–1899 г.» зустрічаємо: «Черниговское собрание чиновников (клуб). (Устав утверждён 28 ноября 1898 г.). Председатель совета старшин К.П. Ходот». І там само: «Попечительство о нуждающихся учениках Черногоровской мужской гимназии. Председатель правления Юлиан Петрович Антонок, статский советник. Члены правления: К.П. Ходот, надворный советник,... И.Л. Шраг, кандидат прав...», інші³².

Звісно, участь в роботі Попечительної Ради жіночої гімназії вимагала багато зусиль і копіткої праці. До того ж, кінець XIX та початок XX ст. виявився для чернігівського дворянського зібрання насиченим «побудовою» не тільки споруди жіночої гімназії, але і будівлі дворянського пансіону-притулку (згідно «Височайшого повеления» від 25. 05. 1899 р.), в чому значний вклад належав тодішньому губернському предводителю дворянства А.А. Муханову, якому, у зв'язку з цим, була висловлена подяка від «успадкувавшого» посаду предводителя Г.О. Глібова. Муханов, в свою чергу, відзначав, що: «...труды по постройке пансиона он нес вместе с комитетом который свою задачу выполнил не только по постройке здания, но и организации пансиона, и заслуживает искренней благодарности». Було постановлено: висловити подяку членам комітету дворянського зібрання, у складі якого був і Кузьма Потапович Ходот³³. Звісно, як секретар дворянства, він мав на 1905 р. (коли побудову змогли закінчити), більш ніж 30-річний стаж роботи і багатий досвід у справах дворянства. Якщо взяти до уваги ще й те, наскільки активне громадське життя «вирувало» тоді в будинку дворянського зібрання (наприклад, у серпні 1908 р., в цьому будинку проходив XIV Всеросійський

^с Скорочення подано в оригінальному тексті оголошень «Черниговских губернских ведомостей».

Археологічний з'їзд, в якому взяли участь 281 дослідник)³⁴, можна уявити собі, наскільки «завантаженим» справами був на тоді 67-річний К.П. Ходот, секретар дворянства і гласний Думи.

Але ж Кузьма Потапович був людиною сімейною, для якої дуже важливими були повсякденні родинні відносини: родинні «святкові» події, тобто, звісно, спілкування з його єдиною улюбленою дружиною Любов'ю, народження їх дітей, відносини з родиною Ходотів «в широкому сенсі цього слова», дружні відносини з колегами та давніми друзями. У 1873 р. в родині Кузьми Потаповича і Любові Петрівни Ходотів народились первістки. Саме так, бо в них одна і та сама дата народження, 13 жовтня 1873 р.: це були син Володимир та донька Надія. Інтернет-джерело, наведене дослідниками, навіть, позначило дати їх життя: В.К. Ходот (1873–1960 рр.); Н.К. Ходот (1873–1942 рр.).

Хрещення дітей було урочистою і незабутньою подією. Цікаво, що, виявляється, вищезгаданий предводитель дворянства Микола Іванович Неплюєв був другом сім'ї Ходотів-Улезко. На цю думку наводить те, що в 1873 р. М.І. Неплюєв, гвардії штабскапітан, разом з сестрою Л.П. Улезко Вірою Петрівною, були «восприємниками» сина Кузьми Потаповича Володимира. А через 10 років, 1 грудня 1883 р., він вже в чині дійсного статського радника, разом з Марією Костянтинівною Кизимовською, дружиною статського радника, був «восприємником» молодшої доньки К.П. Ходота Софії (1883–1982 рр.) У подружжя народилась також донька Марія (1876–1970 рр.) і ще два сина. Олександр, що був молодший за Володимира на 4 роки, прожив довге життя (1877–1942 рр.). «Восприємниками» Олександра і Марії Ходотів були їхній дядько Володимир Потапович та тітка Марія Петрівна Улезко. Поки ми не маємо інформації про життєвий шлях дочок К.П. Ходота і Л.П. Улезко, а також як і про сестер, не кажучи вже про його матір. Скупі дані родословників не дають про це свідчень.

Дещо відомо про сина Олександра: він мав дружину Єлизавету Іларіонівну, працював лікарем 7-ї ділянки Миколаївської залізниці. Милорадович називає його «студентом-медиком». Про первістка К.П. Ходота – Володимира, дізнаємось наступне: дружиною його була Віра Львівна, уроджена Гольденова, дочка купця 2-ї гільдії м. Вінниці. В.Л. Модзалевський називав його, за даними 1896 р., студентом Київського університету Св. Володимира. Г.О. Милорадович в скупих даних про нього чітко вказував: «врач», не надаючи даних, які учбові заклади брати-лікарі закінчили³⁵.

В інтернет-ресурсі нами виявлено цікаве «джерело» – стаття, написана Анатолієм Цирульніковим, вірогідно, журналістом. Вона датується січнем 1999 р. і надає дані про старшого сина Кузьми Потаповича Ходота та його власну родину, тобто про онуків К.П. Ходота. Стаття-«есе», присвячена дочці Володимира Кузьмича (використовується щоденник учениці гімназії). Наводимо тільки життєві факти, використані в статті, яка була результатом не тільки аналізу щоденника, але і спілкування журналіста з онуком К.П. Ходота³⁶.

Додамо, що родословник В.Л. Модзалевського, на жаль, надає нам дані тільки про двох «молодших Ходотів»: Юрія Володимировича, сина Володимира Кузьмича Ходота і онука Кузьми Потаповича Ходота, який народився 18 квітня 1897 р. в с. Холявині Чернігівського повіту, а «восприємники» його – Іван Іванович Посяда, дворянин м. Вільни, і Любов Петрівна Ходот, дворянка м. Чернігова; Георгія Олександровича, сина Олександра Кузьмича і онука Кузьми Потаповича Ходотів, який народився 7 лютого

1908 р. в м. Вишній Волочок, а «восприемники» його – Володимир Кузьмич Ходот і Марія Пилипівна Дютели, дружина начальника дільниці шляхів³⁷.

Як свідчить «джерело», Володимир Кузьмич Ходот був не просто лікарем, а «петергофською знаменитістю», якою можна було стати, тільки будучи «лікарем від Бога», відповідально і фахово відносячись до хворого і своїх обов'язків. Родина його була старовинною «добропорядною сім'єю» (як по нотах, можна прочитати мелодію булгаківської «Білої гвардії», – відмітив автор статті). В родині на той час, на початок ХХ ст., було троє дітей: старший син – Юрій, студент Політехнічного інституту, донька – Наталія (Наташа), гімназистка, і молодший брат – Володимир (в сім'ї його звали Дімою).

Спокійні часи в житті родини, мабуть, закінчились після початку Першої світової війни, а потім – жовтневого «перевороту» 1917 р. Саме в 1917 р. помер від нефриту, як свідчить «джерело», старший брат, студент Юрій. У 1919 р., коли, рятуючи від голоду, дітей відвезли до Києва, до бабусі, внаслідок трагічної випадковості загинула мати Наталії (Наташі) і Володимира (Діми). Нова родина Володимира Кузьмича не склалась, тому що, невдовзі після того, як у березні 1923 р. Наташі Ходот виповнилось 14 років, туберкульоз обірвав її життя і життя старшої дочки другої дружини В.К. Ходота Ніни.

«Недавно ездила в Петроград и видела Юрочку, бабушку, дядю, тетю и всех милых родных...». Взагалі щоденник Наталії Ходот відділяє від сімейної ідилії кілька років – інша епоха, – констатує автор. Ностальгічним контрастом (не зовсім співпадаючим з реальним життям) звучить в статті звернення до минулого, в якому народився В.К. Ходот. «Жизнь деда Кузьмы Потаповича была самая обыкновенная. Утром неспешно шел в присутствие, к двум часам возвращался к обеду, в четыре ложился на диван, чтобы вместе с соседями по дому, отцом Паисием и фотографом Гольфайном⁴ разделить «по часику на брата». Отношения с религией у него были обыденные...Счастливая фамилия, – изрек в начале века, посетив родственников, четырехлетний Наташин брат Дима, – сколько у них в саду смородины!»

Після «Наташиної» смерті доктору Ходоту (1873–1960 рр.) було дано ще дуже довге життя. Він буде працювати дитячим лікарем до глибокої старості, до кінця життя – дитячим. Він створить дитячу консультацію, дитячу поліклініку. Переживе блокаду, з останніх сил підіймаючись сходами, щоб допомогти своїм маленьким пацієнтам, – писав автор про Володимира Кузьмича Ходота, який вже тоді був літньою людиною. Людина, що не любила «громких фраз», як і його син «Діма», Володимир Володимирович, – таким був В.К. Ходот.

В 1999 р. В.В. Ходоту було вже «за дев'яносто». Це він, онук К.П. Ходота, залишив пам'ять про свою родину, написав рукописні листи, частиною яких став переписаний ним знайдений в сімейному архіві щоденник його «маленької» сестри. А. Цирульніков, як він стверджує, тільки зробив «переказ» історії родини Ходотів. В.В. Ходот – безпартійний. В кінці ХХ ст. він був професором, доктором наук, навчався спочатку в консерваторії, а потім в університеті. Вперта безпартійність не завадила йому представлять науку в країнах «соцдемократії». Він був обдарованим літератором, писав «в стол, где

⁴ Будинок «Фотографії Гольфайна» знаходився в садибі Когана, що на розі вулиць Шосейної та Воздвиженської (Держархів Чернігівської області Ф.127. Оп. 10. Спр. 1890. Арк. 23-25.).

скопились повісти и рассказы», на 1999 р. архів Ходотів зберігався в так званому «народному архіві». Сподіваємось, що зберігається і тепер³⁸.

Історія життя нащадків Андрія Варфоломійовича Ходота, гідного сина Варфоломія Семеновича Ходота і шанованого чернігівського лікаря, парафіянина П'ятницької церкви, схожа і не схожа з історією їх родичів, бо їм також випало прожити своє життя в дуже непрості часи ХХ ст. «Чоловіча» ж діяльність та служіння деяких з них, примусила робити непростий вибір відносно майбутнього їх родин та нащадків. Після раптової смерті А.В. Ходота (про його лікарське служіння вже змістовно розповідалось в окремій «розвідці»), Ганна Михайлівна Ходот зробила все можливе, щоб виховати достойними людьми і надати освіту своїм дітям: синові Георгію та донці Уляні.

Обидві дитини розпочали своє життя хрещенням у П'ятницькій церкві. Правда, існують деякі розбіжності у даних про хрещення доньки Уляни 1866 р. Так, метричні свідоцтва, надані вдові з Чернігівської консисторії, про народження дітей від А.В. Ходота (для оформлення пенсії), називають «восприємниками» обох дітей одних і тих самих осіб (змінився тільки чин однієї з них через кар'єрний ріст), а саме: титулярного радника Михайла Фоміна Андріяшева 1860 р. (під час хрещення Георгія), 1866 р. – надвірного радника Андріяшева (під час хрещення Уляни (Іулінії)), а також дружину підпоручика Іулінію Федорову Долинську, як 1860 р., так і 1866 р. На відміну від свідоцтв консисторії, дані родословника В.Л. Модзалевського не називають чинів Андріяшева, а, головне, розповідаючи про хрещення Уляни Андріївни, називають «восприємниками» Михайла Фомича Андріяшева і Юлію Карлівну Тельшевську. Чому «вкралась» ця розбіжність і яке джерело подає достовірні відомості – невідоме³⁹. Про сина А.В. Ходота, Георгія, який був у 1896 р. міським головою, ми вже розповідали. На жаль, скоріш за все, нащадків у нього не було.

Після передчасної смерті в 1900 р. брата, власницею будинку в Чернігові і ґрунтів в кількості 160 десятин в с. Подусівка під Черніговом залишилась Уляна Андріївна Ходот⁴⁰. На той час вона вже 6 років була дружиною Миколи Петровича Савицького. Походив він з дуже давнього шляхетського роду Савицьких (рід нараховував не одне століття). М.П. Савицький народився в родині статського радника П.Л. Савицького, який отримав освіту в Ніжинському ліцеї князя Безбородька, мав високу кар'єру, після чого володів разом з братом чималим родовим маєтком у с. Ушівка Кролевецького повіту, де народився у багатодітній сім'ї Микола Савицький. Він обрав військову кар'єру, кадетський корпус в Полтаві, потім отримав вищу освіту у 3-му Олександрівському училищі, закінчив його зі званням підпоручика-артилериста. М. Савицький служив на різних посадах до 1892 р. і отримав звання поручика. Після того, як був зарахований в запас артилерії Кролевецького повіту, він повернувся у родовий маєток на Чернігівщині.

1 липня 1894 р., будучи ще військовим (звільнений в запас тільки 17. 03. 1899 р.), Микола Петрович Савицький одружився з донькою покійного лікаря (колись і військового лікаря), колезького радника А.В. Ходота, Уляною Андріївною Ходот. На цей час вона вже була випускницею Полтавського інституту шляхетних дівчат, яка отримала вищу освіту, безперечно, завдяки допомозі її матері Г.М. Ходот-Долинської.

Подружжя Савицьких мало трьох дітей: 3 травня 1895 р. народився син Петро, 1 квітня 1898 р. – син Юрій і 3 травня 1900 р. – донька Анна. Всі вони здобули се-

редню освіту в гімназіях Чернігова. В житті родини Савицьких були різні часи. Найбільш спокійним було їх життя, коли батько вийшов у відставку у званні штабскапітана і розпочав цивільну службу, а потім громадську діяльність. Як він сам розповідав земському зібранню 01. 03. 1914 р. під час виборів голови Чернігівської губернської управи, він присвятив земському служінню на державній і громадській службі 28 років життя. Він виконував обов'язки предводителя дворянства декількох повітів, був повітовим і губернським земським гласним, а 11. 12 1906 р. М.П. Савицького обрали головою Чернігівської земської управи і він керував земством до 1 березня 1914 р. Серед його нагород за багаторічну працю – орден Св. Володимира IV ст. та інші нагороди. Складна ситуація, через яку він разом з іншими посадовцями був несправедливо звинувачений, закінчилась відміною звинувачень «за відсутністю складу карної справи». Після початку Першої світової війни 3 серпня 1914 р. губернським земським зібранням М.П. Савицький був обраний членом губернського комітету з організації допомоги хворим і пораненим воїнам. Після цього авторитет, який він мав в земстві, дозволив обрати його членом Держради Російської імперії від Чернігівського губернського земства. Він виконував обов'язки чиновника з особливих доручень, пов'язані з питаннями землевпорядкування і землеробства, «уповноваженого по продовольственному делу». За цю діяльність 01. 01 1916 р. Савицького було нагороджено орденом Св. Володимира III ст. Після Лютневої революції, а, особливо, після приходу до влади в Петрограді партії більшовиків, він повернувся до Чернігова і продовжував громадську діяльність. В наступні складні роки протистояння деякий час він, навіть, був керівником Чернігівської губернії та заступником міністра внутрішніх справ за часів гетьмана П. Скоропадського. Складно, навіть, уявити собі становище родини Савицького під час цієї «какофонії влад». Після захоплення Києва військами Директорії М.П. Савицький опинився в Криму, де його син Петро був секретарем П. Струве, який працював в уряді П. Врангеля. З Криму, після розгрому білогвардійського війська, М.П. Савицький разом з сім'єю емігрував за кордон. За деякими свідченнями, він мешкав з родиною у Чехословаччині, в Празі, а 1941 р. помер і був похований на Ольшанському кладовищі⁴¹.

Серед дітей Миколи Петровича Савицького і Уляни Андріївни Савицької-Ходот найбільш відомий – Петро Миколайович, знаний вчений і літератор, який прожив достойне, але насичене трагічними подіями життя. У 1913 р. він закінчив Чернігівську гімназію, а потім, в 1917 р., економічний факультет Петроградського політехнічного інституту. Його вважали одним з найкращих учнів відомого вченого і громадського діяча Петра Струве. Того ж 1917 р. цього молодого вченого було призначено заступником торгового аташе російського посольства в Норвегії, одночасно він опублікував декілька своїх економічних праць.

Петро Савицький зацікавився науковою працею ще в гімназичні роки в Чернігові. 16-річним юнаком він познайомився з істориком В.Л. Модзалевським і разом з ним поринув у вивчення історії рідного краю, народного мистецтва. Відомо, що протягом 1911–1914 рр. він здійснював подорожі Україною вивчаючи її минуле. Відомі його статті про українську архітектуру та вишивку XVIII ст., а також публікація «Каменное строительство на Украине от времен Богдана Хмельницкого до времен Розумовского», яку він написав, спираючись не тільки на свої дослідження, але й вивчаючи розвідки

інших вчених, в т. ч. молодого історика І. Огієнка. Він фотографував пам'ятки і представив колекцію світлин на виставці у Харкові 1914 р.

Найбільш цікавим і захоплюючим для нас є те, що 1916 р. результати цих досліджень стали основою для книги, яку П. Савицький підготував до друку у співавторстві з В.Л. Модзалевським. Вона мала назву «Очерки искусства Старой Украины. Чернигов». Книгу було зверстано, але державний «переворот» 1917 р. негативно відбився на цих планах, вона не була надрукована^є. Вже тоді в цьому, мальовниче написаному творі, яскраво проглядав літературний талант П.М. Савицького.

Як ми вже згадували, розповідаючи про сім'ю його батьків, після 1917 р. Петро Савицький опинився разом зі своїм науковим керівником П. Струве на території, підпорядкованій уряду генерала Врангеля, а потім, за деякими свідченнями, емігрував до Болгарії. У 1921 р. переїхав до Чехословаччини, де разом з родиною мешкав у Празі. В 20-х рр. він ще мав можливість, будучи професором, викладати в Російському інституті сільськогосподарської кооперації, читати в Празі лекції з економічної географії, славістики, українського та російського народознавства. Його наукові дослідження перекладались чеською, німецькою, французькою мовами. Відомий вчений і поет, П.М. Савицький став ідеологом євразійського руху. Одночасно його захоплення архітектурою України поглиблювалось, особливо приваблювало вивчення церковної архітектури. Він дуже боляче сприйняв знищення архітектурних пам'яток Києва і України загалом. З початком Другої світової війни родина Савицьких фактично опинилась на окупованій території і чекала звільнення Праги від фашистів. Але 1945 р. П.М. Савицького було заарештовано і інтерновано до СРСР, бо йому не пробачили еміграційного минулого і використали звинувачення щодо «праці на окупаційній території». Він був ув'язненим протягом 10 років і залишився живим завдяки, скоріш за все, тому що європейські громадські організації намагались його захистити. Рідні знали про нього і підтримували, якщо їм це дозволяли (маємо на увазі сестру П. Савицького, А.М. Савицьку). 1955 р. П. Савицького було звільнено, і він повернувся до Праги. На жаль, його дружина, яка важко пережила заслання чоловіка, померла вже 1960 р. На щастя, в подружжя свого часу народились сини – Ніка та Ваня, які підтримували батька. У «радянській» тоді Чехословаччині вченого чекало чергове звинувачення, бо він залишався вірним собі і розповів у своїх віршах, під псевдонімом, про життя радянських політ'язнів. Коли він опинився на свободі, то продовжив свою наукову і літературну працю. 1968 р. П.М. Савицького не стало. Поховали його на Ольшанському кладовищі у Празі, де спочивав і його батько⁴². На жаль, ми не змогли дізнатися про те, як склалась доля усіх дітей родини Савицьких-Ходотів, а також їх матусі – Уляни Андріївни, вірної дружини і матері, якою, впевнені, виховала її власна мати – Ганна Михайлівна Долинська-Ходот.

Ми не знаємо, в якому храмі був похрещений Петро Савицький. Але відчуття «спорідненості» з П'ятницькою церквою виникає одразу, коли починаємо вивчати його унікальний твір, написаний у співавторстві з В.Л. Модзалевським. Він нібито змалював для нас «обличчя» тієї П'ятницької церкви, в якій охрестили його мати, Уляну Ходот-Савицьку, тієї, яку знищила Друга світова (цитуємо мовою оригіналу): «Пятницкая церковъ – одна из самых очаровательных в Чернигове...она завершение всего процес-

^є 1992 р. завдяки зусиллям історика О.Б. Коваленка ця унікальна праця побачила світ.

са розвитку Чернігівського зодчества времен Гетманщини... Фронтони, которими, как прорезным кружевом, одели ее в середине XVIII века... тонкая грация... ее созидали, как драгоценное украшение Пятницкого девичьего монастыря... Для жен и дочерей Черниговской старшины Пятницкая обитель служила тем же, чем для их мужей – Елецкий и Троицкий монастыри или кафедральный собор... они строили и дарили... деятельность женщин скромнее: они только дарили: “пани гетманова Скоропадская, пани Яковина Лизогубова, пани Васильева Борковская, пани Павлова Полуботкові”. Теперь осталось немного. Но со стены правого церковного придела из рамы иконы все еще глядит святая Параскева Пятница с лицом украинской пани»⁴³.

¹ Державний архів Чернігівської області (далі Держархів Чернігівської обл.). Ф. 127. Оп. 3а. Спр. 476. Арк. 17-18.

² Историко-статистическое описание Черниговской епархии: в 7 кн. Чернигов, 1873. Кн. 5: Губ. город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. С. 400-402; Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник: в 5 т. Київ; Санкт-Петербург, 2004. Т. V. Вип. 3. С. 68.

³ Держархів Чернігівської обл. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 12069. Арк. 1-2; Нижник Л., Степанова О. Родини відомих лікарів Чернігова XIX ст. – парафіяни П'ятницької церкви. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6.

⁴ Держархів Чернігівської обл. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 6680. Арк. 1-8; Там само. Ф. 127. Оп. 14-а. Спр. 224. Арк. 5-11; Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник... С. 74.

⁵ Держархів Чернігівської обл. Ф. 127. Оп. 3-а. Спр. 476. Арк. 9 зв.; Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник... С. 73.

⁶ Держархів Чернігівської обл. Ф. 127. Оп. 3-а. Спр. 476. Арк. 9.

⁷ Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник... С. 72-73.

⁸ Хижняков В. Черниговская старовина / підготов. до друку О.Б. Коваленка, А.Л. Курданова, О.Я. Рахна. Чернігів, 2016. С. 177, 277, 302.

⁹ Некрополь Черниговского Елецкого монастыря: календарь Черниговской епархии на 1891 год. Чернигов. 1890; Нижник Л., Степанова О. Родини відомих лікарів Чернігова XIX ст....

¹⁰ Цырульников А. Другая сторона улиц. *Огонёк*. 1999. 17 січня. № 2. С. 4. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/2286360> (дата звернення: 05.05.2024).

¹¹ Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов: дослідження і матеріали. Київ, 1969. С. 22, 176-179.

¹² Шевелів Б. Тижневик «Черниговский листок» за редакцією Л. І. Глібова (1861-1863). *Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали*: зб. статей / під ред. М. Грушевського. Київ, 1928. С. 455.

¹³ Шара Л. Місцевий «самородок» Кузьма Потапович Ходот (1841-1912). *Сіверянський літопис*. 2023. № 2. С. 6.

¹⁴ Енциклопедія українознавства. Київ, 1994. С. 709; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. Київ, 1990. С. 639.

¹⁵ Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов... С.22, 176-179.

¹⁶ Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства: в 2-х т. Санкт-Петербург, 1901. Т. 1. Ч. 2. С. 590-591; Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник... С. 73

- ¹⁷ Хто був господарем оригінального будинку, який знаходиться за адресою: Старомиколаївська, 33? URL: https://m.gorod.cn.ua/news_111138.html (дата звернення: 05.05.2024).
- ¹⁸ Милорадович Г.А. Родословная книга... С. 590. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник... С.73, 75-76.
- ¹⁹ Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 1492. Арк. 368 зв.
- ²⁰ Там само. Ф. 145. Оп. 2359. Арк. 114 зв. 255–257.
- ²¹ Шара Л. Чернігівська міська дума (70–90-і роки XIX ст.). Чернігів, 2010. С. 47, 208.
- ²² Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 1010. Арк. 278.
- ²³ Там само. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 2359. Арк. 112-114 зв.
- ²⁴ Держархів Чернігівської обл. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 1288. Арк. 1-3 зв.
- ²⁵ Сапон В. Вулиці старого Чернігова. Історико-краєзнавчі етюди. Чернігів, 2007. С. 22-24.
- ²⁶ Держархів Чернігівської обл. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 1319. Арк. 449–450; Там само. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 1298. Арк. 315–315 зв.; Шара Л. Місцевий «самородок»... С. 69; Степанова О., Нижник Л. Парафіяни П'ятницької церкви XIX – поч. XX ст. Родина О. Тищинського. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. зб. наук. статей. Ніжин, 2024. Вип № 3. С. 233-234.
- ²⁷ Держархів Чернігівської обл. Ф. 127. Оп. 26-а. Спр. 252. Арк. 1-6.
- ²⁸ Там само. Ф. 127. Оп. 27-а. Спр. 102. Арк. 1-6; Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник... С. 73.
- ²⁹ Держархів Чернігівської обл. Ф. 127. Оп. 37-а. Спр. 60. Арк. 1-4; Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник... С. 73.
- ³⁰ Доценко А. Будинок полкової канцелярії у Чернігові у кінці XIXст. *Сіверянський літопис*. 2015. № 4. С. 60.
- ³¹ Тридцатилетие Черниговского городского общественного управления. 1870-1901 г. с очерком истории г. Чернигова. Чернигов, 1901. С. 252; Самохіна Н. Благодійна діяльність у Чернігові в кінці XIX – на початку XX століть. *Скарбниця української культури*: зб. наук. статей. Чернігів, 2007. Вип. № 8. С. 216–231.
- ³² Памятка Черниговская 1898–1899. *Черниговские губернские ведомости*. 1894. № 203. С. 179.
- ³³ Держархів Чернігівської обл. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 398. Арк. 65-65 зв.
- ³⁴ Сапон В. Вулиці старого Чернігова... С. 24.
- ³⁵ Милорадович Г.А. Родословная книга... С. 591; Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник... С.75-76; Шара Л. Місцевий «самородок»... С. 66.
- ³⁶ Цирульников А. Другая сторона улиц... Там само.
- ³⁷ Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. С. 76.
- ³⁸ Цирульников А. Другая сторона улиц... Там само.
- ³⁹ Держархів Чернігівської обл. Ф. 127. Оп. 14-а. Спр. 224. Арк. 2-4; Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник... С. 75.
- ⁴⁰ Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник... С. 74-75.
- ⁴¹ Рахно О. Голова Чернігівської губернської земської управи М.П. Савицький. *Сіверянський літопис*. 2009. № 2-3. С. 120-127.
- ⁴² Бобир О. Судила доля Савицькому. *Літературний Чернігів*. 2005. № 2 (30). С. 139-143; *Черниговская земская неделя*. 1913. № 9.
- ⁴³ Модзалевський В.Л., Савицький П.Н. Очерки искусства старой Украины. Чернигов / підгот. до друку, комент. О.Б. Коваленка. *Чернігівська старовина*: зб. наук. пр., присвячений 1300-річчю Чернігова. Чернігів, 1992. С. 126-127.

Liudmyla NYZHNYK
junior researcher of the
scientific department «Dytynets»,
Ancient Chernihiv National Architectural
and Historical Reserve (Chernihiv)
fl1369@ukr.net

Olena STEPANOVA
local historian (Chernihiv)

**PARISHIONERS OF THE CHURCH OF ST. PARASKEVE.
THE KHODOTS' FAMILY AND PROMINENT
INDIVIDUALS BORN IN IT**

The article, based on newly discovered sources, genealogies by V.L. Modzalevskiy and H.O. Myloradovych, highlights data on the parishioners of the Church of St. Paraskeve – descendants of the Cossack-noble family of Khodoty, who left a significant mark in the history of Chernihiv in the 19th-20th centuries. (A.V. and K.P. Khodotiv), as well as the fate of their descendants, children and grandchildren; an attempt is made to characterise at least representatives of three generations of two 'branches' of the Khodot family tree.

Keywords: church of St. Paraskeve, parishioners, metric books, genealogical books, Khodot family, city doctor, public administration, city council, and secretary of the nobility.

Владислав БЕЗПАЛЬКО
старший науковий співробітник,
Національний музей історії України (Київ)
podebrad2016@gmail.com

Тетяна ФОРМАНЮК
старша наукова співробітниця,
Національний музей історії України (Київ)
tananeborak111@gmail.com

ПОРТРЕТ КИЇВСЬКОГО, ВОЛИНСЬКОГО ТА ПОДІЛЬСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА І.І. ВАСИЛЬЧИКОВА З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню та атрибуції портрета київського, волинського та подільського генерал-губернатора І.І. Васильчикова з зібрання образотворчого мистецтва НМІУ, який надійшов до закладу в 1927 р. від відомого українського бібліографа та мовознавця М.З. Суслопарова. В акті приймання картина записана під назвою «Портрет київського генерал-губернатора Васильчикова», засвідчений підписом завідувача художнім відділом музею. При внесенні запису до інвентарної книги в 1948 р. була помилково названа як «Портрет Бібікова» під знаком питання «?». Автори статті, провівши наукове дослідження, змогли довести, що на картині зображено саме Іларіона Іларіоновича Васильчикова (1805–1862 рр.).

Ключові слова: парадний портрет, генерал-губернатор, І.І. Васильчиков, М.З. Суслопаров, НМІУ, атрибуція, живопис середини XIX ст., Київ та нагородні орденські знаки.

Атрибуція портретів у музейних колекціях залишається актуальним завданням як для мистецтвознавців, так і для істориків. Дослідження мистецької спадщини історичних портретів видатних людей в образотворчій збірці Національного музею історії України виявляють зображення багатьох особистостей, життя та діяльність яких пов'язані з Україною.

У колекції НМІУ зберігається парадний портрет історичного жанру, виконаний в реалістичному стилі достатньо соковитими фарбами, наскільки дозволяє образ високопосадовця. На полотні розміром 98x77 см олійними фарбами виконане поясне зображення чоловіка середніх літ в $\frac{3}{4}$ вліво. У 1948 р. портрет занесений до інвентарної книги музею «Малярство» під номером М-228 під назвою «Портрет Бібікова (?)»¹. Проте в процесі дослідження полотна у нас виникли сумніви щодо правильності такої атрибуції. Згодом нами було виявлено акт 1927 р. щодо придбання музеєм (тоді мав назву Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка) за 15 крб. у Миколи Захаровича

Суслопарова^а одного портрету². З цього акта, який оформлений рукописним написом та засвідчений підписом завідувача відділу Ф. Ернстом, можна дізнатись: «Портрет київського генерал-губернатора Васильчикова»³.

Аналізуючи зовнішність та мундир з нагородами портретованого, можна з впевненістю сказати, що на картині зображено Іларіона Іларіоновича Васильчикова (21.10.1805–12.11.1862): темний мундир по моді середини XIX ст. з високим коміром та червоною вставкою; крупні еполети золотистого кольору та аксельбанти є складовою форми одягу генерал-ад'ютанта; червона стрічка ордена Св. Олександра Невського, яка частково закриває деякі нагороди, перекинута через ліве плече. Він без головного убору, обличчя з легкою усмішкою, має невеликі вуса та бакенбарди; волосся темне у модній зачісці під назвою «подих вітру».

Подаємо опис нагород, зображених на мундирі І.І. Васильчикова: на шії розміщені за старшинством зверху вниз – знак ордену Білого орла, знак ордену Св. Володимира 2 ст., знак ордена Св. Іоанна Єрусалимського (Пруссія), який зображено в синій, а не в білій емалі; нагороди на грудях ліворуч: окремо знак ордена Св. Георгія 4 класу; окремо орденські зірки, розміщені за старшинством зверху вниз – зірка ордена Св. Олександра Невського, зірка ордена Св. Володимира 2 ст., зірка ордена Св. Станіслава 1 ст.; під зірками розміщено знак ордена Червоного Орла 3 ст. (Пруссія), який зображено дуже схожим на Кульмський хрест (пруську відзнаку за участь у битві при Кульмі); на поясі з лівого боку Польський знак відзнаки за військову гідність 4 ст. Ліворуч зображена нагородна шабля «За хоробрість» з позолоченим ефесом. Васильчиков також був нагороджений орденом Св. Анни 1 ст., зірка якої мала б розміщуватись на грудях праворуч, однак на портреті вона відсутня⁴.

Права рука на рівні пояса великим пальцем тримається за гудзик, та має особливий смисл – на вказівному пальці художник зобразив нагородний перстень з вензелем імператора, особливу відзнаку прихильності Миколи І.

Іларіон Іларіонович Васильчиков належить до кола посадовців імперії, діяльність яких безпосередньо стосувалась вирішення важливих питань розвитку українських губерній середини XIX ст. Він був сином Іларіона Васильовича Васильчикова, державного і військового діяча Російської імперії, улюбленця й довіреної особи царя Миколи І (цим напевне пояснюється достатньо стрімка кар'єра сина).

Ось лише короткі відомості про його титули, нагороди та займані посади: граф (06.12.1831 р.), князь (01.01.1839 р.), генерал-майор Свити Його Імператорської Величності (07.04.1846 р.), Костромський цивільний губернатор (31.12.1847 р. – 1848 р.), Волинський цивільний губернатор (09.04.1848 р. – 1851 р.), виконуючий обов'язки Київського генерал-губернатора (12.07.1850 р. – 22.08.1850 р.), Київський військовий губернатор (30.08.1852 р. – 12.11.1862 р.), Подільський і Волинський генерал-губернатор (30.08.1852 р. – 12.11.1862 р.), генерал-ад'ютант (06.10.1852 р.), опікун Київського учбового округу (24.11.1852 р. – 21.04.1856 р.), генерал-лейтенант (17.04.1855 р.), віцепре-

^а Микола Захарович Суслопаров (1901 р., н. в м. Білі на Холмщині – 1974 р., пом. у Києві) – український бібліограф, мовознавець. 1919 р. закінчив Кам'янець-Подільську гімназію, потім фізико-математичний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, після закінчення якого зайнявся бібліографією і мовами спочатку в бібліотеці Кам'янця, а з 1927 р. у Києві в бібліотеці АН УРСР. Під час II світової війни воював у партизанському загоні. Після війни завідував Подольською філією Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, в 1962 р. пішов на пенсію. Знавець класичних мов, розробив наукову методику дешифрування давнього письма.

зидент Київського тюремного комітету, член Держради (23.04.1861 р. – 12.11.1862 р.), командуючий військами Київського військового округу (06.07.1862 р. – 12.11.1862 р.), кавалер орденів: Св. Олександра Невського (02.10.1859 р.), Білого Орла (17.04.1857 р.), Св. Володимира 4 ст. (22.03.1830 р.), 3 ст. (01.09.1839 р.), 2 ст. (21.09.1851 р.), Св. Анни 1 ст. (05.09.1849 р.), Св. Станіслава 3 ст. (06.12.1835 р.), 1 ст. (06.12.1847 р.), Св. Георгія 4 ст. (26.11.1848 р.), Св. Іоанна Єрусалимського (1835 р.), Червоного Орла (1838 р.). Його дружина – княжна Щербатова Катерина Олексіївна (1818–1869 рр.), також активно приймала участь у житті містян Києва: займалась благодійництвом, облаштуванням лікарень, релігійних установ, будинків для людей похилого віку та ін⁵.

Переміщення І.І. Васильчикова на службу в українські губернії було пов'язане з корупційними справами попередника. Житомирський губернатор І.В. Каменський відмовився провести розслідування щодо діяльності поліцмейстера м. Житомира Тризни, якого генерал-губернатор Д.Г. Бібіков звинуватив у покриванні незаконного будівництва в адміністративному центрі губернії⁶. Зрештою Каменський змушений був 17 березня звільнити з посади Тризну⁷, проте попросив і свого звільнення з посади через погане здоров'я, а згодом 14 квітня 1848 р. повідомив, що сильно хворіє і не може виконувати службові обов'язки⁸.

Тим часом Бібіков по цій справі зробив відповідну доповідь міністру внутрішніх справ Л.В. Перовському, адже конфлікт між посадовцями розгортався на тлі революційних хвилювань в Австрійській імперії та міг мати політичні наслідки для Петербургу. Міністр представив документи справи імператору, який залишився дуже невдоволеним проханням Каменського про відставку, проте дав резолюцію: «призначити військовим губернатором м. Житомира і волинським цивільним губернатором начальника Костромської губернії свити його величності генерал-майора князя Васильчикова, а Каменського перевести на місце Васильчикова в Кострому»⁹.

Незважаючи на велику повагу до генерал-губернатора як «доброго правителя», виявилось непростою справою знайти зображення І.І. Васильчикова в образотворчому мистецтві. На сьогодні відомі такі художні твори: посмертний «Портрет князя Іларіона Іларіоновича Васильчикова (1852–1862 рр.), київського, волинського і подільського генерал-губернатора», виконаного І.М. Крамським в 1867 р. за фотографією (зберігається в Державному Російському музеї)¹⁰ та гравюра Поля Петі з фотографії 1850-х рр.¹¹. Ці дві роботи виконані зі світлини Івана Васильовича Гудовського.

На портреті І.І. Васильчикова з НМІУ підпис автора відсутній. На жаль, аналогічного живописного зображення поки що знайти не вдалося. Можна зробити припущення, що художник створив не пізніше 1860-х рр. свою оригінальну репліку на замовлення з губерній, де Іларіон Васильчиков був посадовцем і де його портрет був актуальним на той час. З мистецтвознавчого погляду можна стверджувати, що портрет виконано якісно у стилі академічного живопису місцевим майстром. Зрештою полотно опинилося у Кам'янці-Подільському, адміністративному центрі Подільської губернії, звідки й надійшло до музею.

¹ Національний музей історії України. Фонди. Інвентарна книга «Малярство». Т. 1. Арк. 66.

² Проценко Л.А. Київський некрополь: путівник-довідник. Київ, 1994. С. 277-278; Суслопаров Микола Захарович – довідка. URL: <https://reporter.zp.ua/susloparov-mykola-zaharovych-dovidka.html> (дата звернення: 20.06.2024).

- ³ Науковий архів Національного музею історії України. Ф. Р-1260. Оп. 1-доп. Спр. 11. Арк. 1.
- ⁴ Биографический словарь. Высшие чины Российской Империи (22.10.1721–2.03.1917) / сост. Е.Л. Потёмкин. Москва, 2017. Т. I. А-Ж. С. 249.
- ⁵ Ковалинский В. Киевские хроники. Киев, 2012. Кн. II: Юбилеи 2012. С. 112-113.
- ⁶ Центральний державний історичний архів м. Київ. Ф. 442. Оп. 356-а. Спр. 246. Арк. 2-3 зв.
- ⁷ Там само. Спр. 1 (ч. 1). Арк. 188.
- ⁸ Там само. Арк. 222.
- ⁹ Там само. Спр. 246. Арк. 7-8 зв.
- ¹⁰ Каталог выставки к столетию со дня рождения Ивана Николаевича Крамского. 1837-1887. Москва, 1937. С. 61.
- ¹¹ Новицкий А. Поль-Пети, Пьер Жан. *Большая биографическая энциклопедия*. URL: https://www.dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/102612/Поль (дата звернення: 24. 06. 2024).

Vladyslav BEZPALKO

senior researcher,
National Museum of the History of Ukraine (Kyiv)
podebrad2016@gmail.com

Tetiana FORMANIUK

senior researcher,
National Museum of the History of Ukraine (Kyiv)
tananeborak111@gmail.com

THE PORTRAIT OF KYIV, VOLYN AND PODILLIA GOVERNOR-GENERAL I.I. VASYLCHYKOV FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE

The article is devoted to the study and attribution of the portrait of Kyiv, Volyn and Podilsk governor-general I.I. Vasylychikov from the collection of fine arts of the NMIU, which came to the institution in 1927 from the famous Ukrainian bibliographer and linguist M.Z. Susloparov. In the act of acceptance, the picture is recorded under the title «Portrait of Kyiv Governor-General Vasylychikov», certified by the signature of the head of the art department of the museum. When an entry was made in the inventory book in 1948, it was mistakenly titled 'Portrait of Bibikov' with a question mark '?'. The authors of the article, having conducted a scientific study, need to prove that the painting depicts I.I. Vasylychikov (1805–1862).

Keywords: ceremonial portrait, Governor General, I.I. Vasylychikov, M.Z. Susloparov, NMIU, attribution, painting of the middle of the 19th century, Kyiv and award badges.

Лариса ПИЛИПІВ
завідувачка відділу,
Національний історико-меморіальний
заповідник «Поле Берестецької битви» (с. Пляшева)
larisapylypiv@ukr.net

АРХІТЕКТУРНО-МИСТЕЦЬКІ ОСОБЛИВОСТІ ПАМ'ЯТКИ СВІТОВОГО ЗНАЧЕННЯ ГЕОРГІЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ НА «КОЗАЦЬКИХ МОГИЛАХ»

Георгіївська церква побудована у 1910 – 1914 рр. за проєктом В.М. Максимова на честь загиблих у битві під Берестечком. Цей трьохярусний храм, збудований в стилі українського бароко, немає аналогів. Іконостас церкви, який є одночасно її західною стіною, а також деякі внутрішні розписи виконав відомий український художник І.С. Їжакевич

Ключові слова: *Поле Берестецької битви, архітектура, Георгіївська церква та меморіал.*

Поле Берестецької битви... Воно стало «неопалимою купиною» української нації, до якої ніколи не заростала стежина. Воно завжди скликало до себе всіх, кому небайдужа історія рідного краю.

В історії кожного народу є події, пам'ять про які зберігається впродовж століть, бо омиті вони людською кров'ю. Серед героїчних епізодів минулого українського народу до таких подій належить і Берестецька битва. Влітку 1651 р., під славнозвісним містечком Берестечком на Волині зійшлися у кривавому герці два величезні війська: польсько-шляхетське військо короля Яна II Казимира та козацько-селянська армія гетьмана Богдана Хмельницького із союзниками кримськими татарами. За кількістю учасників Берестецька битва стала однією із найбільших у Європі. Але водночас ця битва стала трагедією для українського народу, бо саме тут, на Берестецькому полі, склали свої голови тисячі найкращих синів України.

Тисячі козацьких лицарів рясно вкрили тілом і щедро полили кров'ю Берестецьке поле. Мертва тиша залягла над полем після битви, порушував її час від часу лише крик гайвороння, яке зліталось поживитись багатою здобиччю.

З плином часу сліди битви стирались з лиця землі, зникали оборонні вали, насипані козаками, розорювалось саме поле. Проте народна пам'ять свято берегла і передавала з покоління в покоління оповідь про битву, яка тут відбулася. Та й саме поле битви не давало про себе забути, постійно нагадувало про ті сумнозвісні події місцевим жителям знахідками людських останків та козацької зброї. Нагадував і козацький цвинтар в урочищі Монастирщина (тут знаходяться захоронення козаків із надмогильними камінними хрестами), і маленьке болотне озерце Козакова Яма (його місцеві жителі пов'язують із героїчним подвигом козака Івана Нечая), і острів Гайок (місце загибелі 300 учасників Берестецької битви, котрі обрали героїчну смерть замість здатися ворогу). Місцеві селяни розповідали: «Отак, коли вийдеш на поле орати, заставиш у борозну плуга, то він аж гарчить по кістках, наче по якому корінню. Трудно орати було»¹.

Козацькі останки потребували захоронення і пошанування. Задум створення своєрідного пам'ятника полеглим у битві під Берестечком козакам та селянам, виник напередодні Першої світової війни. Ініціатором його побудови став архімандрит Почаївської лаври о. Віталій (Максименко). Нерідко його, члена чорносотенної організації «Союз русского народа», звинувачували у тому, що він використав героїку українського козацтва для зміцнення становища монархії на Волині. Але, незважаючи на антиукраїнське підґрунтя, його ініціатива стала важливим вкладом у національно-культурне будівництво на Волині. «... Тепер же, хто б не поставив пам'ятник на козацьких могилах, все ж той пам'ятник нагадуватиме нашим людям про минуле, про ту велику жертву, про те «чії вони діти» – так відгукнулася Олена Пчілка про будівництво храму по загиблих у битві під Берестечком². Не дивлячись на політичні погляди, все ж таки о. Віталій зробив дуже важливу справу, зробив те, чого ніхто з українців не зробив протягом кількох століть після битви під Берестечком.

Перші заклики створити на «Козацьких Могилах» пам'ятник для вшанування подвигу українських козаків були опубліковані у «Волинских епархиальных ведомостях» (Почаїв, 1910 р.) та журналі «Рідний край» (1910 р.). Було оголошено збір коштів на будівництво храму-пам'ятника та на придбання землі, де розміщені козацькі могили, адже вона належала багатьом власникам. Зокрема, острів Журавлиха, який було обрано місцем для побудови храму – пам'ятника, який належав графині Ганні Граббе, власниці м. Берестечка: «Журавлиха пренадлежит графине Грабе и есть самая возвышенная господствующая позиция над всею равниною верст на 14 вокруг. Она впадает в реку Пляшеву... Это место самое подходящее для устройства часовни или какого – либо гражданского памятника... Владелица Грабе, изъявила согласие уступить урочище Журалиху размером в 2 десятины, под памятник...»³. На зібрані гроші було куплено землю в урочищах Волиця та Монастирщина. За первісним проектом на будівництво слід було зібрати 30 тис. крб., але будівельні роботи набагато перевищили цю суму. Сума грошей, зібраних з народних пожертв, виявилась недостатньою і о. Віталію довелось звертатись за допомогою в Москву і Петербург. Великі гроші жертвували на будівництво провідні діячі того часу, купецтво і простий люд. Вагомим внеском була допомога самого царя Миколи II – 25 тис. крб. Значну суму (50 тис. крб.) офірував директор фірми «Савва Морозов» І.О. Колесніков, хоч його й не задовольняв проєкт майбутнього храму. Описуючи будівництво, архітектор В. Леонтович зазначає: «Храм будувався основним чином за кошти московського купця І.О. Колесникова. Цей храм був 13 церквою, побудованою його коштом»⁴.

Розпочалось обстеження поля битви, виявлення та дослідження козацьких поховань. Розкопки проводив о. Віталій в присутності київського історика І. Каманіна. Всі виявлені речі планувалось розмістити у невеличкому музеї при запланованому храмі.

Звістки про перші здобутки були надруковані в почаївській пресі і швидко поширювались серед народу. З кожним роком зростало число прочан до святого місця. В 1908 р., під час перших поминальних Богослужінь, поле Берестецької битви зібрало понад 10 тис. народу, а в 1909 р. на закладку церкви-каплички на Журавлисі зібралось 50 тис. людей та багато духовенства. Через рік, у червні 1910 р., десятки тисяч людей прибули до Берестечка на закладку храму – пам'ятника св. Георгія Переможця. Перший камінь у фундамент храму заклад київський генерал-губернатор Ф. Трепов, а освячував його єпископ Антоній Храповицький. Часопис «Рідний край» у замітці «Берестецьке свято» розповів про урочистості з приводу закладки храму на острові Журавлиха: «Жу-

равлиху було прикрашено іконами, чорносотенними та царськими прапорами. Військо вишикувалось у дві шеренги до місця, де мав закладатись храм. Це були офіцери 12 Донського козачого полку з Радивилова. Між шеренгами до місця закладки ішли священники і церковні хори. Служба тривала до самого вечора»⁵.

Георгіївська церква – головна споруда архітектурного ансамблю «Козацькі могили» у селі Пляшева, аналогів якій немає у світовій архітектурі. (Рис. 1) Спорудження Георгіївської церкви тривало із 1910 до 1914 р. Проєкт храму – пам'ятника розробив студент архітектурного відділення Вищого художнього училища при Академії мистецтв у Петербурзі В. Максимов, учень професора О. Щусєва. Будівельними роботами керував волинський єпархіальний архітектор В.Г. Леонтович (1881–1968 рр.). Саме йому вдалося переконати громадськість в необхідності використати для будівництва форми українського бароко XVII–XVIII ст., а не будувати в російсько-візантійському стилі, як планувалося раніше. Також з власної ініціативи будівничий замінив перекриття куполів з дерева на залізобетонні, що стало першим експериментом застосування залізобетону при будівництві храмів в Україні.

Георгіївська церква привертає увагу дослідників не випадково. Споруду задумано й виконано надзвичайно сміливо, водночас витончено і невимушено. Церква являє собою цілісний синтез архітектури, живопису й декоративно-ужиткового мистецтва. Храм призначався для урочистих відправ по загиблих у Берестецькій битві, які, за постановою церкви, мали відбуватися у дев'яту п'ятницю після Великодня. Тому від самого початку було зрозуміло, що жодна, навіть найбільша за своїми розмірами церква, не зможе вмістити величезну кількість людей, які прибудуть до місця битви. Архітектором було знайдено дуже несподіване і водночас просте рішення – винести іконостас назовні, а вівтар мав знаходитись всередині храму (Рис. 2). Церква опинилася на вулиці, куполами її ставало саме небо, і під ними могли розміститись тисячі прочан. Якщо пильно приглянутись до обрисів Георгіївської церкви в плані, стає зрозуміло, що вона разом з папертю-солеєю утворює характерний план дев'ятидільної хрещатої церкви.

Оригінальність Георгіївської церкви полягає ще й у тому, що вона триярусна – на кожному поверсі розміщено по одному престолу. Ці поверхи – це історичні й культурні символи, що відповідають трьом сферам космосу – підземній, земній і небесній. Фундамент церкви має форму зірки. Але відтявши від неї певну частину з її входової (західної) сторони, храму надали форми звуженої на переді кінської підкови. Нижній ярус храму було опущено під ґрунт, утворивши склеп і підземну церкву Параскеви-П'ятниці. В підземній церкві з престолом св. Параскеви знаходиться пустотіла колона-саркофаг, у якій знайшли останній спочинок віднайдені на полі битви черепи й кістки загиблих під Берестечком (Рис. 3). Людські останки знаходяться також у нішах за склом в стінах гробниці. Вхід до усипальниці відкривають нам двері в центрі західної стіни храму.

Чудовими є архітектурні форми храму св. Параскеви: склепіння центрального об'єму храму підкреслюються арками бокових приділів, які значно збільшують загальну площу церкви та дозволяють отримати задовільні акустичні якості. Підземна церква, розписана художником І. Вольським, на відміну від двох інших храмів, не вражає своїми розписами. Своєю зовнішньою суворістю та стриманістю в оздобленні надихає віруючих на молитовність.

Середній наземний ярус займає Георгіївська церква, що вражає своїм простором і багатством оформлення. Просторий зал церкви первісно був задуманий як великий вівтар, розташованої під відкритим небом церкви. Згодом східну частину залу відгоро-

джено ще одним одноярусним іконостасом і перетворено у вівтар. Праворуч і ліворуч царських врат та у верхньому поясі над іконостасом розміщено роботи видатного українського художника І.С. Їжакевича.

Бічні сходи ведуть із Георгіївської церкви на хори на третьому ярусі храму. В східній частині розташований вівтар з одноярусним іконостасом третьої церкви – страсто-терпців Бориса і Гліба. Стіни цієї церкви покриті розписами на євангельські сюжети, виконаними почаївським художником П. Трохимлюком та волинянином О. Корецьким в 50-х роках ХХ століття напередодні закриття храму радянською владою. Церкву Бориса та Гліба можна побачити знаходячись на середньому поверсі храму, адже вона знаходиться на балконах. Бронзове панікадило, що звисає на залізних ланцюгах в центрі просторого нефу Георгіївської церкви є своєрідною окрасою, що стала втіленням невмирущої краси, світлої скорботи й вічної пам'яті українського народу. Церква दि-вує своєю чудовою акустикою, яку збільшують вмуровані у стіни церкви для підсилення звуку гільзи артилерійських снарядів, що виконують роль голосників.

Ззовні храм постає перед нами величним (28 м висоти) та монументальним, звершений шістьма куполами та позолоченими хрестами (також випадок унікальний). Невичайної форми фасад церкви являє собою велику, заповнену іконостасом арку. Він оздоблений бароковими волютами і завершений невеликою банею з хрестом. Вузькі, видовжені вверх вікна і двері двох малих балконів по боках арки роблять всю споруду значно стрункішою. В середині арки на фасаді церкви – одноярусний іконостас з царськими вратами та бічними дверима. Іконостас виконаний з червоного кварциту та чорного лабрадориту з Житомирщини, що символізують кров і траур. Весь простір над іконостасом займає найвеличніша робота І.С. Їжакевича на «Козацьких Могилах» – ікона «Голгофа», намальована на металевих листах, яку згодом планувалось замінити мозаїкою. Під іконами іконостаса зображення георгіївських хрестів. Ці символи військової доблесті нагадують про посмертне присвоєння трьомстам козакам-героям у 1914 р. звання Георгіївських кавалерів.

Генеральний план побудови меморіалу-комплексу вдосконалювався і доповнювався вже в ході самого будівництва. Вагомий внесок до цих змін зробив саме архітектор В.Г. Леонтович. Він запропонував заснувати на «Козацьких Могилах» монастир. А щоб відтворити історичне середовище часу Берестецької битви, вирішено було перенести із с. Острів дерев'яну Михайлівську церкву 1650 р, в якій, за народними переказами, перед Берестецькою битвою молився гетьман Б. Хмельницький із козаками. Також здчий запроектував з'єднати обидві церкви між собою підземним переходом, довжиною 50 м.

У червні 1914 р. храм-пам'ятник було вже зведено. Поруч нього постали Михайлівська церква, мурована стіна із картинами І.С. Їжакевича на козацьку тематику, келії, трапезна, кухня Свято-Георгіївського скиту та дитячий притулок. У новостворений скит було заселено монахів із Почаївської Свято-Успенської лаври. Але будівельні роботи на «Козацьких Могилах» перервала у 1914 р. Перша світова війна. На жаль, проєкт будівництва не був повністю втілений у життя і в даний час має дещо інший вигляд: не збудовано дзвіницю, не викладено мозаїкою «Голгофу» І.С. Їжакевича, не добудовано муровану стіну.

Свято-Георгіївський скит на «Козацьких Могилах», вистоявши під час двох світових воєн, проіснував до 1959 р., коли був закритий радянською владою і підданий занедбанню.

Порятунком для святині стало відкриття у 1967 р. на о. Журавлиха музею-заповідника «Козацькі Могили», який зі здобуттям Україною незалежності було реформовано у Державний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви», а у 2008 р. заповіднику надано статус національного.

У 1990 р. Георгіївську церкву передано у користування громаді села Пляшева. А 2002 р. відновлено чернече життя на «Козацьких Могилах» – відкрито Свято-Георгіївський чоловічий монастир УПЦ КП.

Глибоку наукову оцінку меморіальному комплексу дала новітня дослідниця Тетяна Бажанова: «...самі «Козацькі Могили» з їхніми підземними ходами, давньою і новою церквами, урочистими службами просто неба подібні до драматичного твору, який має сюжет, зав'язку, кульмінацію, розв'язку»⁶.

Уже більше століття Георгіївська церква на острові Журавлиха, як незгасимий смолоскип нашої пам'яті, світить українському народу, закликаючи усіх небайдужих українців вклонитися подвигу славних предків – козаків. Протягом століття не заростають стежини до «Козацьких могил», бо щороку тисячі людей приходять сюди помолитись за душі загиблих героїв. Адже за волю України вони віддали найдорожче – своє життя. То ж нехай церковний спів і «Вічна пам'ять!» й надалі лунають над «Козацькими могилами», нагадуючи нам, нащадкам славних козаків, про їх безсмертний подвиг.

¹ Поліщук К. Український музей на «Козацьких Могилах» під Берестечком. *Рідний край*. № 16-17.

² Пчілка О. Волинський пам'ятник. *Радянська Волинь*. 1991. 25 травня.

³ Скруха С.А. «Козацькі могили» – перлина архітектурно-мистецької спадщини українського народу. *Берестецька битва в історії України: збірник тез наук. конф.* Рівне, 2006. С. 62.

⁴ ««Козацькі Могили» 1912–1914 рр.» Спогади професора В.Г. Леонтовича // Фонди Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви». С. 11.

⁵ Берестецьке свято. *Рідний край*. 1910. № 47.

⁶ Бажанова Т. Георгіївська церква на «Козацьких Могилах» під Берестечком в контексті спадщини стилю модерн. *Пам'ятки України*. Київ, 1993. Ч. 1. С. 49.

Larysa PYLYPIV
head of the department,
National Historical and Memorial
Reserve «Berestets Battlefield» (Pliasheva village)
larisapylypiv@ukr.net

ARCHITECTURAL AND ARTISTIC FEATURES OF THE WORLD-FAMOUS MONUMENT OF ST. GEORGE'S CHURCH ON THE «COSSACK GRAVES»

St. George's Church was built in 1910-1914 by V.M. Maksymov in honor of those killed in the Battle of Berestechko. This three-tiered church, built in the Ukrainian Baroque style, has no analogues. The iconostasis of the church, which is also its western wall, as well as some interior paintings were made by the famous Ukrainian artist I.S. Yizhakevych.

Keywords: *Battlefield of Berestets, architecture, St. George's Church and memorial.*

Інна НЕПОТЕНКО

к.і.н., заступниця генерального директора
з наукової роботи,

Національний архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній» (Чернігів)

neppiv@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-9045-8223>

ЦИФРОВА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА: УКРАЇНА-ЄВРОПА (ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ)

Стрімкий розвиток цифрових технологій та штучного інтелекту (ШІ) призвів до революційних змін у засобах комунікації між людьми та поширенні знань. Вони суттєво вплинули на традиційні індустрії. Культурна спадщина не залишилася осторонь цих змін і розвитку. Нові технології надають розумні інструменти для виявлення, захисту та поширення спадщини, виходячи за межі традиційних методів її охорони. Однак ці зміни вимагають фундаментальних змін у поглядах на те, як ми використовуємо культурну спадщину, що призводить до виникнення важливих питань, таких як ступінь взаємозв'язку між охороною спадщини та її використанням, вибір відповідних технологій, типи послуг, які можуть бути використані, а також інвестиції в технології для надання інноваційних послуг.

Ключові слова: цифрова культурна спадщина, цифрова платформа, цифрові інструменти та цифровізація.

Ідентифікація та інтерпретація історичної інформації та культурних цінностей, закладених у спадщині народів, стала важливою і нагальною вимогою для формування та зміцнення національної ідентичності. Як ресурси, що мають постійну цінність і важливість, спадщина повинна бути захищена і збережена для нинішніх і майбутніх поколінь через її культурну, історичну, естетичну, археологічну, наукову, етнологічну чи антропологічну цінність. Роль культурної спадщини не вичерпується завданням збереження та захисту її матеріальних залишків. Культурну спадщину необхідно інвестувати, щоб вона приносила користь суспільству, використовуючи доступні цифрові інструменти та технології, такі як 3D-сканування, цифрове моделювання, технологія віртуальної реконструкції, голографічна проекція, доповнена реальність та 3D-друк. Такі технології можуть створювати різноманітний культурний досвід, який легко використовувати, не впливаючи на різні елементи матеріальної спадщини, сприяючи подоланню комунікаційного розриву між минулим і сьогоденням, а також між «речами» і «людьми»¹.

На сьогодні, окрім матеріальної та нематеріальної культурної спадщини, виділяють і цифрову. Цифрові технології надають нові можливості для збереження культурного контенту і роблять культурну спадщину більш доступною для всіх аудиторій. Музеї та заповідники, які використовують технології, здатні запропонувати інноваційний досвід для відвідувачів, а також надати громадськості віддалений доступ до виставок і побачити матеріали, які не виставлені в експозиції.

Щодо політики ЄС у справі цифрової культурної спадщини, то генеральний директорат Європейської Комісії з питань комунікаційних мереж, контенту і технологій (CNECT) відповідає за політику, координацію та фінансування заходів, спрямованих на підтримку оцифрування та онлайн-доступу до культурних матеріалів і цифрового збереження в державах-членах ЄС.

З 2008 р. у рамках програми Connecting Europe Facility фінансується Europeana. Це європейська цифрова платформа для розширення можливостей культурної спадщини в цифровій трансформації. Вона підтримує тисячі європейських музеїв, архівів та бібліотек, пропонуючи вільний доступ до оцифрованих версій творів мистецтва, книг та музики.

Європейський рік культурної спадщини (2018 р.) визнав культурну спадщину як широкий спектр успадкованих ресурсів у всіх формах і аспектах: матеріальних, нематеріальних і цифрових – як «народжених цифрою», так і оцифрованих. Через програму досліджень та інновацій «Горизонт 2020» Комісія інвестувала в розробку цифрових інструментів і новітніх технологій для підтримки культурної спадщини. Наступна програма «Горизонт Європа» продовжила цей напрям.

Щодо ініціатив та проєктів ЄС у сфері культурної спадщини:

1) «Карта історій» – інтерактивний онлайн-інструмент був розроблений Об'єднаним дослідницьким центром (JRC) Комісії для надання швидкої, легкодоступної та зручної для користувача інформації про ініціативи у сфері культурної спадщини в Європі.

2) Об'єднання європейських колекцій раннього середньовіччя (SEMESC). Цей проєкт застосував найсучасніші технології через мережу співпраці експонатів з різних країн. Фінансований в рамках програми «Креативна Європа». Він створив пересувну виставку про зв'язки та обмін у ранньому середньовіччі в Європі, високоякісні 3D-моделі, цифрові додатки та анімації для збагачення виставкового досвіду.

3) Arches. Працюючи з людьми з інвалідністю, цей проєкт розробив інноваційні технологічні рішення для розширення доступу до культурних артефактів за фінансування програми «Горизонт 2020». Ці артефакти включали відео-аватари жестової мови, тактильні рельєфи творів мистецтва, безбар'єрні додатки для відвідування музеїв, ігри для смартфонів та планшетів.

Організації, які займаються питаннями культурної спадщини:

– Eurora Nostra – це загальноєвропейська мережа з 250 організацій-членів та 150 асоційованих організацій, метою якої є збереження культурної та природної спадщини Європи.

– Мережа національних музейних організацій (NEMO) репрезентує музейну спільноту країн-членів Ради Європи. Разом члени NEMO становлять понад 30 000 музеїв по всій Європі.

– Міжнародна рада музеїв (ICOM) займається дослідженням, збереженням, продовженням і передаванням суспільству світової природної та культурної спадщини.

– Міжнародна рада з питань охорони пам'яток і визначних місць (ICOMOS) – це неурядова міжнародна організація, що займається збереженням пам'яток і визначних місць у світі.

– Міжнародний центр з вивчення питань збереження та реставрації культурних цінностей (ICCROM) – це міжурядова організація, що працює над сприянням збереженню всіх форм культурної спадщини.

– Рада європейських архітекторів – це неприбуткова організація, що займається підвищенням оцінки та якості архітектури. Вона просуває принципи сталого будівництва, схеми транскордонного співробітництва та заходи з підвищення обізнаності про політику.

– Culture Action Europe – це організація, яка просуває культуру та поширює інформацію про європейську політику та законодавство, що впливають на культурний розвиток європейських суспільств. Це також платформа для обміну, передавання і публікації ідей та дебатів щодо європейської політики.

– Civilscape – це міжнародна федерація, яка присвячує свою роботу охороні, управлінню та плануванню ландшафтів.

– Волонтери європейської спадщини – це організація, головною метою якої є встановлення зв'язків між сферами спадщини та волонтерства через практичні проєкти та освітні заходи.

Цифрові технології стають центральними майже в кожному аспекті роботи музеїв, щоб відповідати новим реаліям. З одного боку, цифрові засоби можуть запропонувати рішення щодо функцій музеїв – від збору артефактів до їхнього збереження та вивчення, від інтерпретації та експонування музейних колекцій до маркетингу та управління відвідувачами онлайн і на місці. З іншого боку, існує величезний потенціал для інновацій та експериментів з використанням передових технологій, а також для інклюзивної співпраці між культурним, креативним і технологічним секторами. Інвестиції в цифрові технології необхідні музеям для інновацій та адаптації до нових обставин².

Стихійні лиха, такі як повені, землетруси, пожежі та забруднення, що почастишали, а також війни, завдають непоправної шкоди об'єктам культурної спадщини та історичним документам або знищують цілі території разом з документами та пам'ятками, що знаходяться на них. Цифрові технології можуть допомогти зберегти знання про артефакти спадщини, музеї, пам'ятники, документи та об'єкти, що перебувають під загрозою зникнення, і зробити їх доступними.

Комісія прийняла поправку до Робочої програми «Горизонт Європа» на 2023-2024 рр. програми ЄС з досліджень та інновацій. Поправка мобілізує раніше нерозподілене фінансування програми «Горизонт Європа» для збільшення бюджету на 2024 рік майже на 1,4 мільярда євро до загальної суми 7,3 мільярда євро. Ця поправка включає інвестиції в розмірі майже 650 мільйонів євро в місії ЄС, покликані сприяти вирішенню деяких викликів, що стоять перед Європою, наприклад, зробити понад 100 міст кліматично нейтральними, створити новий європейський Баухаус, а також експериментальні заходи, що відкривають можливості ЄС в галузі досліджень та інновацій для більшої кількості нових учасників, серед інших нововведень. Поправка також передбачає виділення 48 млн. євро на Європейську хмару співпраці для культурної спадщини. Цей новий цифровий спільний простір буде підтримувати установи культурної спадщини та дослідників, а також культурні та креативні індустрії, щоб вони могли скористатися перевагами цифрового переходу. Він доповнить спільний Європейський простір даних.

Процедури роботи з цифровою культурною спадщиною включають три різні етапи, а саме: внутрішнє зберігання, мережевий обмін та взаємодію щодо контенту. Робота з цифровою культурною спадщиною поділяється на три частини – цифрове документування, управління дослідженнями, а також презентація, візуалізація та інтерпретація. Методи цифрового документування та запису включають дистанційне зондування, фотограмметрію/моделювання зображень, тривимірне лазерне сканування, інфрачер-

воне/мультиспектральне дослідження зображень, підводне дослідження. Дослідження технологій цифрового управління охоплюють питання запобігання та контролю катастроф, моніторингу та захисту, комп'ютерного моделювання та обробки даних.

Кінцевою метою цифрової спадщини є забезпечення платформи для полегшення комунікації між різними культурними, академічними секторами та суспільством загалом. Це дозволяє установам та експертам з цифрових технологій, археології, музеєзнавства, бібліотечної справи, історії, архітектури та інших суміжних галузей обмінюватися ідеями та просувати діяльність, пов'язану з дослідженнями, інтерпретацією та візуалізацією, сприяючи тим самим розвитку місцевої та глобальної індустрії цифрової спадщини.

У документах ЮНЕСКО спадщина пояснюється як «наша спадщина з минулого, те, з чим ми живемо сьогодні, і те, що ми передаємо майбутнім поколінням». Спадщина – це те, що передається або має передаватися з покоління в покоління, тому що воно має цінність. Поняття культурної спадщини добре знайоме: це місця, об'єкти та нематеріальні речі, які мають культурну, історичну, естетичну, археологічну, наукову, етнологічну чи антропологічну цінність.

Чи існує нова цифрова спадщина? Відповідно до Хартії ЮНЕСКО про збереження цифрової спадщини:

– Ресурси людських знань або форм самовираження, будь то культурні, освітні, наукові та адміністративні, або такі, що охоплюють технічну, правову, медичну та інші види інформації, все частіше створюються в цифровій формі або перетворюються в цифрову форму з існуючих аналогових ресурсів.

Там, де ресурси «народжуються цифровими», не існує іншого формату, окрім цифрового оригіналу.

– Цифрові матеріали включають тексти, бази даних, нерухомі та рухомі зображення, аудіо, графіку, програмне забезпечення та веб-сторінки, серед широкого спектру форматів, що постійно зростає. Вони часто є ефемерними і потребують цілеспрямованого виробництва, обслуговування та управління, щоб їх зберегти.

– Багато з цих ресурсів мають цінність і значення, а тому становлять спадщину, яку слід захищати і зберігати для нинішніх і майбутніх поколінь. Ця спадщина може існувати будь-якою мовою, в будь-якій частині світу і в будь-якій галузі людських знань.

Використовуючи комп'ютери та пов'язані з ними інструменти, люди створюють і обмінюються цифровими ресурсами – інформацією, творчим самовираженням, ідеями та знаннями, закодованими для комп'ютерної обробки, – які вони цінують і якими хочуть ділитися з іншими в часі та просторі. Це і є свідченням цифрової спадщини. Це спадщина, що складається з багатьох частин, має багато спільних характеристик і піддається багатьом спільним загрозам.

Визначення спадщини потрібно розглядати в контексті. Наприклад, ЮНЕСКО визначає світову спадщину як сукупність видатних об'єктів культурної та природної цінності, які мають бути збережені; законодавчі органи багатьох країн і штатів також визначають власну національну, регіональну чи державну спадщину. Однак цінність спадщини може також ґрунтуватися на тому, що є важливим на рівні групи чи громади. Матеріали спадщини можуть існувати далеко за межами, запропонованими національним законодавством чи міжнародними конвенціями. Все, що вважається достатньо важливим, щоб бути переданим у майбутнє, можна вважати таким, що має певну цінність як спадщина.

Ця цифрова спадщина, ймовірно, з часом стане більш важливою і поширеною. Люди, організації та громади все частіше використовують цифрові технології для до-

кументування та вираження того, що вони цінують і що хочуть передати майбутнім поколінням. З'явилися нові форми вираження та комунікації, яких раніше не існувало. Інтернет є одним із яскравих прикладів цього явища. Також цілком імовірно, що розробка інструментів для підтримки багатомовного та мультиписемного використання Інтернету призведе до подальшого швидкого зростання цифрової спадщини в тих частинах світу, які зараз перебувають у невідповідному становищі через переважне використання англійської мови в Інтернеті.

Тому забезпечення доступності цієї зростаючої цифрової спадщини є глобальною проблемою, актуальною для всіх країн і спільнот. Платформа iHERITAGE сприятиме створенню нових інструментів AR/VR, спрямованих на розширення доступу до середземноморської культурної спадщини ЮНЕСКО.

Ми повинні звернутися до первісної концепції збереження спадщини, яка полягає у «збереженні ідентичності та захисті історії і традиційної культури». Цифрова спадщина – це нове поняття, яке з'явилося в цифрову епоху. Воно стосується унікальних ресурсів та інформації, що мають довгострокову цінність і важливість, створених за допомогою цифрових засобів. Це також означає злиття культурної спадщини з цифровими технологіями. Цифрова спадщина включає не лише три традиційні аспекти культурної спадщини – збирання та документування, дослідження та управління інформацією, презентацію та інтерпретацію, а й створення та використання цифрового контенту. Контент цифрової спадщини складається з широкого і постійно зростаючого спектру форматів, таких як тексти, бази даних, нерухомі і рухомі зображення, аудіо, графіка, програмне забезпечення і веб-сторінки, які створюються відповідно до конкретних процедур, контролю, стандартів і специфікацій, і потребують постійного управління і обслуговування для їхнього збереження протягом якомога довшого часу.

Культурна спадщина та цифрові технології розглядаються як взаємопов'язані сутності, де немає відносин залежності однієї сторони за рахунок іншої. Ці взаємодоповнюючі відносини можуть створювати унікальні продукти, які поєднують національну культурну спадщину з сучасними розробками та змінами. Цифрові технології мають кілька особливостей, серед яких гнучкість, поширення та багатофункціональність, що сприяє поширенню національної культури в усьому світі. Це не лише захист оригінальних і рідкісних колекцій, обмін ресурсами та інформацією, але й підвищення цінності оригінальних матеріалів. Цифрові технології також посилюють освітню функцію культурної спадщини, оскільки створюють культуру спадщини з сучасними перспективами та вимірами, що заохочує ширшу участь. Вони також надають більше можливостей для дослідження культурної спадщини, комунікації, освіти, навчання та участі. Успіх проєктів цифрової культурної спадщини може бути досягнутий завдяки розробці концепції, яка окреслює основні види діяльності, стандарти та найкращі практики, а також наявності людського компонента, який усвідомлює спадщину та її значення і має необхідні навички та досвід у сфері дизайну та інформаційних технологій.

Основною перешкодою для цифрової спадщини є кількість ресурсів, необхідних для реалізації проєктів, таких як гроші, час і технології. Гроші та брак кваліфікованого персоналу – це два фактори, які вважаються найбільш перешкоджаючими. Це особливо актуальна проблема у менш розвинених регіонах³.

Цифрова культурна спадщина вкрай необхідна, особливо в умовах війни, зокрема і в разі необхідності відновлення об'єкта/предмета за наявними вже оцифрованими моделями чи інженерною цифровою моделлю. Однак, щодо використання в експозиціях,

то тут є деякі ризики. По-перше, перенасичення цифровізацією. Відволікання від головного та неможливість замінити в повному обсязі автентичну пам'ятку чи артефакт на її цифрову копію. Хоча, з іншого боку, вона незамінна у разі втрати оригіналу. Крім того, цифрова копія може бути використана тільки в один спосіб, в той час як «живий» експонат може застосовуватися у безліч способів. А відтак, це призводить до нетривалого його використання та заміни на іншу інноваційну цифрову модель за рік-два. Тож, при їх використанні ми повинні враховувати і ці нюанси.

¹ Digital Cultural Heritage: Theory and Practice. URL: <https://www.ifla.org/news/digital-cultural-heritage-theory-and-practice/> (дата звернення: 17.10.2024).

² EU Policy for cultural heritage. URL: <https://culture.ec.europa.eu/cultural-heritage/eu-policy-for-cultural-heritage> (дата звернення 07.06.2024).

³ Digital Cultural Heritage: Theory and Practice. URL: <https://www.ifla.org/news/digital-cultural-heritage-theory-and-practice/> (дата звернення: 17.10.2024); EU Policy for cultural heritage. URL: <https://culture.ec.europa.eu/cultural-heritage/eu-policy-for-cultural-heritage> (дата звернення 07.06.2024); Towards a new policy framework to make cultural heritage institutions ready for the digital age. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/towards-new-policy-framework-make-cultural-heritage-institutions-ready-digital-age> (дата звернення: 03.06.2024); European Heritage Label sites. URL: <https://culture.ec.europa.eu/cultural-heritage/initiatives-and-success-stories/european-heritage-label> (дата звернення: 18.09.2024); Main actors on cultural heritage: Cultural Heritage stakeholders. URL: <https://culture.ec.europa.eu/cultural-heritage/main-actors-on-cultural-heritage/main-actors-on-cultural-heritage-cultural-heritage-stakeholders> (дата звернення: 25.09.2024).

Inna NEPOTENKO

Candidate of Historical Sciences,
the deputy general director for scientific work,
Ancient Chernihiv National Architectural
and Historical Reserve (Chernihiv)
neppiv@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-9045-8223>

DIGITAL CULTURAL HERITAGE: UKRAINE-EUROPE (CHALLENGES AND PROSPECTS)

The rapid development of digital technologies and artificial intelligence (AI) has revolutionised the way people communicate and share knowledge. They have had a significant impact on traditional industries. Cultural heritage has not been left out of these changes and developments. New technologies provide intelligent tools to identify, protect and disseminate heritage, going beyond traditional methods of protection. However, these changes require fundamental changes in the way we use cultural heritage, leading to important questions such as the degree of interconnectedness between heritage protection and use, the choice of appropriate technologies, the types of services that can be used for heritage and its use, and the investment in technology to provide innovative services.

Keywords: *digital cultural heritage, digital platform, digital tools and digitalisation.*

Тетяна ГЕРАСИМЧУК

наукова співробітниця,
Національний історико-архітектурний
заповідник «Кам'янець»;
викладачка,
Відокремлений структурний підрозділ
Кам'янець-Подільського фахового коледжу
закладу вищої освіти
«Подільський державний університет»
(Кам'янець-Подільський)
gertan1985@gmail.com

ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОВОЄННОГО ВИДАННЯ МІСТА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У статті подано аналіз декількох видань місцевої періодики м. Кам'янець-Подільського в повоєнний період, показано пропагандистський вплив періодики на соціум загалом.

Ключові слова: *періодика, газети, 40-50-ті рр. ХХ ст., пропаганда, повсякдення та Кам'янець-Подільський.*

Друга світова війна була тією історичною подією, яка не тільки змінила політичний, соціально-економічний та культурний розвиток світу, а й залишила глибокий слід у долі кількох поколінь людей у різних державах. Українці належали до народів, які постраждали в період війни найбільше, адже Україна була ареною безперервних бойових дій, а нацистська окупація, розгортання руху Опору примножили важкі демографічні та економічні збитки. Це, у свою чергу, вплинуло на умови життя та «соціально-психологічний портрет» українського повоєнного суспільства.

Однією із ключових особливостей повсякденного життя українського суспільства в повоєнний період наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. була наявність протиріч не лише в різних сферах життя, а й у поведінці людей. З одного боку, людина повоєнної доби, знедолена війною, з розумінням сприймала труднощі, суворі обмеження й випробування періоду «відбудови», а з другого, хоч і не відкрито, але починала скаржитися на низький рівень життя. Вона мала новий досвід і знання, поступово усвідомлювала й оцінювала не лише власні умови життя та праці, а й становище в країні. Повоєнне суспільство мало іншу соціальну та вікову структуру. Його доповнили нові категорії (фронтовики, діти війни, інваліди війни та ін.), а особливим соціальним феноменом стала молодь. Їй залишалися близькими соціалістичні ідеали, але водночас вона почала помічати й усвідомлювати контрастність навколишнього повсякдення з написаним у підручниках і виголошеним у державних звітах. Саме повоєнний час став періодом зародження змін у свідомості, поведінці й громадських настроях суспільства загалом¹.

Тогочасна держава в повоєнний період намагалась усіма методами втримати повний контроль над усіма сферами життя громадян. Тотальний контроль можливий

лише у поєднанні різних напрямів ідеологічного впливу на суспільство. Для досягнення стабільного і тривалого ефекту гасла про добробут і достойне майбутнє для підростаючого покоління повинні були невпинно лунати, не залишаючи місця роздумам. У той же час потрібно було переконувати населення у тому, що найкраще саме тут, а інші країни якщо не ворожі, то рівень життя у них значно нижчий. Таким шляхом пішла пропаганда в Радянському Союзі, зокрема в УРСР. Вплив на населення проводився у різних напрямках, у тому числі через періодичні видання, і не оминув жодної значущої теми².

Видавнича сфера радянської України понесли значні збитки внаслідок окупації, друкарні практично «з нуля» відновлювали роботу. В перші ж післяокупаційні дні у великих містах починали виходити місцеві газети – на поганому, напівпрозорому папері, з використанням техніки друкарень військових газет, у двополосному варіанті. Бракувало всього, а найбільше – журналістських кадрів, частина з яких загинула на фронтах, частина покинула країну через постійні переслідування радянського режиму. Перші повоєнні газети сповіщали про початкові рішення відновлених після окупації органів радянської влади³.

Поступово до уваги брався курс на відродження всіх сфер життя в умовах повоєнного часу, посилювався контроль за якістю матеріалів, що йшли до друку та компетенцією персоналу редакцій. Свідченням цього є прийняте у липні 1945 р. рішення ЦК ВКП(б) «Про покращення якості і збільшення обсягу республіканських, крайових та обласних газет», відповідно до якого партійних представників на місцях зобов'язали перетворити газети на «бойові органи» з політичного виховання та використовувати їх як засіб партійного керування масами. Окрім того, на партійних функціонерів покладалося завдання надавати допомогу газетам, а саме: забезпечувати кваліфікаційними працівниками, покращувати поліграфічну базу, спрямовувати на висвітлення важливих питань та розглядати плани роботи видань⁴.

У післявоєнні роки в Українській РСР було відновлено діяльність республіканських видавництв, засновано газетні видавництва в обласних центрах. Видавнича продукція того часу: агітаційні пропагандистські публікації, шкільні підручники, масові брошури з питань колгоспного виробництва тощо. З 1949 р. видавничі підприємства і друкарні підпорядковуються Управлінню поліграфічної промисловості й видавництв при Раді Міністрів УРСР, пізніше реорганізованому в «Державний комітет Ради Міністрів УРСР по пресі. Контроль за змістом і оформленням видань належав «Управлінню по охороні державних і військових таємниць у пресі» (Держліт). Система контролю починалася з авторської самоцензури і вишукування видавничими редакторами недозволених чи просто небажаних думок, поглядів, форм вислову. Видання доходило до читача після багаторазової перевірки⁵.

Періодика СРСР стояла лише на самих послугах більшовицької партії, це прекрасно видно з характеру і змісту цих газет. Всі газети, як краплі води, подібні одна до одної. Кожна стаття у них, від найбільшої до найменшої, кожна дрібна замітка, кожний рядок відображають тільки інтереси партії і цілковито просякнуті цими інтересами. Більшовицькі газети стандартизовані не тільки щодо їхнього змісту, а також і щодо їх форми⁶.

Усі тогочасні партійно-радянські видання мали подібну структуру, верстання, оформлення. Назва видання розміщувалася зверху, зліва, у половину ширини шпальти і супроводжувалася традиційним комуністичним гаслом: «Пролетарі всіх країн, єднай-

теся!». З правого боку від назви у різних випусках досліджуваного періоду трапляються пропагандистські заклики, девізи, цитати або анонс «Сьогодні в номері». У першому випадку графічно виділений текст обов'язково мав ідейно-політичне навантаження, спрямовував увагу читачів на основні настанови партії й уряду. Анонс «Сьогодні в номері» подавався у формі тезового плану, його метою було інформувати читача про наповненість номера. Тут зазначалися назви матеріалів, їхні автори та сторінки, на яких ці тексти розміщувалися. Як структурний елемент видання анонс допомагав швидко ознайомитися зі змістом номера та відшукати потрібну інформацію⁷.

Окремі аспекти щодо теми післявоєнної періодики досліджували М. Варшавчик, В. Владимиров, Ю. Ганжуров, І. Михайлина, Г. Рудий. Спеціальних праць, які б розглядали газетну періодику УРСР 1950-х рр. як об'єкт дослідження суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя України, немає.

У післявоєнний період в Україні видавалося 1273 назви газетних видань, з них більша частина українською мовою⁸. Водночас у республіці масово поширювалися всесоюзні періодичні видання. Також для представників інших національностей, які мешкали в УРСР, видавалися газети російською та молдавською мовами, окремі газети дублювалися угорською, румунською та болгарською мовами. Наприкінці 1950-х рр. в Україні вийшов друком ряд часописів соціогуманітарного напрямку. З 1956 р. в Україні значного поширення набули газети, що виходили в колгоспах. За назвою, метою, цільовим призначенням, змістовим наповненням колгоспні газети мало відрізнялися між собою. Тематика таких видань повністю підпорядковувалася потребам села та циклічно змінювалася з настанням тієї чи іншої пори року. Авторами колгоспних газет були сількори. У Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського наявні близько 100 назв колгоспних газет, що виходили у 1950-1960-х рр. на Хмельниччині. У відділі рідкісних книг Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка та науковій бібліотеці Подільського державного університету зберігаються невелика кількість підписок повоєнного часу, які відкриті для ознайомлення та вивчення.

Місцеве видання «Прапор Жовтня», перший номер якого вийшов ще в лютому 1930 р., відновило свою роботу з 3 січня 1945 р. Ця газета друкувалася в місцевій друкарні ім. Леніна (колишня губернська друкарня) на пл. Польський ринок. Редактором газети був І. Венгер⁹. Видання містило рубрики: вік великих перемог, наші досягнення, листи в редакцію, підтримка місцевих підприємств, звіти комсомолу, новини з-за кордону та інформаційні матеріали радянського інформбюро. Окремі номери містили накази Верховного Головнокомандувача та укази Президії Верховної ради УРСР¹⁰. У періодиці 1945–1950-х р. дуже часто зустрічаються та періодично повторюються завдання п'ятирічок у різних сферах життя суспільства. Так звані «закони про п'ятирічний план відбудови і дальшого розвитку народного господарства УРСР» були цілими програмами дій для кожної редакції – в плані було перелічено головні напрями роботи, форми й методи, кінцеві цілі тощо¹¹.

Газета «Прапор жовтня» могла містити від 2 до 4 сторінок (в залежності від значущості дати випуску періодики). Титульна сторінка зазвичай розпочиналась з гасла: «Слава великому Сталіну», «Хай здрастує та процвітає наша Радянська Батьківщина» та інші. На початку 1945 р. тираж газети містив 1000 примірників, а наприкінці року тираж уже зріс до 3000 примірників, що свідчить про ідеологію поширення в маси

«думки партії». Починаючи з 1963 р. газета «Прапор Жовтня» стала єдиною газетою, що обслуговувала мешканців міста Кам'янця-Подільського та Кам'янець-Подільського району. Наклад цієї газети постійно зростає і у вересні 1963 р. він становив 14 тис. примірників¹².

Газета «Радянське Поділля» в післявоєнний період відновила свій вихід, як головний провідник комуністичної ідеології на Поділлі. Перший номер газети вийшов ще 10 листопада 1918 р. під назвою «Известия Каменец-Подольского Совета рабочих и солдатских депутатов». Потім виходила під назвами «Большевик», «Більшовик» (1919–1920 рр.), «Вісті» (1920–1921 рр., 1922 р.), «Червона правда» (1921–1922 рр.), «Червоний шлях» (1922–1923 рр.), «Червоний кордон» (1924–1941 рр.). З жовтня 1937 р. ця газета видавалася як періодика обласного значення. Під час Другої світової війни виходила під назвою «Зоря Поділля» як орган підпільного обкому партії. З 1944 р. газета почала видаватися як «Радянське Поділля»¹³. Газета втратила довоєнну яскравість і привабливість для читачів. Стала більш сухою та офіційною. В тогочасній газеті містились такі рубрики: відомості з міністерств; дані про держбюджет; повідомлення з економічного життя міста, області; сівба чи жнива в області (в залежності від пори року); юні таланти; голос радянського народу. Невелика увага приділялась новинам з-за кордону: особлива увага країнам, співдружнім з Радянським союзом. Редагували газету: Г. Лапчинський, Я. Присяда, М. Логвиненко, Ю. Боровський (поєднано). Друкувалось це видання в Кам'янець-Подільській обласній друкарні обласного Управління в справах поліграфічної промисловості, видавництва та книжкової торгівлі, що розташовувалась у м. Проскурові (Хмельницькому) на вул. Леніна (сьогодні вулиця Героїв Євромайдану)¹⁴. У 1968 р. газету «Радянське Поділля» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, який вручався за великі трудові заслуги перед СРСР і суспільством в галузі виробництва, науки, культури, літератури, мистецтва, народної освіти, охорони здоров'я, у державній, суспільній та іншій сферах трудової діяльності¹⁵.

У червні 1944 р. стала виходити районна газета «Сталінський клич», яка видавалася спочатку редакцією Довжоцької, а пізніше і Кам'янець-Подільської районних рад. Це пов'язано з ухвалою облвиконкому 10 липня 1944 р., коли адміністративний центр Довжоцького району перенесли в Кам'янець-Подільський, відповідно перейменували і район. Двосторінкова газета для сільських трудівників Кам'яниччини виходила двічі на тиждень – у четвер і неділю. Редагував видання Степан Кислий¹⁶. Газета містила наступні рубрики: повідомлення пленуму Райкому Кам'янця-Подільського; накази Верховного Головнокомандувача; виписки з Сталінської конституції; відомості про вибори; замітки про збори колгоспників, наради вчителів; листи в редакцію та інколи відомості з-за кордону¹⁷. Деякі номери газети містили різноманітні оголошення. У перший рік відновлення ця періодика мала тираж в 500 примірників, проте в 1946 р. наклад газети збільшився до 2500 примірників¹⁸.

З 1 вересня 1954 р. редакція почала видавати 4-сторінковий «Сталінський клич» тричі на тиждень – у середу, п'ятницю, неділю. Перший 4-сторінковий номер підписав до друку заступник редактора Іван Давидюк. А наступний номер, що побачив світ 3 вересня, вийшов уже за підписом нового редактора – Івана Романюка. 16 листопада 1956 р. «Сталінський клич» став «Радянською Кам'яниччиною». Як відомо, 25 лютого 1956 р. перший секретар ЦК КПРС Микита Хрущов під час роботи XX з'їзду

КПРС на закритому засіданні виступив із доповіддю «Про культ особи та його наслідки», з якою потім на закритих партзборах ознайомили комуністів. Тому невдовзі ім'я Сталіна потихеньку стали вичавлювати з величезного грона назв¹⁹. Газета «Радянська Кам'янецьчина» видавалась під керівництвом органу Кам'янець-Подільського райкому комуністичної партії України та районної Ради депутатів трудящих Хмельницької області.

Значиму роль повоєнного часу відіграло «правильне виховання» молоді, а саме студентства. Основною періодикою Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (на сьогодні КПНУ ім. І. Огієнка) в 1950-х рр. була газета «Радянський студент». Редагували газету не журналісти, а ставленики Комуністичної партії. «Радянський студент» був органом «парткому, дирекції і профорганізації». Згодом додався ще й «комітет комсомолу». Хоч газета була віддзеркаленням тієї епохи, але таки газетою студентською. Вона висвітлювала багатогранне студентське життя – навчання, дозвілля, творчість, спортивні змагання, культурно-просвітницьку діяльність. На останніх сторінках газети кожного номеру була рубрика «кубок сатири та гумору» та літературна сторінка, де друкувались творчі нариси студентів різних факультетів. Газета «Радянський студент» нараховувала 4 сторінки. Редакція газети розміщувалась в приміщенні історичного факультету на вул. Татарській (тоді вул. Карла-Маркса) та друкувались у місцевій друкарні ім. Леніна. У 1950-х рр. редактором газети був С. Вайнтруб²⁰.

Узагальнюючи повоєнну періодику міста слід зазначити, що газети того часу не мали свого обличчя, творчого почерку. На перешкоді до глибокого та високопрофесійного висвітлення журналістських тем стало надмірне захоплення багатьма редакціями газет розворотами і тематичними сторінками. Такі розвороти та сторінки витіснили в багатьох періодичних виданнях оригінальні нариси, цікаві дописи, фейлетони, інформаційні повідомлення. Це пояснюється тим, що партійні органи оцінювали свої газети не за якістю матеріалів, не за силою їхнього впливу на читача, а за кількістю так званих ударних розворотів і сторінок на політичну та економічну теми. Відповідно до аналізу тематичного обсягу газетних матеріалів, найбільшу площу сторінок періодичних видань займали публікації, які віддзеркалювали проблеми політичного та соціально-економічного розвитку СРСР і УРСР. У загальному потоці суспільно-політичної та соціально-економічної інформації важливе місце відводилося питанням соціалістичного змагання і пропаганди передового досвіду. У газетах, надрукованих у місцевій друкарні, часто вміщувалися статті під характерними назвами: «До нових успіхів соціалістичного змагання», «До нових успіхів соціалістичного сільського господарства»²¹, «Великі перемоги»²², «Слава народним депутатам»²³, «Високе покликання»²⁴, «Головні досягнення»²⁵, «Плани на майбутнє»²⁶, «Молодим усюди дорога»²⁷. У цих публікаціях переважають загальні міркування, одноманітні форми подачі матеріалів, є повтори, штампи, кампанійський підхід.

В умовах радянського інформаційного суспільства масова українська газетна періодика 1950-х рр. з інструмента інформаційного впливу на громадську думку перетворилася на інструмент цілеспрямованого її формування. Періодичні видання продукували і розповсюджували інформацію – знання, норми, цінності, які будувалися на комуністичній ідеології і мали на меті формувати радянську громадську думку. Тогочасна періодика істотно впливала на різні аспекти суспільно-політичного, економічного та

культурного життя суспільства. На сторінках газетних видань переважно друкувалися матеріали на суспільно-політичну і виробничу тематику. Також провідними темами в тогочасній періодиці було виховання трудящих у дусі радянського патріотизму, пропаганда ідей дружби народів СРСР, пролетарського інтернаціоналізму, науково-атеїстична пропаганда, боротьба з буржуазною ідеологією, популяризація досягнень природничих і технічних наук.

¹ Якобчук Н. Українське суспільство у повоєнний період (1945-1953 рр.). Соціальний вимір і повсякденність. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2019. Т. 2. Вип. 24. С. 99-113. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/22.07.2019/pdf/VIM_24_2018-99-112.pdf (дата звернення: 12.05.2024).

² Корнієнко О.В. Періодика УРСР 1950–1980-х рр. як інструмент впливу на моду та повсякденне життя. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Історія Українознавства: історичні та філософські науки»*. Харків, 2018. Вип. 27. С.77-78.

³ Радянсько-партійна преса післявоєнного періоду. Реферат. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/journalism/22295/> (дата звернення: 12.05.2024).

⁴ О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении: сборник документов и материалов / сост. Л. С. Климанова; редкол.: А.З. Окоров и др. Москва, 1972. С. 243.

⁵ Лесюк О.В. Видавнича справа та редагування: навч. посібник. Дніпро, 2021. 103 с.

⁶ Історія преси в Україні. *Енциклопедія «Вікіпедія»*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F_%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%B8_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96 (дата звернення: 12.05.2024).

⁷ Філіпова О. Дискурс партійно-радянської повоєнної преси Півдня та Заходу України: порівняльний аспект. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2013. Вип. 3. С. 464.

⁸ Смолій В.А. Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ ст. / ред. кол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. Київ, 2007. С. 892.

⁹ *Прапор жовтня*. 1945. 1 січня // Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Відділ рідкісних книг. Інв. № 18039. 4 с.

¹⁰ *Прапор жовтня*. 1945. 3 січня // Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Відділ рідкісних книг. Інв. № 18039. 4 с.

¹¹ Владимиров В.М. Історія української журналістики (1991-1917 рр.): навч. посіб. Київ, 2007. С.170-171.

¹² Будзей О. Про наклад газет у Кам'янці-Подільському. URL: <https://k-p.net.ua/blogu/bydzey/6454-pro-nakladi-gazet-u-kamyancu-podylskomu.html> (дата звернення: 12.05.2024).

¹³ Радянське Поділля. *Українська радянська енциклопедія*. URL: https://leksika.com.ua/12461220/ure/radyanske_podillya (дата звернення: 12.05.2024).

¹⁴ Хмельницькому – 584: Вулиця Мільйонна – Леніна – Героїв Євромайдану. URL: https://ye.ua/istiriya/22005_Hmelnickomu___584__Vulicya_Milyonna___Lenina___Geroyiv_Maydanu.html (дата звернення: 12.05.2024).

¹⁵ Радянське Поділля. *Українська радянська...*

¹⁶ *Сталінський клич*. 1946. 5 січня // Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Відділ рідкісних книг. Інв. № 18112. С.1

¹⁷ *Сталінський клич*. 1945. 2 лютого // Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Відділ рідкісних книг. Інв. № 18111. 4 с.

¹⁸ *Сталінський клич*. 1946. 19 квітня // Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Відділ рідкісних книг. Інв. №18112. 4 с.

¹⁹ Будзей О. Від «Коллективіста» до «Краю». *Подільянин*. 2010. 10 лютого. С.4

²⁰ *Радянський студент*. 1957. 29 січня // Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Відділ рідкісних книг. Інв. № 18140. 4 с.

²¹ *Прапор жовтня*. 1945. 23 лютого // Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Відділ рідкісних книг. Інв. № 18039. 4 с.

²² *Прапор жовтня*. 1945. 1 січня...

²³ *Сталінський клич*. 1946. 9 січня // Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Відділ рідкісних книг. Інв. № 18112. С.1

²⁴ *Радянський студент*. 1957. 30 березня // Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Відділ рідкісних книг. Інв. № № 18140. 4 с.

²⁵ *Радянське Поділля*. 1950. 27 вересня // Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Відділ рідкісних книг. Інв №18660. 4 с.

²⁶ *Радянський студент*. 1957. 4 червня // Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Відділ рідкісних книг. Інв №18140. 4 с.

²⁷ *Радянський студент*. 1957. 2 вересня // Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Відділ рідкісних книг. Інв №18140. 4 с.

Tetiana HERASYMCHUK

researcher,

Kamianets National Historical
and Architectural Reserve;

lecturer,

Separate structural unit of the

of the Kamianets-Podilskyi Vocational College

of the institution of higher education

«Podilskyi State University» (Kamianets-Podilskyi)

gertan1985@gmail.com

HISTORICAL ANALYSIS OF THE POST-WAR EDITION OF THE CITY OF KAMIANETS-PODILSKYI

The article analyses several editions of local periodicals of Kamianets-Podilskyi in the postwar period, shows the propaganda influence of periodicals on society in general.

Keywords: *periodicals, newspapers, 1940-1950s, propaganda, everyday life and Kamianets-Podilskyi.*

Тамара МІСЕЧКО
зберігачка фондів I категорії,
Національний історико-культурний
заповідник «Гетьманська столиця» (Батурин)
t48777@ukr.net

ФОРМУВАННЯ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ» В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ (2022-2024 РР.)

У статті порушується питання поповнення фондової колекції Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в умовах воєнного стану.

***Ключові слова:** фондова колекція, предмет музейного значення та меморіальні речі.*

Першочерговим завданням Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» завжди було комплектування фондової колекції. Формування фондової збірки розпочалося в 1973 р. на базі Батуринського історико-краєзнавчого музею, правонаступником якого став НІКЗ «Гетьманська столиця». Одними із перших надходжень були випадкові знахідки місцевих мешканців керамічних кахлів та їх фрагментів, вкритих різнокольоровою поливою, ядер, різноманітних предметів побуту. Фондова колекція закладу з кожним роком збільшувалася. Станом на 1 січня 1993 р. колекція нараховувала 4345 одиниць зберігання. Станом на 1 жовтня 2024 р. фондова збірка становить 20 384 одиниці зберігання.

В умовах війни пріоритетним завданням заповідника стало збереження культурного надбання заповідника, але в той же час нам вдалось і примножити фондову збірку. За період повномасштабного вторгнення фондова колекція заповідника збільшилася на 494 предмети музейного значення, що становлять 587 одиниць зберігання, а саме:

- у 2022 р. – 122 м. п. (125 од. зб.);
- у 2023 р. – 154 м. п. (216 од. зб.);
- у 2024 р. (станом на 01.10.2024 р.) – 218 м. п. (246 од. зб.).

Колектив НІКЗ «Гетьманська столиця» систематично працює над налагодженням контактів з організаціями та фізичними особами (колекціонерами, художниками, фотографами та ін.) з метою поповнення фондової збірки історичними цінностями. У результаті активної фінансової підтримки українського мецената, засновника Благодійного фонду «Спадок Гетьманщини» Євгена Сура, декана Києво-Могилянської бізнес-школи Олександра Саврука, багаторічного співробітника Національного заповідника «Гетьманська столиця», члена Національної спілки краєзнавців України Миколи Тереха, уродженців Батурина Едуарда Шевченка, Руслана Гоми, Миколи Браги, Лілії та Сергія Жолдак у 2022 – 2024 роках до фондової збірки надійшло 79 предметів музейного значення, що поповнили державну частину Музейного фонду України, а саме:

- у 2022 р. – 16 предметів на суму 8 615,00 грн;
- у 2023 р. – 48 предметів на суму 592 625,00 грн;

– у 2024 р. – 15 предметів на суму 55 376,00 грн.

За рахунок залучених благодійних коштів на суму 656 616,00 грн. було розширено колекції:

– творів сучасного живопису картиною «Пилип Орлик. Шлях гетьмана» Олесь Солов'я. Україна, м. Київ, 2022 р.¹;

– листівок поштовими картками з видами Батурина початку ХХ ст. із колекції жителя м. Чернігова – Костянтина Ягодовського²;

– наукових видань початку ХХ ст. брошурами про історію Батурина та України XVII–XVIII ст. краєзнавця, бібліографа Василя Різниченка, надрукованими у 1915–1919 роках, із колекції жителя м. Чернігів Костянтина Ягодовського³.

Завдячуючи щедрій меценатській підтримці колекціонера та співзасновника Львівського інституту колекціонерства українських мистецьких пам'яток при НТШ Тараса Лозинського та директора Інституту рибного господарства НААНУ Ігоря Грициняка доповнено колекції:

– сакральних писемних пам'яток стародруком Києво-Печерської лаври 1703 р. «Тріюдь квітна»⁴;

– музейних предметів періоду Гетьманщини срібними ремінними накладками XVI–XVII ст.⁵;

– сакрального мистецтва іконами «Богородиця з Немовлям» (тип «Благодатне небо»). 1740–1750 рр.⁶, «Богородиця з Немовлям» (тип «Одигітрія») 1770–1780 рр.⁷ та «Свята великомучениця Варвара» першої половини ХІХ ст.⁸;

– меблів двома стільцями, декорованими різьбленням, першої половини ХІХ ст.⁹

Державною службою контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (а саме: Чернігівською митницею Державної митної служби України) відповідно до розподілу МКІП України до фондового зібрання заповідника було передано відчужену історичну цінність обернену у дохід держави – ікону «Трьохрядниця» (або «Неділька») північного регіону Російської імперії, ХІХ ст.¹⁰.

У результаті налагодженої співпраці з Грегором Розумовським, нащадком гетьмана Кирила Розумовського, який проживає у м. Відень (Республіка Австрія), фотоколекція фондової збірки поповнилася видовими світлинами, на яких зображено палац Кирила Розумовського в Батурині в період першої реставрації 1911–1913 рр. та ескізи проєктів реставрації фасадів, розроблених архітектором Андрієм Білогрудом. Фотографії початку ХХ ст. до фондового зібрання надійшли в оригінальному конверті від рекомендованої бандеролі, адресованої із Санкт-Петербурга в Відень графу Камілу Розумовському. Серед подарунків була і історична праця Георгія Лукомського «Батуринській дворець, его історія, разрушеніе и реставрація» (1912 р.)¹¹.

Наукова концепція комплектування музейних фондів НІКЗ «Гетьманська столиця» з часу повномасштабного вторгнення російських військ в Україну розширилася. Перед закладом постало завдання створити матеріально-документальну базу, яка б відображала трагічну сторінку в житті українського народу. Зібраний матеріал допомагає провести наукові паралелі в історії розвитку українського державотворення та нації в цілому. Велика науково-пошукова робота для створення документально-матеріальної бази була проведена фахівцями-істориками нашого закладу. У результаті їх кропіткої праці до фондового зібрання надійшло 67 предметів музейного значення (106 од. зб.) меморіальних пам'яток¹², які стали надбанням державної частини Музейного фонду України. Нові тематичні надходження здебільшого представлені на виставці «Герої не-

скореної України», що відкрилася в жовтні 2022 р. у церкві Воскресіння Господнього на території Цитаделі Батуринської фортеці та була розширена до Дня пам'яті захисників України 29 серпня 2024 р.

Кожен предмет, що надійшов до фондової збірки заповідника, безумовно, не тільки доповнив, а й розширив колекцію заповідника, став цінним джерелом історичної інформації, «живим» свідком тих чи інших суспільно-політичних подій. Виявляючи та зберігаючи історико-культурні, мистецькі цінності нашого народу, ми стверджуємося як самобутня, незалежна нація зі своєю історією, культурою, традиціями. Справа музейників – це вклад у запеклу багатовікову боротьбу нашої держави з підступним жорстоким ворогом в ім'я перемоги і свободи українського народу.

¹ Акти приймання-передавання предметів музейного значення на постійне зберігання. 2023 рік // Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». Відділ фондів. Спр. № 51. Арк. 37.

² Там само. Арк. 44-52.

³ Акти приймання-передавання предметів музейного значення на постійне зберігання. 2024 рік // Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». Відділ фондів. Спр. № 52. Арк. 16-21.

⁴ Акти приймання-передавання предметів музейного значення на постійне зберігання. 2022 рік // Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». Відділ фондів. Спр. № 50. Арк. 21.

⁵ Там само. Арк. 22-23.

⁶ Акти приймання-передавання... 2023 рік... Арк. 33.

⁷ Акти приймання-передавання... 2024 рік... Арк. 11-12.

⁸ Там само. Арк. 108-111.

⁹ Там само. Арк. 108-111.

¹⁰ Акти приймання-передавання... 2023 рік... Арк. 1-3.

¹¹ Акти приймання-передавання... 2024 рік... Арк. 7-10.

¹² Акти приймання-передавання... 2023 рік... Арк. 9-18, 39-43; Акти приймання-передавання... 2024 рік... Арк. 24-33, 97-102.

Tamara MISECHKO

custodian of funds of the first category,
National Historical and Cultural Reserve
«Hetman's Capital» (Baturyn)
t48777@ukr.net

FORMATION OF THE STOCK COLLECTION OF THE NATIONAL HISTORICAL AND CULTURAL RESERVE «HETMAN'S CAPITAL» IN THE CONTEXT OF MARTIAL LAW (2022-2024)

The article deals with the issue of replenishing the stock collection of the National Historical and Cultural Reserve «Hetman's Capital» under martial law.

Keywords: stock collection, object of museum value and memorial items.

Наталія МИХЕЄНКО

молодша наукова співробітниця
відділу охорони, експлуатації та реставрації пам'яток,
Національний архітектурно-історичний
заповідник «Чернігів стародавній» (Чернігів)
myhenkonatala@gmail.com

МОНІТОРИНГ ТЕМПЕРАТУРНО-ВОЛОГІСНОГО РЕЖИМУ П'ЯТНИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ XII – ПОЧАТКУ XIII СТ. У ЧЕРНІГОВІ

Стаття присвячена моніторингу температурно-вологісного режиму П'ятницької церкви у м. Чернігові як засобу, необхідного для збереження пам'ятки. Метою дослідження є порівняльний аналіз мікрокліматичних умов, що впливають на підтримання оптимальних параметрів відповідного внутрішнього середовища в приміщеннях пам'ятки архітектури. Охарактеризовано комплекс заходів, потрібних для нормалізації мікроклімату у споруди.

Ключові слова: П'ятницька церква, температура та відносна вологість повітря, регулювання та нормалізація мікроклімату, моніторинг.

П'ятницька церква в м. Чернігові – пам'ятка давньоруської архітектури. Споруджена наприкінці XII – на початку XIII ст. на Чернігівському посаді, біля торгу (район Червоної площі). Названа на честь Параскеви П'ятниці – покровительки торгівлі.

Перші реставраційні роботи храму були здійснені в 1670 р. У 90-х рр. XVIII ст. на східних і західних фасадах було надбудовано барочні фронтони, а баня отримала багатоярусне завершення. Найбільш суттєві перебудови церкви були проведені після пожежі 1750 р. та в XIX ст. У 1818–1820 рр. за проєктом архітектора А. Карташевського було прибудовано ротонду-дзвіницю (1963 р. розібрано). Під час Другої світової війни церква зазнала значних руйнувань, відтак у 1943–1945 рр. було проведено термінові консерваційні та протиаварійні роботи під керівництвом архітектора-реставратора П.Д. Барановського, щоб врятувати пам'ятку від руйнації. Реставрацію П'ятницької церкви було завершено у 1962 р. за проєктом архітекторів П.Д. Барановського та М.В. Холостенка. По закінченні, вона отримала вигляд давньоруського храму.

Вежоподібний, чотиристовпний, хрестово-купольний, трьохапсидний, однобанний храм у плані майже квадратний. Його розміри становлять 12 x 10,5 м, а разом з абсидою – 15 x 10,5 м. Висота від підлоги до купола складає близько 27 м. Загальна площа приміщень – 113,7 м², при цьому будівельний об'єм має 1484 м³. Площа забудови П'ятницької церкви становить 154 м², товщина стін близько 1,5 м.¹

Враховуючи унікальність пам'ятки, яка входить до цілісного майнового комплексу заповідника, здійснення моніторингу температурно-вологісного режиму набуло особливої актуальності. На державному рівні питаннями утримання стабільного мікроклімату в пам'ятках архітектури на науково-обґрунтованій основі почали займатися тільки наприкінці XX ст. Це було обумовлено необхідністю збереження автентичності

пам'яток під час проведення ремонтно-реставраційних робіт. Вивчалися питання нормалізації вологісного стану архітектурно-конструктивних елементів пам'яток, було розроблено методичку оцінки температурно-вологісного стану конструкцій. Дослідження проводились у двох напрямках: з одного боку, вивчалися зміни температури та вологості, з іншого – методи та засоби їх стабілізації. Перші нормативи температурно-вологісного режиму були опубліковані у 1931 р. у Санкт-Петербурзі. Цим питанням присвячені також роботи М.В. Фармаковського, Ю.А. Алмазова, Є.В. Кудрявцева та А.Н. Лужецької².

Упродовж 40–60-тих рр. ХХ ст. були зроблені перші спроби наукового обґрунтування температурно-вологісного режиму. Було з'ясовано, що важливо не лише намагатися підтримувати відповідну вологість та температуру, але необхідно також не допускати великих коливань цих значень, оскільки останні значно прискорюють руйнівні процеси.³ У подальшому (80–90-ті рр. ХХ ст.) дослідження були спрямовані на утримання стабільного мікроклімату в пам'ятках архітектури, а не класичних музеях. Розроблено нову інструкцію з обліку та зберігання музейних цінностей в якій особливу увагу було звернено на дотримання температурно-вологісного режиму в приміщеннях музеїв та пам'ятках архітектури⁴.

У 1987 р. вийшли друком методичні рекомендації «Средства создания оптимального микроклимата в музейних зданиях и зданиях-памятниках архитектуры». Ці рекомендації і до сьогодні є найкращим методичним виданням з питань нормалізації мікроклімату в пам'ятках архітектури.⁵ На сучасному етапі питаннями моніторингу температурно-вологісного режиму пам'яток архітектури займаються досвідчені фахівці: І.Я. Марченко, О.І. Комаренко, І.Г. Лушпійко, В.Б. Довгалюк, П.С. Лисак⁶.

Потреби музейної практики підштовхнули до створення в 2001 р. у Національному науково-дослідному реставраційному центрі України спеціального підрозділу – єдиного існуючого на сьогодні наукового відділу кліматології, який займається питаннями комплексного вивчення умов зберігання й експонування художніх цінностей. Відділ співпрацює з Київським університетом будівництва та архітектури та науково-виробничим комплексом «Клімат».

Оскільки П'ятницька церква – пам'ятка архітектури національного значення, відповідно, вона знаходиться під охороною держави та занесена до державного реєстру нерухомих пам'яток України, її охоронний № 250047. П'ятницька церква є діючим храмом Православної церкви України та використовується як музей Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Задля охорони та збереження пам'ятки систематично здійснюється моніторинг температурно-вологісного режиму споруди за допомогою портативного цифрового термогігрометра Testo 605-H1. Температура та вологість фіксується в трьох нефа та на хорах, а показники реєструються у спеціальному журналі. Здійснюється фіксація і погодних умов, аби мати можливість проаналізувати вплив як зовнішніх, так і внутрішніх факторів стану температурно-вологісного режиму церкви⁷.

За останні п'ять років (2020–2024 рр.) спостережень за будівлею було визначено основні чинники впливу на мікрокліматичні умови:

- людський фактор (неконтрольоване відвідування, кількість відвідувачів, богослужіння та молебні (скупчення значної кількості прочан));
- особливості архітектурно-конструктивного рішення споруди;

- зовнішні умови (атмосферне повітря, що надходить через відчинені двері та вентиляційні отвори);
- опалювальна система з обмеженим підігрівом в осінньо-зимовий період;
- загальний технічний стан пам'ятки.

Значний вплив на дестабілізацію мікроклімату П'ятницької церкви здійснюють відвідувачі. З квітня розпочинається туристичний сезон. Кількість туристичних груп та прочан значно зростає. Чисельність прочан на богослужінні регулювати неможливо, особливо в дні святкових богослужінь. У цей період мають місце значні добові коливання як відносної вологості повітря, так і температури, які інколи досягають 15% (допустима норма 5%). Ці коливання мають негативний вплив на оздоблення інтер'єру храму та мікроклімат споруди загалом. При верхній межі діапазону відносної вологості повітря 70% відбувається активний розвиток мікроорганізмів, а саме глибинна деструкція будівельних матеріалів. Цей процес спостерігався як в інтер'єрі церкви, так і на фасадах. У весняно-літній період, як засіб нормалізації мікроклімату у споруді проводились провітрювання приміщень в сухі дні (вранці та ввечері) за близьких температур зовнішнього повітря і всередині приміщень (допустима норма $+2+5^{\circ}\text{C}$)⁸. Слід зазначити, що ці заходи не надали бажаного результату в повному обсязі, за винятком окремих днів, що зумовлено погодними умовами. Температурні показники зовні та всередині церкви в основному були у межах $8-10^{\circ}\text{C}$ та не відповідали нормативним, що унеможливило здійснення постійного організованого природного повітрообміну (провітрювання). Такі спостереження були зафіксовані у березні-травні 2020 р. У порівнянні з весняним періодом 2021–2022 рр. за допомогою провітрювання нормалізувати мікроклімат приміщень пам'ятки виявилось можливим, чому, мабуть, сприяли погодні умови, але не тільки. Значно зменшилась кількість відвідувачів церкви, що було передбачено карантинними заходами 2020–2021 рр. Протягом 2022–2024 рр. відвідувачів було дуже мало, що пов'язано з військовими діями рф. Добові коливання майже не спостерігалися, за винятком несприятливих погодних умов. За результатами вибіркового дослідження в цей нелегкий період часу, можливо зробити висновки, що на мікроклімат у церкві значно впливає людський фактор.

Як показали спостереження температурно-вологісного режиму, мікроклімат П'ятницької церкви має свої характерні особливості, які пов'язані з архітектурно-конструктивним рішенням споруди. Церква має розвинутий внутрішній простір, при цьому домінує висотно розкритий простір центральної нави, яка вдвічі ширша бічних. Крім того, храм має двоярусні хори, хід на які знаходиться в товщі західної стіни. При невеликій площі забудови П'ятницька церква має великий будівельний об'єм. Влаштована система забезпечення мікроклімату у споруді представлена природною вентиляцією крізь вентиляційний отвір у стелі, яка здійснюється за рахунок різниці гравітаційних сил внутрішнього та зовнішнього повітря, а також «теплою підлогою» (підлогою з електропідігрівом). Неорганізований повітрообмін здійснюється провітрюванням через відчинені двері в теплий період року. Система примусової припливно-витяжної вентиляції в приміщеннях церкви відсутня.

Починаючи з 2003 р. основним суттєвим чинником нормалізації температурно-вологісного режиму у споруді була опалювальна система з обмеженим підігрівом в осінньо-зимовий період, а саме «тепла підлога». Вона була влаштована у 2003 р. після попередньо проведеного науково-технологічного обстеження П'ятницької церк-

ви Державним науково-технологічним центром консервації та реставрації пам'яток м. Києва. За результатами досліджень було зроблено висновок щодо необхідності заміни дощатого покриття підлоги, яке було вражено домовим грибок «*Serpula Lacrymans*». Домовий гриб становив серйозну небезпеку для дерев'яного різьбленого позолоченого іконостаса. Крім того, у нижніх частинах стін фасадів спостерігалось підсмоктування вологи до 0,5 м від рівня вимощення, а вологість кладки вдвічі перевищувала норму (10%). Постійне зволоження стін призвело до руйнації цегли та мурувального розчину як на фасадах, так і в інтер'єрі. Протягом останніх років проведено часткові ремонтні роботи, які були спрямовані на нормалізацію температурно-вологісного стану пам'ятки: замінено вимощення навколо церкви, влаштовано нову (лотки водовідведення від стін споруди) та відремонтовано стару систему водовідведення на фасадах пам'ятки, частково відремонтовано дах та цегляну кладку фасадів, облаштовано металеві захисні покриття віконних ніш⁹. В результаті процес руйнації цегли та мурувального розчину як на фасадах, так і в інтер'єрі церкви було призупинено. Влаштована «тепла підлога» захистила від промерзання огорожуючі конструкції будівлі та створила сприятливі умови для провітрювання і просихання нижньої (цокольної) частини фасадів. Крім того, завдяки обмеженому опаленню П'ятницької церкви вдалося уникнути умов, що призводили до випадання конденсату в весняний період та під час зимової відлиги. Було зменшено діапазон сезонних коливань температури та відносної вологості, що наглядно відображено в таблиці.

Таблиця
Діапазон сезонних коливань температури та відносної вологості
П'ятницької церкви с системою опалення протягом року

Грудень-лютий (зимовий період)		Березень-травень (весняний період)		Червень-серпень (літній період)		Вересень-листопад (осінній період)	
t°C	W %	t°C	W %	t°C	W %	t°C	W %
+5+8	60–70	+6+12	60-70	+15+22	55–65	+13+5	55–65

Протягом року відносна вологість повітря в П'ятницькій церкві змінювалася в діапазоні 55–70%, в той час коли в неопалювальних храмах цей показник відображається в межах 60–100%. Температура повітря при цьому змінювалась поступово (за винятком сильних морозів) та відповідала нормативним показникам¹⁰.

На жаль, на сьогодні зазначена система опалення не працює. За результатами обстеження фахівців вона не може бути відновлена та підлягає демонтажу.

Споруда П'ятницької церкви протягом останніх років є неопалювальним храмом та знаходиться в природному повітряно-тепловому режимі. Її температурно-вологісний стан має пряму залежність від температури та відносної вологості зовнішнього повітря в будь-яку пору року. Як показали спостереження, найбільш сприятливий мікроклімат у приміщеннях пам'ятки спостерігається у теплий період року. В інший час мікроклімат споруди залежить від загального технічного стану пам'ятки. Так, у зимовий період всередині церкви протягом грудня температура складає +2+4°C при відносній вологості повітря 65–70% (норма для П'ятницької церкви відповідно: t 8–10°C, W 55–60%). В окремі дні січня та лютого спостерігається негативна температура до –3°C, водно-

час відносна вологість повітря залишається на тому ж рівні, що зумовлено погодними умовами. Протягом зими відбувається «остигання» захисних конструкцій. У березні в церкві стає холодніше, ніж назовні. Відносна вологість повітря збільшується в окремі дні до 75%. Температурні показники тримаються в межах +2+4°C. З початку квітня внутрішнє повітря повільно прогрівається та поступово підіймається до нормативних показників +8+10°C. Швидкість прогрівання церкви в цей період залежить від масивності захисних конструкцій, технічного стану споруди загалом, зовнішньої температури повітря та дотримання правил провітрювання. Щодо показників відносної вологості повітря, то суттєвих змін не спостерігається. Вологість поступово знижується лише на 1–2%, що дестабілізує температурно-вологісний режим церкви в цілому. Щоб запобігти конденсації вологи в приміщеннях церкви проводиться провітрювання згідно інструкції, розробленої Національним архітектурно-історичним заповідником «Чернігів стародавній». Однак нестабільні погодні умови, які спостерігаються останнім часом, не дають змоги регулярно проводити провітрювання. Як показали спостереження, найбільш сприятливі погодні умови для регулярного провітрювання церкви та нормалізації температурно-вологісного режиму приміщень з'являються влітку та на початку осені. У теплий час року, коли повільно підвищується температура внутрішнього повітря, з кінця червня до кінця серпня, спостерігається загальна тенденція зниження відносної вологості всередині споруди. У липні, серпні та вересні температурно-вологісний режим приміщень церкви найбільш сприятливий та тримається у межах норми. З кінця жовтня поступове зниження температури внутрішнього повітря супроводжується поступовим підвищенням відносної вологості.

За результатами комісійного обстеження технічного стану пам'ятки можна зробити висновки, що в теперішні часи стан зовнішніх та внутрішніх архітектурно-конструктивних та декоративних елементів пам'ятки задовільний за винятком зовнішнього мурування стін на локальних ділянках фасадів¹.

Отже, проведений моніторинг дозволяє зробити висновки, що температурно-вологісний режим П'ятницької церкви після проведених ремонтних робіт, які були спрямовані на нормалізацію температурно-вологісного стану, значно покращився. Головна роль у формуванні мікроклімату у споруди виконують прочани. Щоправда, зменшення їх кількості не так інтенсивно впливає на зміну показників температури та вологості, як дотримання правил провітрювання споруди згідно розробленої Національним архітектурно-історичним заповідником «Чернігів стародавній» інструкції.

¹ П'ятницька церква. Чернігів, 2009 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток. Інв. № 20747. Арк. 1-4.

² Арнольд-Алябьев В.И. Краткое руководство по наблюдению за физическим состоянием воздуха в музеях и библиотеках. *Материалы по археологической технологии*. Москва, 1931. Вып. 13. С. 1-25.

³ Кроллау Е.К. Температурно-влажностный режим музейных зданий. Москва, 1977. 51 с.

⁴ Инструкция по учету и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР. Москва, 1984. 151 с.

⁵ Богословский В.Н. Принципы выбора параметров температурно-влажностного режима древних зданий, обеспечивающих их сохранность. *Научные исследования в области охраны памятников*. Варшава, 1988. 356 с.

⁶ Комаренко О.І. Моніторинг температурно-вологісного режиму приміщень деяких музеїв м. Києва. *Дослідження, консервація та реставрація музейних пам'яток: досягнення, тенденції розвитку*: наукові доповіді ІХ Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 27–31 травня 2013 р.). Київ, 2013. С. 148-154.

⁷ Жданова Д.А. Моніторинг температурно-вологісного режиму в експозиційних об'єктах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. *Могиланські читання 2004: Музейне збереження пам'яток сакрального мистецтва. Історія, сучасна практика і майбутнє*: зб. наук. пр. Київ, 2005. С. 207-216.

⁸ Внутрішньомузейна інструкція по провітрюванню приміщень в Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» Чернігів, 2007 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток. Арк. 1-2.

⁹ Робочий проект: «Електропідігрів підлоги церкви Св. Параскеви П'ятниці по вул. Гетьмана Полуботка, 3 в м. Чернігові», ТОВ НВЦ «Вертикаль». Чернігів, 2000 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток. Арк. 1-26.

¹⁰ Игнаткин И.А. Охрана памятников истории и культуры: справ. пособие. Киев, 1990. 223 с.

¹¹ Акт № 1 від 10.07.2023 р. технічного стану пам'ятки архітектури національного значення П'ятницької церкви. Чернігів, 2023 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток. Арк. 1-4.

Nataliia MYKHENKO

junior researcher

of the department of protection, maintenance
and restoration of the monuments,
Ancient Chernihiv National Architectural
and Historical Reserve (Chernihiv)
myhenkonatala@gmail.com

MONITORING OF TEMPERATURE AND HUMIDITY CONDITIONS IN THE CHURCH OF ST. PARASKEVE OF THE 12TH – EARLY 13TH CENT. IN CHERNIHIV

This article deals with the monitoring of temperature and humidity conditions in the Church of St Paraskeve in Chernihiv, which is performed in order to preserve the monument. The article also describes a set of measures designed to control the microclimate of the building.

Keywords: *the Church of St. Paraskeve, air temperature, air humidity and monitoring.*

Зоя СНІЖОК
наукова співробітниця,
Національний історико-культурний
заповідника «Гетьманська столиця» (Батурина)
zosya7777@ukr.net

ВАСИЛЬ РІЗНИЧЕНКО
«НАРИСИ З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ».
ПРЕЗЕНТАЦІЯ КНИГИ

Цього року у київському видавництві «Кліо» побачила світ книжка «Нариси з історії Чернігово-Сіверщини» (упорядники Любов Кіяшко, Зоя Сніжок, Ірина Паламарюк), що вміщує наукові та науково-популярні студії історика, краєзнавця, бібліографа Василя Різниченка.

Уперше в одній книзі зібрано доробок дослідника, ім'я якого впродовж довгих років залишалося незаслужено призабутим. Різниченко – це літературний псевдонім краєзнавця, який за документами мав прізвище Різников. Уже сам вибір такого українського варіанту псевдоніму говорить про його громадянську позицію, за словами Сергія Білоконя, він був «затягим українським націоналістом-самостійником». Співробітниками Національного заповідника «Гетьманська столиця» у метричних книгах Успенської церкви міста Конотоп, що зберігаються у Державному архіві Сумської області, було виявлено актовий запис про народження Василя Різниченка (Різникова). Він народився 16 (28) січня 1892 р. у Конотопі, був дев'ятою дитиною у родині особистого дворянина фельдшера Федора Пилиповича. Мав неймовірний потяг до знань: здобував освіту у Конотопській комерційній школі, політехнічному комерційному та археологічному інститутах у Києві. Так, маючи інтерес до минулого, ще будучи студентом почав друкуватися у часописах «Шлях», «Діло», «Ілюстрована Україна», «Сніп» та інших. З 1915 р. виходять брошури Василя Різниченка з краєзнавства та історії Гетьманщини та серія його листівок «На руїнах минулої слави Батурина» з зображенням історичних пам'яток. У середині 20-х рр. ХХ ст. поринає у вир бджільницького руху та розміщує на сторінках журналу «Пасічник», що виходив у місті Прилуки, розвідки з історії пасічництва. Останні десять років життя Василь Різниченко працював у Інституті демографії Академії наук УРСР, написав наукові праці: «Демографія України за 1914–1928 рр.» (1931 р.), «Демографічні переписи: Теорія, методологія, організація» (1936 р.). Та у часи сталінських репресій долі українських патріотів були доволі схожі. У 1938 р. дослідник був заарештований органами НКВС за звинуваченням у шпигунстві на користь Польщі та цього ж року розстріляний в Києві.

Ще у 2015 р. історик Сергій Білокінь висловив ідею про створення збірника праць Василя Різниченка. Така ініціатива була підхоплена науковцями Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». Адже Василь Різниченко порушував питання, які актуальні для сучасних дослідників минулого Батурина – стану та збереження історичних пам'яток міста, був свідком першої реставрації палацу гетьмана Кирила Розумовського, на власні очі бачив поховання на скитку Батуринського Миколаївського Крупицького монастиря, описав стан заміської резиденції гетьмана Івана

Мазепи у передмісті Батурина – Гончарівці, портрети гетьманів з батуринської колекції Кирила Розумовського, склав перші бібліографічні покажчики з історії Батурина, що охоплювали 349 джерел, досліджував розвиток у регіоні бджільництва, спираючись на вже втрачені архівні джерела.

Співробітники заповідника почали збирати доробок краєзнавця, розпорошений на сторінках періодичних видань початку ХХ ст., збережений у вигляді брошур та поштових листівок. Пошуки матеріалів до видання проходили у фондах Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського, особистих архівах історика Сергія Білоконя та колекціонерів Андрія Матвієнка (м. Конотоп) і Костянтина Ягодовського (м. Чернігів). Працюючи над передачею текстів статей, упорядники видання наблизили їх до норм сучасного правопису. Здійснили переклад з російської на українську мову двох нарисів Василя Різниченка «Петро Іванович Прокопович» та «Декілька слів про пам'ятки старовини на скитку Батуринського монастиря». Видання книги профінансовано Благодійним фондом «Спадок Гетьманщини» (м. Конотоп), за що ми щиро дякуємо Євгену Суру.

До видання увійшло 66 нарисів Василя Різниченка, написаних у 1912–1930 рр. Вони розміщені у чотирьох тематичних розділах.

Перший з них, «Українська революція», охоплює процеси всеукраїнського масштабу 1917–1919 рр., зокрема, питання: якими мають бути державні символи нової української держави? Відмінності у вживанні термінів «рада» і «совет». А також події локальні – більшовицькі «навали» з репресіями, національними та економічними утисками, що пережив Конотоп у 1919 р.

Другий розділ «З історії Гетьманщини» вміщує 11 статей просвітницького характеру про гетьманів: Івана Мазепу, Данила Апостола, Пилипа Орлика, Кирила Розумовського.

Розділ «Питання краєзнавства» найбільший – 28 нарисів, у яких автор вже виступає як повноцінний дослідник минувшини міст Батурина та Конотопу. Причому, якщо стосовно Батурина, колишньої гетьманської столиці, більше фокусується на історії та стані збережених пам'яток, то, звертаючись до минулого Конотопу, концентрується на діяльності видатних діячів, уродженців міста – Степана Пономарьова, Михайла Драгомирова, Олександра Лазаревського.

«Українські діячі бджільництва» – назва заключного розділу. Вміщує 22 розвідки, присвячені Петру Прокоповичу, Степану Великдану, Якову Костенецькому, Степану Панамарьову та Миколі Цвіту.

У якості ілюстрацій до книги увійшли фото видів Батурина і Конотопа початку ХХ ст. з колекцій Національного заповідника «Гетьманська столиця» та Благодійного фонду «Спадок Гетьманщини», зображення поштових карток, виданих Василем Різниченком, актового запису про народження дослідника, рукопис статті краєзнавця. На жаль, фото самого дослідника на сьогодні не виявлено.

Для зручного користування до тексту складено список скорочень, географічний та іменний покажчики.

Отже, книжка Василь Різниченко «Нариси з історії Чернігово-Сіверщини» – це не лише віддання шани досліднику, а й цінний внесок у розвиток української історіографії, збереження історичної пам'яті, популяризацію знань про минуле таких знакових міст України, як Батурин.

Національний
архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній»

ЧЕРНІГІВСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

Збірник наукових праць

Випуск 9 (12)

Адреса редакційної колегії:
Національний архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній»,
вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, 14000, Україна
Тел.: (0462) 64-59-63, 64-59-64
Електронна пошта: oldcher@gmail.com
Веб-сайт: <http://oldchernihiv.com>

*Редколегія не завжди поділяє погляди авторів публікацій.
Автори несуть відповідальність за повноту й системність
висвітлення питання, достовірність фактичного матеріалу,
автентичність цитат і точність бібліографічних посилань.*

Технічний редактор **О.М. Єрмоленко**
Комп'ютерна верстка, дизайн **В.М. Лозовий**

Підписано до друку 16.12.2024.
Формат 60 × 84 / 8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Суг.
Ум. друк. арк. 25,11 + 3,72 іл. Ум. фарбо-відб. 25,11 + 14,88 іл. Обл.-вид. арк. 27,0 + 4,0 іл.
Зам. 0084. Наклад 90 прим.

Видавець ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року
Тел. + 38-097-385-28-13

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
вул. Карпенка-Карого, 40, м. Чернігів, 14035, Україна

